

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

СИЧИК КАТЕРИНА БОРИСІВНА

УДК 321.7:[316.3:004]:316.7-044.922](043.5)

**ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ДЕМОКРАТІЇ
В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Угрин Леся Ярославівна,
кандидат політичних наук, доцент

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	11
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ДЕМОКРАТІЇ В РЕАЛІЯХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	36
2.1 Сучасні моделі демократії: контекст інформаційного суспільства.....	36
2.2 Системовизначальні напрямки дослідження соціокультурних трансформацій інформаційного суспільства: ідеологічний поворот	54
2.3 Методи прикладних дослідження демократичного розвитку сучасних держав: від кількісного до якісного аналізу.....	80
Висновки до розділу 2.....	104
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	106
3.1 Реконструкція цінностей інформаційного суспільства.....	106
3.2 Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик.....	140
Висновки до розділу 3.....	151
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ «ЛІВОЇ» КРИТИКИ та «ПРАВОВАДИКАЛЬНИХ» ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК У КРАЇНАХ ЄС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХІ СТОЛІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ДЕМОКРАТІЇ.....	155
Висновки до розділу 4.....	181
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	192

ВСТУП

Актуальність дослідження визначена необхідністю переосмислення ролі та цінності демократії в контекстах політичного дискурсу сучасних суспільств. Зміна функцій політичних акторів, нові інституційні метаморфози демократичних і недемократичних режимів, утвердження іншої соціальної поетики справедливості й рівності – усе це, разом із формуванням нової глобальної реальності інформаційного перенасичення та плюралізму каналів комунікації, робить сучасний світ абсолютно непередбачуваним. У добу стрімкого поширення інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) дискурс демократії трансформується під впливом явищ мультикультуралізму, популізму, масової культури, віртуального активізму й т.д.

Соціальний контекст світових змін ще ніколи не був таким віртуальним, таким швидкозмінним та таким залежним від інформаційних технологій яким він є у XXI ст. Раніше демократія була цінністю для невеликої групи експертів у галузі суспільних наук, тепер завдяки можливостям доступу до інформації максимально широкого кола суспільства, пропаганді та агітації за «просвіту мас» демократія перетворилася на ідеологему та інструмент маніпуляцій із боку тих, хто володіє інформаційно-владним ресурсом та прагне його утримати.

У сучасній вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження впливу на демократію культурогенезу й культурної динаміки інформаційного суспільства, незважаючи на те, що концепція інформаційного суспільства та її окремі аспекти (економічні, політичні, соціальні, психологічні) досить повно і всебічно висвітлені в зарубіжній і вітчизняній сучасній науковій літературі. Саме тому напрямом нашого дослідження було обрано соціокультурні трансформації інформаційного суспільства, а сучасну кризу демократії було досліджено в контексті засад і дискурсу постмарксизму із ретроспективного погляду розвитку теорії демократії.

Окрім цього, політичний дискурс є особливим типом комунікації, якому притаманний високий ступінь маніпулювання. Тому, з'ясування механізмів політичної комунікації постає ключовим завданням, з огляду на потребу визначення сутнісних характеристик мови як засобу впливу. Саме тому значущість і актуальність дослідження політичного дискурсу, а також залучення методики дискурс-аналізу зумовлена, з одного боку, необхідністю для політиків пошуку раціональних, оптимальних способів і шляхів мовного впливу на аудиторію, а з іншого, – необхідністю виявлення з боку аудиторії справжніх інтенцій і прихованих прийомів мовного маніпулювання.

Сприймання демократії як найвищої цінності складової цивілізації поза її процедурною основою, тобто поза рівнем утвердження механізмів правової держави, сьогодні видається, щонайменше, невиправданим. Зокрема, катаклізми (війни за ресурси, екологічні катастрофи та ріст глобального споживання та ін.) та метаморфози соціокультурних умов існування країн і цілих регіонів, до яких призвело насаджування ідеалу демократії, є яскравими демонстраціями того, що відсутність її подальшої конструктивної критики та осмислення перспектив розвитку може призвести до знищення всієї цивілізації. Викладені міркування й визначили тему дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукове дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Теорії політики: форми політичної рефлексії» (державний номер реєстрації 0111U005524).

Мета дослідження полягає у визначенні тенденцій динаміки політичного дискурсу демократії у контексті соціокультурних трансформацій інформаційного суспільства, а також у систематизації наукових оцінок потенційної спроможності сучасної демократії забезпечувати розвиток соціального організму, виходячи з цінностей гуманізму, соціальної справедливості та рівності.

Вибрана тема роботи зумовлює постановку та вирішення таких дослідницьких **задач**:

- проаналізувати джерельну базу дослідження демократії в умовах інформаційного суспільства;
- визначити особливості застосування дискурс-аналізу дослідниками бірмінгемської школи «культурних досліджень»;
- сформулювати методологію дослідження соціокультурних трансформацій інформаційного суспільства;
- удосконалити методологію актуальних досліджень демократичного розвитку політичних систем різних регіонів (сучасного) світу; розробити методологію якісного дослідження рівня демократичності політичного режиму, включно з критеріями аналізу соціокультурних трансформацій;
- актуалізувати значення «лівої» критики та «праворадикальних» політичних практик у країнах Європейського Союзу на формування нового політичного дискурсу демократії XXI ст.: виявити ступінь залежності між ростом «праворадикальних» рухів та розширенням «лівого» змісту офіційної політики країн ЄС;
- визначити тенденції трансформації політичного дискурсу демократії в країнах ЄС.

Об'єктом дослідження є демократія як тип політичної влади в інформаційному суспільстві.

Предметом дослідження є тенденції трансформації політичного дискурсу демократії в умовах інформаційного суспільства.

Методологічна основа дослідження. Відповідно до визначеного об'єкта, предмета, мети та завдань наукова робота здійснена на засадах комплексного міждисциплінарного підходу до аналізу дискурсу демократії. Ключовими методологічними орієнтирами дослідження було визначено: постструктуралізм як методологію культурного аналізу (cultural studies), що сформувалася в Бірмінгемі (Велика Британія) у другій половині XX ст.

(Ст. Холл, Е. Томпсон, Р. Вільямс, Р. Хоггарт), що застосована як «теоретичні межі» у дослідженні загальних особливостей динаміки соціокультурних трансформацій інформаційного суспільства; постмарксизм як джерело теоретичних інтерпретацій розвитку систем ідеологічного мислення, масової свідомості та політичного дискурсу в епоху інформаційно-комунікаційного перенасичення. Серед методів, виокремлених у межах стратегій науково-дослідницьких підходів політичної науки інформаційного суспільства, у роботі також використано: семіотичний аналіз – для реконструкції сенсів та аналізу ідеологічних і ціннісних векторів повідомлень владних суб'єктів, що поширюються по каналах популярних ЗМІ; інституційний та герменевтичний методи, які дали змогу системно проаналізувати причини та значення змін демократичних інститутів та публічних політичних дискурсів, спрямованих на переосмислення ролі демократії в добу інформаційних змін.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі одержано теоретичні результати, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації та визначають особистий внесок автора, зокрема:

уперше:

- на основі дослідницьких стратегій постструктуралізму і методології культурного аналізу (cultural studies) визначено тенденції трансформації політичного дискурсу демократії в умовах інформаційного перенасичення, які впливають на трансформацію її інституційної моделі: закритість формування через заміну концепту «влада народу» на концепт «влада знання»; критичність – зумовлена відмовою від випробуваних теорією та практикою моделей демократії, що уможливило їхній вихід за межі ліберальної парадигми; інструментальність – використання дискурсу демократії для досягнення політичних цілей, не рідко популістських, для збереження статус-кво владного розподілу в суспільстві; контекстуальність – формування дискурсу під контекст; еkleктичність – поєднання різних, не

рідко взаємовиключних, дискурсів; нестабільність, зумовлена відмовою від універсалізму порядку Модерну;

- встановлено предметну диференціацію методологічних підходів до дослідження дискурсу демократії в інформаційному суспільстві, що були сформовані на основі постмарксизму. У контексті дослідження актуальних особливостей генези демократії виокремлено семіотичний і дискурс-аналіз, як найбільш релевантні теоретико-методологічні підходи до аналізу засобів масової інформації (ЗМІ);

- розроблено методологію дослідження інституційних трансформацій демократичних політичних режимів, базовану на критиці кількісного аналізу демократизації (яка досі є панівною в практиках аналітичних інституцій ліберального світу) і якісних підходах до розуміння та інтерпретацій соціокультурних чинників демократії й ролі ЗМІ у розвитку сучасних політичних систем. Це дало змогу доповнити критерії культурної організації політичної влади в різних країнах в умовах інформаційного суспільства, зокрема, такими: доступність інтернет-комунікацій для населення країни, відсоток інтернет-медіа в структурі національних ЗМІ, ступінь розвитку комунікації «влада-суспільство» в інтернет-мережах, ступінь розвитку інформаційної культури та ступінь залежності економіки від ресурсів ІКТ;

- адаптовано стадії аналізу соціокультурних трансформацій (соціокультурна детермінація, тенденції, наслідки процесу трансформації) до дослідження змін політичного дискурсу демократії в умовах суспільства комунікаційного перенасичення, що дало змогу сформувати методологію якісного дослідження ефективності демократичних інститутів, на противагу аналізу виключно кількісних параметрів демократичного розвитку, які реалізовує в своїх дослідженнях всесвітньовідомий аналітичний центр «Freedom house»;

- окреслено зміст дискурсу демократії крізь зв'язку понять «державо-ідеологія», у межах якого держава сприймається як виробник політичних дискурсів і поширює їх через ЗМІ та засоби масової комунікації, формуючи

порядок денний для збереження політичної стабільності. Дослідження ідеології у цьому контексті сприяє осмисленню символічної роботи засобів масової комунікації (ЗМК) як соціального конструювання реальності, їхньої ролі у відтворенні владної структури та суспільної ієрархії;

- виокремлено три виміри аналізу політичного дискурсу демократії на прикладі актуальної політики чинних соціальних інститутів Європейського Союзу: дискурсивна практика (критична аналітика теорії та практики демократії, що сформувалася в контексті постмарксизму), текст (наукові моделі демократії та декларації демократичних політичних режимів ЄС) і соціальна практика (офіційна діяльність урядів та протестна активність «праворадикальних» соціальних рухів).

уточнено:

- специфіку розуміння явищ ідеологічної гегемонії через експансію держави-ідеології та її впливу на формування громадської думки, репрезентованої ЗМІ, яка визначається як явище спонтанної, короткотривалої, змодельованої ЗМК суспільної згоди з метою здійснення подальшої політичної діяльності;

- специфіку використання методу критичного дискурс-аналізу для інтерпретації повідомлень владних суб'єктів, теоретичний фундамент якого міститься в марксизмі, і який інтерпретується як знання, що має на меті викриття соціального порядку домінування та примусу;

- визначення сучасного інформаційного суспільства як суспільства комунікаційного перенасичення, яке, з одного боку, зрівнює політичних акторів у можливостях доступу до інформації (а, отже, і влади), а, з іншого, сприяє формуванню суспільства політичної пропаганди й контролю за особистістю. У таких умовах класичні моделі розподілу влад та демократичної політичної участі втрачають практичне значення, а політичний зміст демократії як «кращої» форми суспільної організації розмивається і стає предметом маніпуляцій масовою свідомістю;

- сутнісні особливості інформаційного суспільства (соціокультурна

детермінація) за допомогою таких індикаторів: наявність електронного уряду; наявність інформатизованих систем надання адміністративних послуг; наявність віртуальних сервісів контролю за діяльністю інститутів влади; наявність ефективних каналів е-комунікації політичної еліти й громадянського суспільства (інтернет-ресурси органів влади, соціальні мережі тощо); наявність механізмів залежності влади від політичної активності громадян в інтернет-мережах та ін.

Практичне значення результатів дослідження. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, аналітичні висновки та прикладні рекомендації можуть бути використані в підготовці наукових праць, навчальних посібників та спецкурсів із політичних наук, у навчальному процесі на юридичних та гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів для читання курсів із політології, міжнародних відносин, політичного процесу, теорії ідеології, теорії масових комунікацій, теорії демократії, а також збагатити подальші дослідження цієї проблематики. Теоретичні результати, обґрунтовані в дослідженні, відкривають нові перспективи для формування наукового підґрунтя дослідження кризи демократії в добу інформаційного суспільства, а також ролі ЗМК у процесах політичних трансформацій.

Апробація. Основні результати дослідження оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: I науково-практичній студентській конференції філософського факультету «Ідейні основи соціально-політичних систем. Політичні ідеології: трансформація уявлень в контексті сучасності» (Львів, 14-15 квітня 2009р.), Всеукраїнській науковій конференції «Методологія політичної науки (II читання)» (м. Львів, 2010), звітних наукових конференціях філософського факультету ЛНУ імені Івана Франка (Львів, 2011, 2014 рр.), міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпропетровськ, 6-7 листопада 2015 р.).

Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи висвітлено в 10 публікаціях, із них 3 – наукові статті у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 2 – публікації у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, та 5 – опубліковані в збірниках тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Послідовність викладу матеріалу визначається метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, п'яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел (174 позиції). Загальний обсяг рукопису дисертації становить 207 сторінок, із них 173 сторінки – обсяг основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Історичні закономірності формування політичної організації суспільства зумовили перетворення демократії на одне з найбільш утилітарних політичних феноменів, який став предметом вивчення багатьох мислителів та вчених: політологів, соціологів, філософів, культурологів, психологів, економістів та ін. Популярність демократичного державного устрою та виклики, які постали перед нею в другій половині ХХ століття, знайшли відображення у численній науковій літературі з цієї тематики, що різняться між собою підходами, методами та трактуваннями демократичних принципів організації соціуму.

Сьогодні, як і раніше, у політичній теорії використовуються методи та підходи суміжних галузей знань, у тому числі й тих, які вивчають природу та суспільство. Серед найбільш прогресивних у питанні дослідження принципів соціальних трансформацій – еволюційний підхід, який спочатку розроблявся для вивчення природи (Ж.-Б. Ламарк, Ч. Дарвін), а потім його принципи були екстрапольовані на дослідження суспільства (Г. Спенсер). У сучасній науці ідеї цієї дослідницької парадигми у сфері дослідження соціуму застосовували й розвивали такі зарубіжні дослідники: Т. Парсонс, Е. Гідденс, Г. Бак, Е. Джекобсон, П. Сорокін, Х. Классен, К. Р. Холлпайк, К. Коттак, К. Оберг, Е. Сервіс, Р. Карнейро.

Н. Луман свого часу звернувся до системно-теоретичних передумов еволюції й зробив спробу опису динаміки еволюціонування всіх найважливіших сфер соціальності. Під зведеною до системно-теоретичних основ еволюцією він розумів внутрішньосистемне здійснення структурних змін, які мають досягти успіху в зовнішньому світі. У ролі мінімальної умови еволюції вчений передбачав пристосованість системи до зовнішнього світу.

Такий підхід став доволі вживаним у дослідженнях демократії як форми політичного устрою суспільства, яка може розглядатися як система.

Наприкінці ХХ століття сформувалося таке спрямування політологічних досліджень як транзитологія, предметом дослідження якої стали проблеми демократизації. Різні позиції, в основному західних транзитологів (О'Доннелла, Т. Карла, Д. Растоу, С. Гантінгтона, Ф. Шміттєра, Л. Пая, Х. Лінца, А. Степана та інших) були об'єднані так званою моделлю «демократичного транзиту» або «поставторитарного переходу». Західна транзитологія здобула два виміри: перший, що вивчає «перехідний період» і пов'язаний із поняттям «transition», і другий, що розглядає модель перехідного періоду, тобто трансформацію політичного режиму – «transformation». Варто зазначити, що представників цього підходу характеризують значні розбіжності в поглядах як на функціонування цієї моделі загалом, так і на еволюцію її складових елементів.

Різні аспекти демократичного транзиту в країнах Центральної і Східної Європи й країнах колишньої Співдружності Незалежних Держав (СНД) розглядаються в працях українських дослідників Б. Андресюка, В. Богданова, С. Василенко, Е. Гансової, В. Дергачова, Л. Кормич, І. Кресіної, М. Лукашевича, М. Михальченка, С. Наумкіної, Н. Паніної, В. Полохала, Ф. Рудича, А. Сіленко, Д. Ткача, Д. Шелеста та ін.

Як показує вітчизняна політична практика, сам собою транзитологічний підхід не дає вичерпних пояснень посткомуністичних трансформацій, що відбуваються в низці країн, у тому числі і в Україні, що, по суті, розкриває весь комплекс протиріч між декларованою демократією західного зразка та реальною практикою політичного устрою країн так званого перехідного типу.

Разом із тим, у політичній науці існує достатньо інших методів, що містять у своїх дослідницьких програмах установки та критерії якісного розуміння та інтерпретації демократії. У цьому контексті слід згадати про

роботи інституціоналістів Д. Норта, С. Гантінгтона, Х. Лінца, В. Меркель, А. Круассана, Д. Горовіца та ін.

Сучасні демократичні інститути, які на практиці сформувалися в Україні, вітчизняна наука розглядає з доволі різних позицій. Так, позиція універсалізму припускає, що для всіх країн, які мають намір вступити на шлях демократичного розвитку, діють єдині інститути та практики. Позиція історизму звертає своє «дослідницьке око» в основному на поодинокі історичні явища, які характерні, наприклад, тільки для Європи, але не універсальні, і від того надієві від часу аналізу особливостей соціополітичних трансформацій інших країн. Третя позиція виходить із такої гіпотези: сучасні політичні інститути пристосовані до сучасної епохи й можуть розглядатися як універсальні тільки в рамках сучасності. Але функціонують ці інститути з урахуванням національно-історичних особливостей. Нова ж епоха принесе із собою нові інститути, пристосовані до нової історичної ситуації. Цю третю позицію більшість вітчизняних дослідників вважає найбільш перспективною.

Історичний метод, який розглядає досліджуваний об'єкт як цілісну систему, що пройшла різні етапи свого розвитку, виходить із зміни цих етапів, детермінованих певним набором об'єктивних закономірностей.

Третя хвиля демократизації дала поштовх розвитку порівняльного аналізу демократичних систем. Компаративний аналіз успішно використовується як зарубіжними вченими (Д. Аптером, Г. Алмондом, А. Лейпхартом, Дж. Пауеллом, К. Стромом, Р. Далтоном, К. Бойме, Д. Берг-Шлоссером, Ж. де Меєром та ін.), так і українськими (А. Романюком, Ю. Шведою, А. Колодій та ін.).

Політико-культурний підхід ефективно використовується в контексті посткомуністичних трансформацій для визначення специфічних особливостей демократизації країн західними дослідниками Г. Алмондом, Д. Растроу, Л. Паєм, Г. Ерме та ін.

Актуалізація демократичного розвитку як пріоритетного у другій половині ХХ ст. сприяла новому осмисленню поняття «демократія».

Оскільки сама демократія еволюціонує, то змінюється й інтерпретація цього явища. Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення тих чи інших її властивостей, процедур, цінностей, середовища, у якому вона реалізується. Найбільшого поширення набули процедурний підхід (С. Гантінгтон, А. Пшеворський, А. Турен, Г. Ерме, Ф. Шміттер), культурологічний (Б. Баді), нормативний (Р. Дарендорф) та емпірично-описовий (Б. Гутгенбергер).

Узагальнюючи наукові інтерпретації окресленої проблематики, можна стверджувати, що теоретики політичної науки при вивченні демократії сьогодні роблять в основному акцент або на демократичних інститутах (Дж. Сарторі, Х. Лінц, А. Степан), або на демократичних практиках (М. Паренті), які розглядаються як спосіб обмеження влади. Аналіз демократії крізь призму домінантного значення народовладдя спостерігається в дослідженнях Е. Хейвуда, М. Менделбаума. Різні моделі демократії описували Р. Даль, Л. Даймонд, А. Ліджфарт, Г. О`Доннелл.

У зв'язку з тим, що еволюція демократії відбувається в рамках певних політичних, економічних, соціальних, культурних, духовних та інших особливостей, характерних для кожної країни, поширеним дослідницьким напрямом стало вивчення умов демократизації, яким присвятили свої роботи С. М. Ліпсет, С. Гантінгтон, К.- Р. Сен, Дж. Торрес, Т. Карл, Ф. Шміттер, П. Меркл.

Широке розповсюдження демократичних трансформацій у багатьох країнах світу все ж не означає безпроблемного розвитку та аналізу цього політичного явища. Демократія є крихкою системою, і якщо не створювати відповідні умови для її підтримки, то вона неодмінно буде зруйнована. Тому причини, що в певні періоди призводили до відмови від демократизації, знаходяться в центрі уваги багатьох сучасних учених – Ж. Бешлера, Н. Боббіо, Ф. Шміттєра, Ш. Ейзенштадта, К. Оффе. Майбутньому демократії присвятила свої наукові праці також низка дослідників-футуристів, таких як Е. Тоффлер та Ф. Фукуяма.

Демократизація в Україні також знаходиться в центрі уваги багатьох учених, і вітчизняних, і закордонних. Акцент у цих дослідженнях робиться на специфіці, що визначає відмінності демократизації України від подібних перетворень у контекстах західних країн, на специфічних соціокультурних передумовах та традиціях, особливостях світосприйняття та менталітету. Так, більш глибокому та ґрунтовному вивченню перебігу процесів демократизації в Україні і країнах Центральної та Східної Європи варто завдячувати дослідницьким пошукам вітчизняних науковців В. Баркова, С. Барматова, О. Бандури, С. Біляцькому, І. Бекешкіній, А. Гальчинському, О. Гараню, Є. Головасі, В. Горбатенко, М. Головатому, О. Дергачову, М. Кармазіній, А. Коваленко, І. Кресіній, А. Кудряченко, О. Кіндратець, Б. Лановику, С. Макєєв, М. Михальченко, А. Пахарєву, Р. Павленко, В. Полохалу, І. Прокопчук, Н. Пророченко, Ф. Рудичу, С. Рябову, Р. Сербіну, О. Скрипнюк, В. Трипольському, В. Цветкову та ін. Роботи вищезгаданих авторів мають більшою мірою прикладний характер і стосуються певних країн та окремих характеристик демократичних процесів і процедур.

Серед праць українських авторів, присвячених різним аспектам теорії демократизації і політико-режимних змін в Україні, відзначимо праці В. Бакірова, О. Бабкіної, О. Гараня, О. Дергачова, О. Долженкова, В. Журавського, В. Карасьова, М. Кармазіної, А. Колодій, І. Кресиної, А. Кудряченка, О. Лазоренко, Н. Латигіної, О. Литвиненка, С. Макєєва, Ю. Мацієвського, О. Новакової, Р. Офіцінського, В. Паламарчука, А. Пахарєва, В. Полохала, О. Романюка, Ф. Рудича, М. Рябчука, М. Сазонова, В. Сухоноса, М. Шаповаленко, В. Якушика, С. Янішевського.

Необхідно підкреслити, що в Україні альтернативним аспектам феномену демократії присвячені дослідження Ф. Барановського, В. Бортнікова, М. Буника, В. Бурдяк, А. Грамчук, О. Задоянчука, Г. Зеленько, М. Калініченка, В. Кратюка, М. Мілової, В. Пащенко, О. Сазонової, Д. Ткача, А. Фісуна, В. Цвиха.

Огляд міри вивченості теми дисертаційного дослідження свідчить про те, що демократія перебуває в центрі уваги і зарубіжних, і вітчизняних політологів. Унаслідок взаємозв'язку всіх сфер життєдіяльності суспільства виникають нові виклики демократичному устрою держав, тому зусилля політологічного співтовариства сьогодні закономірно спрямовані на пошук шляхів для своєчасного вирішення актуальних для демократичного політичного устрою проблем.

Досвід української демократизації складає менше двох десятиліть, тому її дослідження відрізняє неоднозначність сприйняття цього політичного устрою та нової для України «форми життя». Ця неоднозначність має ідеологічну, і ментальну основу, що дається взнаки при вивченні цього політичного феномену, якому довелось утверджуватись у складних та неоднозначних соціально-економічних умовах.

Інший аспект дослідження проблематики становлення демократії та трансформації її принципів у сучасному суспільстві – аналіз проблематики формування та розвитку інформаційного суспільства. Варто зазначити, що поняття «інформаційне суспільство» з'явилося у дискурсі соціальної теорії зовсім нещодавно. У межах політичної науки, порівняно з проблематикою дослідження демократії, демократичні аспекти концепції інформаційного суспільства досі перебувають на етапі зародження та утвердження своїх базових принципів.

Інтерес до інформаційного суспільства вперше виник у зв'язку з дослідженням економічних трансформацій, спричинених проблемами, пов'язаними з обробкою великих потоків інформації в суперіндустріальних споживацьких суспільствах. Одним із перших авторів, що заклали основи концепції інформаційного суспільства, був економіст Ф. Маклап, що опублікував у 1962 р. працю «Виробництво та розподіл знання в США». Як економіста його цікавили проблеми, пов'язані з конкуренцією у вільному демократичному суспільстві і, зокрема, проблема формальних обмежень конкуренції, таких як, наприклад, патентна система. У 1969 році П. Дракер

публікує роботу «Епоха дискретності», один із розділів якої присвячений «суспільству знання» і базується на даних Ф. Маклапа. В основу свого розуміння суспільства знання або інформаційного суспільства П. Дракер поклав економічний показник: він стверджував, що до середини 70-х рр. ХХ століття сектор економіки, заснований на знаннях, складе половину всього внутрішнього національного продукту. У 1973 році вийшла робота Д. Белла «Майбутнє постіндустріальне суспільство», центральною ідеєю якої було те, що в постіндустріальному суспільстві основними видами діяльності стають виробництво знання, інформації та планування.

Крім вищевказаних робіт, що описують й аналізують операціональні та функціональні аспекти інформаційного суспільства та відносяться до періоду 60–70-х років ХХ ст., необхідно згадати роботи К. Гелбрейта, Р. Карсона, Л. Мамфорда, С. Мілса, А. Наесса, Д. Райзмана, Т. Розака, Дж. Рубіна, Я.Х. Смасса, які сформувавши уявлення про транзитну культуру, що перебуває на етапі переходу від індустріального типу мислення до постіндустріального та інформаційного в період 50–70-х рр. ХХ ст. У вітчизняній літературі цій групі досліджень відповідають роботи, що з'явилися в 90-х рр. ХХ ст. і на межі ХХ-ХХІ ст. у зв'язку з колапсом радянської ідеології. Філософія транзитної культури, актуалізована в цих роботах, складає широкий плюральний простір, що містить оновлений гуманізм, неогуманізм, постгуманізм, постмодернізм, інвайронменталізм (глибока екологія, екофілософія, екософія), холізм. Етап становлення економічної теорії інформаційного суспільства відображений у роботах Ф. Вебстера, К. Гелбрейта, П. Дракера, Ф. Маклапа, Е. Масуди, Дж. Нейсбіта, Ю. Хаяши. Соціологічний підхід до аналізу феномена інформаційного суспільства представлений у працях Д. Белла, Ф. Вебстера, С. Джонса, М. Кастельса.

Соціокультурний контекст переходу до інформаційного суспільства відображений у зарубіжних дослідженнях, пов'язаних із розвитком суспільства споживання й масової культури (Б. Барбер, Р. Белл, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, К. Гелбрейт, Л. Мамфорд, С.Р. Мілс, Р. Надер,

Р. Патнем, Д. Райзман, С. Шапіро). Феномен контркультури глибоко досліджений у працях М. Іссермана, М. Казина, Дж. Каміна, Т. Розака, Р. Роргі.

Процеси трансформації суспільного середовища сучасності (зміна уявлень про простір і час, ціннісні трансформації, міфотворчість, формування семіосфери інформаційного суспільства) знайшли відображення в роботах С. Джонса, Р. Інглегарта, А. Крокера, М. Крокера, П. Леві, С. Лема, М. Маклюена, В. Моско, Г. Рейнголда, П. Рея, Р. Сильверстоуна, Е. Тоффлера, У. Еко, Р. Флоріди.

Глибоке і всебічне осмислення специфіки інтелектуальної діяльності в інформаційному суспільстві з точки зору соціальної філософії та філософії культури отримує в дослідженнях Р. Аппіньянезі, Ж. Бодріяра, К. Боулдинга, А. Вудса, К. Герретта, Г. Дебора, Ф. Джеймісона, А. Дренгсона, С. Зонтаг, У. Еко, Р. Карсона, М. Кулена, С. Манна, А. Макроббі, А. Наесса, Т. Рея, С. Сима, Дж. Сторі, Дж. Сешінса, Н. Уотсона, Д. Харавея, Т. Шаніна, Ф. Фукуями, М. Н. Епштейна. Вплив наукової діяльності на культуру сучасності й, зокрема, на культурну динаміку інформаційного суспільства, досліджували У. Бейнбрідж, Д. Івашінцов, М. Моїсеєв, І. Пригожин, М. Роко, І. Стенгерс, Б. Тонн, Ю. Габермас.

Специфіка естетичної діяльності в мас-медійному та інформаційному суспільстві відображена в роботах Р. Аппіньянезі, В. Беньяміна, Г. Дебора, О. Грау, К. Герретта, Ф. Кітлера, П. Леві, Г. Леонарда, Д. Льюїса, Л. Мановича, М. Маклюена, У. Мітчелла, У. Еко, Дж. Сектона, В. Собчека, М. Н. Епштейна.

Починаючи з 80-х років ХХ століття, у зв'язку з початком активного використання інформаційних технологій як засобів комунікації, увагу вчених привертають питання, пов'язані з комунікативною культурою інформаційного суспільства. Окреслена проблематика досліджується в роботах С. Бігела, Ф. Діка, Д. Подольного, К. Пейджа, М. Кастельса, Дж. Лалла, Л. Лессига, Дж. Ліклайдера, Д. Морлі, Р. Тейлора, Т. Еріксена.

Подальший розвиток ІКТ і їхнє «вбудовування» у систему засобів масової інформації призводить до появи цілої низки досліджень, присвячених мас-медіа, масовій комунікації і пов'язаної з ними віртуалізації сучасного суспільства. Необхідно відзначити, що на стику техніки та філософії з моменту винаходу комп'ютерів і об'єднання їх у мережі перебували питання розвитку ІКТ та впливу цього розвитку на різні сфери суспільного життя. Ця проблематика розглядається в працях технотеоретиків-популяризаторів інформаційного суспільства М. Дертузоса, К. Келлі, Р. Карцвела, М. Мінскі, К. Уорвика.

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. окреслюються контури культурних моделей інформаційного суспільства. Проблематика, пов'язана з розвитком подібних моделей, розглядалася в працях С. Джонса, М. Кастельса, П. Леві, П. Ріволтелли, Р. Сильверстоуна. Під час створення подібних моделей пильна увага приділяється питанням, пов'язаним із економічною і політичною культурою інформаційного суспільства, які аналізуються в дослідженнях низки всесвітньо відомих науковців (А. Бард, С. Бігел, П. Гріпенберг, Я. Зодерквіст, М. Кастельс, Дж. Нейсбіт).

Посткультура як стан сучасності, що характеризується ідеологіями постмодернізму, постгуманізму, ендізму, «кінця історії» досліджується в працях Р. Барта, В. Беньяміна, Ж. Бодріяра, Н. Бострома, А. Вудса, Ж. Дельоза, Ч. Дженкса, Ф. Джеймісона, С. Зонтага, Р. Карцвела, М. Кулена, Ж.-Ф. Ліотара, С. Манна, М. Мінскі, М. Мора, Д. Пірса, Р. Рорті, Т. Рея, К. Уорвика, М. Фуко, Ф. Фукуями, Д. Харавея, Н. К. Хейлеса, Ф. М. Есфендіарі. Дослідженню, осмисленню й науковому обґрунтуванню протокультури як альтернативної культури і як нової «перед-культури» присвячені роботи В. В. Штепи, М. Н. Епштейна.

Актуалізація демократичного розвитку як пріоритетного в другій половині ХХ ст. сприяла новому осмисленню поняття «демократія». Новітні інтерпретації демократії диференціюють в залежності від акцентування на вивченні тих чи інших властивостей демократії, її процедур, цінностей,

середовища, у якому вона реалізується. З урахуванням тенденцій популярної політичної науки, сьогодні найбільшого поширення набули: процедурний підхід (С. Хантінгтон, А. Пшеворський, А. Турен, Г. Ерме, Ф. Шміттер), культурологічний (Б. Баді), нормативний (Р. Дарендорф) та емпірично-описовий (Б. Гутгенбергер).

До початку ХХІ ст. помітно знизилась увага до ідеологічних конструкцій та зріс інтерес до різних націоналістичних та цивілізаційних версій демократії.

Значне місце в сучасних демократичних теоріях посідає концепція партиципаторної демократії (*participate* – брати участь), яку розробили сучасні політологи К. Пейтман (автор терміна «демократія участі» та книги «Участь і демократична теорія», 1970), К. Макферсон, Д. Циммерман, Н. Боббіо, П. Бахрах, Б. Барбер і деякі інші [168]. Суть цієї теорії полягає в поверненні до класичних ідеалів демократії, що передбачає активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень, що стосуються розв'язання ключових проблем суспільного життя. Автори цього підходу вважають найважливішою умовою демократичної участі та соціальної рівності таку умову: принцип участі повинен екстраполюватися і на недержавні суспільні інститути, у рамках яких люди прямо висловлюють свою волю, у першу чергу, на трудові колективи, трактуючи її (участь), зокрема, як самоврядування громадян. Свобода та рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партиципаторному суспільстві, яке удосконалює почуття політичної ефективності. У такому суспільстві громадяни добре поінформовані, зацікавлені у своїй високій активності в суспільному житті.

Американський політолог Б. Барбер зазначає: «Пряма демократія вимагає не просто участі, а громадянської підготовки та цивільної чесноти для ефективної участі в обговоренні та прийнятті рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто приватні індивіди, що діють у приватній сфері, а добре проінформовані соціальні актори, що віддалилися від своїх виключно

приватних інтересів настільки, наскільки громадська сфера віддалена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян» [15].

Необхідність політичної активності більшості громадян у партиципаторній моделі пояснюється тим, що зниження рівня їхньої участі в підсумку призведе до «тиранії меншості» (еліти). Протистояти авторитарному тиску зверху здатна лише сильна влада знизу. У цьому випадку благо народу може бути досягнуто тільки при забезпеченні загальної рівності, яка полягає в тому, що всі громадяни обов'язково щодня займаються прийняттям рішень, а не тільки мають рівні можливості участі.

У партиципаторній моделі політична участь розглядається не як засіб для досягнення будь-якої мети. Вона сама є певного роду ціллю, тобто містить мету в собі, бо тільки осмислена категоріями актуального політичного дискурсу участь сприяє інтелектуальному та емоційному розвитку громадян. Важливо й те, що зі звичайних для ліберальних теоретиків позицій індивідуалізму, що спирається на власність, політичний процес найчастіше розглядається як жорстка боротьба конкурентів за матеріальні блага. Якщо ж проаналізувати цю проблему з точки зору розвитку та реалізації людських здібностей, то справедливість розподілу матеріальних благ – лише засіб для досягнення більш значущого блага позитивної свободи. Активна залученість громадян у демократичний процес є одночасно й умовою, і виразом цієї свободи.

Таким чином, участь виконує дві функції: по-перше, захищає громадян від нав'язаних зверху рішень; по-друге, є механізмом самовдосконалення людини. Заради максимально можливого результату демократія повинна поширюватися й на інші сфери, щоб сприяти еволюції необхідних для сучасності психологічних якостей і партиципаторної політичної культури, яка може сформуватися лише за принципом К. Пейтмана «вчися брати участь, беручи участь» [168]. Ідеальне партиципаторне суспільство характеризується прямим залученням громадян до управління без

посередників ключовими політичними й соціальними інститутами, підзвітністю лідерів рядовим членам та вищим ступенем демократичної легітимності.

Однак на сьогодні партиципаторна модель є лише ідеалом, бажаною нормою, до втілення якої варто прагнути, проте яку надзвичайно складно досягти.

Разом із тим, ця теорія досить вразлива відносно критики. На думку деяких дослідників, недоліки такої моделі пов'язані «з неможливістю встановлення ефективних і постійно чинних інститутів прямої демократії, як у силу просторово-часових параметрів, так і суб'єктно-об'єктних відносин» [168]. Пряма демократія далеко не у всіх випадках є ефективним методом прийняття рішень не тільки на загальнонаціональному, а й на локальному рівні. Тому ймовірність постійного та успішного функціонування партиципаторної демократії в рамках нації-держави навіть у невеликих за масштабами державах є дуже низькою. Вийнятки можуть становити лише загальнонаціональні референдуми з найбільш фундаментальних проблем, пов'язаних із питаннями державного устрою.

Інший недолік, що часто відзначається критиками теорії партиципаторної демократії, полягає в тому, що вона, фактично абсолютизуючи ідею спільного інтересу, містить загрозу тиранії більшості. Адже при практичній реалізації багатьох положень теорії прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільності участі або неучасті в політичному процесі.

Прихильники елітарної моделі демократії поділяють суспільство на правлячу меншість – еліту, і позбавлену влади більшість – масу. Маса не цікавиться політикою, не володіє необхідними знаннями та повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, тому вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Політична участь маси обмежена виборами внаслідок того, що більшість громадян ірраціональні,

некомпетентні та мають нестійкі уподобання. До того ж, зростання громадянської участі призводить до підриву стабільності та ефективності, досягнення яких є чи не головною метою демократії.

Засновником елітарної концепції демократії є Й. Шумпетер, який наголошував на тому, що демократія зовсім не означає те, що народ повинен управляти політичним процесом сам безпосередньо. «Демократія означає лише те, що народ має можливість прийняти або не прийняти тих людей, які повинні ним управляти» [147]. Демократичність цього методу визначається наявністю вільної конкуренції за голоси виборців між претендентами на роль лідерів.

Умовами успіху демократичного методу Й. Шумпетер визначає: по-перше, високу якість «людського матеріалу», обраного до владних структур; по-друге, обмеження сфери дії політичного рішення, яке визначається якістю людей (професіоналізм), що входять до уряду, типом політичного механізму та громадською думкою; по-третє, можливість контролю з боку демократичного уряду бюрократії в усіх сферах державної діяльності; по-четверте, наявність демократичного самоконтролю, під яким розуміється висока компетентність керівників, урахування думки опозиції та високий ступінь добровільної самодисципліни [147].

Й. Шумпетер наголошує на важливості прийняття рішень дослідною та компетентною елітою при обмеженому контролі з боку громадян [147]. Функція громадян полягає у виборі відкликання уряду або в обранні посередників для цієї мети. Відповідно, демократичним шляхом до влади приходять партія, що здобула найбільшу підтримку виборців. Вибори – лише засіб, який змушує еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення.

Змагання між потенційними лідерами – важлива ознака елітарної демократії, за умов якої всі (але тільки в принципі) вільні конкурувати один з одним на виборах, власне, через це й з'являється площина чітко означених громадянських прав. Єдиний тип участі, доступний простим людям, – участь у виборчому процесі, так як усі інші способи участі стануть спробою

контролю над владою з їхнього боку та можуть призвести до заперечення ролі лідерства. У період між виборами виборці повинні поважати розподіл праці між елітою й суспільством та розуміти, що до наступних виборів їм не варто займатися політикою. У цій моделі демократії більшість (маса) при мінімальних витратах (політичній участі виключно на виборах) отримує максимальну віддачу (еліта приймає правильні рішення).

Елітарна теорія допускає можливість певної соціальної мобільності, що дозволяє неелітарним групам стати елітами. Елітаризм не означає, що ті, хто володіють владою, постійно перебувають у конфлікті з масами, або що вони завжди досягають своїх цілей за рахунок інтересів суспільства, тобто це далеко не змова з метою придушення мас. Т. Дай і Л. Зіглер пояснюють специфіку елітарної теорії таким чином :

- Меншість, що володіє владою, розподіляє матеріальні цінності, а більшість не визначає державну політику;
- Еліти формуються переважно з представників вищого соціально-економічного прошарку суспільства;
- Перехід в еліту повинен бути повільним та тривалим для збереження стабільності та уникнення радикалізму;
- Еліти єдині в підході до основних цінностей соціальної системи та збереження самої системи;
- Державна політика відображає не вимоги мас, а панівні інтереси еліти;
- Правлячі еліти схильні до порівняно слабого спротиву прямому впливу з боку байдужої частини громадян [168].

Таким чином, елітарна модель демократії знімає зі звичайних громадян відповідальність за прийняття політичних рішень та покладає її на лідерів, що мають більше інформації та досвіду в політичних питаннях. Критики цієї схеми вважають, що вона є репрезентантом слабкої форми демократії, оскільки зниження ролі громадян у демократичному процесі може призвести до втрати інтересу до політики, появи апатії та відчуження.

Концепція конкуренції еліт як моделі демократичної політики пояснює дієві механізми ліберально-демократичної політичної системи. Як пише Е. Хейвуд, на початковому етапі свого формування ця модель «була спробою, радше, описати, як працює демократичний процес, ніж нав'язати якісь цінності та принципи: політичну рівність, політичну участь, свободи й тому подібне. Демократія в такому поясненні постає, власне кажучи, як політичний метод – засіб прийняття політичних рішень у соціумі «з відсиленням» до результатів виборчого процесу. Тією мірою, якою ця модель дієва, вона адекватно відображає дійсне значення політичної еліти: те, що влада тут знаходиться в руках найбільш інформованих, здібних та політично активних членів суспільства» [168]. З іншого боку, конкуренція еліт, із точки зору американського політолога, характеризує слабку форму демократії. Еліту в цій моделі можна змістити, лише замінивши її іншою елітою. Суспільству при цьому відводиться дуже скромна роль: раз на кілька років вирішувати, якій еліті правити від його імені, а це породжує в ньому пасивність, байдужість та навіть відчуження.

На основі моделі конкурентного елітизму Е. Даунс розробив економічну теорію демократії, побудовану на основі сформульованого ним положення про те, що кожна людина за допомогою раціональної діяльності в змозі досягти максимальної особистої користі [168]. Учений запропонував таку концепцію: суперництво на виборах створює свого роду політичний ринок, де політиків можна представити як підприємців, які прагнуть здобути владу, а виборців – як споживачів, що голосують за ту партію, політична лінія якої найкраще відображає їхні інтереси. За Е. Даунсом, система відкритих та змагальних виборів гарантує демократичність тим, що віддає владу в руки партії, філософія, цінності та політика якої найбільше відповідають уподобанням чисельно найбільш сильної групи виборців.

Основні положення економічної демократії знайшли своє відображення в ринковій теорії демократії. Ринкова теорія демократії заснована на законах

ринкової економіки шляхом екстраполяції цих законів та звичаїв на всі сфери, не тільки економічні, а й на соціально-політичні відносини.

Тому ринковою демократією називають демократію, за якої різні соціальні блага розосереджуються між соціальними групами, із тим, щоб індивід, що має низький показник доступу до одних соціальних благ, міг компенсувати цей дефіцит доступом до інших благ.

Ринкова демократія побудована на принципі декомпозиції соціальної нерівності. Цей принцип полягає в тому, щоб у суспільстві не допускалася поляризація за способом й обсягами споживання соціальних благ: багатства, доходів, влади, престижу, рівня освіти, пільг і привілеїв. Тому ці блага розподіляються між різними соціальними групами. Такий принцип покликаний згладжувати гостроту соціальної нерівності, перешкоджати створенню статусної поляризації суспільства, його очевидному поділу на бідних та багатих.

Ринкова демократія тісно пов'язана з ринковим способом функціонування економіки та передбачає ідентичні закони в механізмі розподілу соціальних благ. Найбільш типовим представником ринкової демократії є Сполучені Штати Америки.

Основні ідеї цих двох теорій засновані на образі людини економічної, усебічно інформованої, здатної приймати рішення на раціональних підставах. Проте видається сумнівним, що рішення, що стосуються політичного вибору, можна зіставляти з рішеннями у сфері ринкових відносин. У політиці, на відміну від ринку, простежується раціональність колективних дій, так як вибір тут передбачає певний рівень обробки інформації. А це має місце тільки в суспільних процесах при спільній дії.

Істотний внесок у розвиток теорії сучасної демократії зробив американський політолог А. Лейпхарт, що запропонував ідею консолідованої демократії, під якою він розумів «сегментарний плюралізм», що містить усі можливі в плюралістичному суспільстві лінії поділу, плюс демократію згоди» [73]. Більшість сучасних суспільств є мультикультурними, що

характеризуються «сегментарними відмінностями», які можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, регіональну, расову чи етнічну природу. Групи населення, що виділяються на основі зазначених відмінностей, американський політолог назвав сегментами багатоскладового суспільства. Для такого суспільства найважливішою характеристикою виступає політична стабільність, що містить такі поняття, як підтримання системи, цивільний порядок, легітимність і ефективність. До найважливіших характеристик демократичного режиму відносяться висока ймовірність збереження якості демократичності й низький рівень насильства, що застосовується до суспільства.

Цю модель демократії А. Лейпхарт визначав через чотири характерних елементи [73]:

- Здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства, що передбачає, насамперед, створення коаліційного уряду за участю всіх партій, що представляють основні верстви суспільства;
- Пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті й коштів державного бюджету;
- Взаємне вето, що виражає додаткову гарантію життєво важливих інтересів меншості, що передбачає при прийнятті остаточного рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість (2\3 або 3\4 голосів), що давало б представникам меншин додаткові шанси на захист своїх інтересів;
- Високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами.

Однак на практиці така модель демократичної співучасті у владі, спрямована проти відтискання меншин на політичну периферію і в опозицію, дієва лише в тому випадку, якщо групи мають свою політичну організацію й проводять відносно самостійну політику. При цьому характерно, що вирішальна роль тут також визнається за елітами, які мають отримати більшу свободу і незалежність від тиску рядових членів для укладення угод і

компромисів, які можуть не цілком схвалювати їхні прихильники. Це дає можливість уникнути загострення протиріч, навіть якщо на низовому рівні існують нерозуміння між людьми, розбіжності, а то й ворожість. Однак і при цьому підході передбачається наявність мінімального консенсусу щодо основних суспільних цінностей. Тому особливу важливість такої автономії елітизм набуває в глибоко розділених суспільствах (наприклад, у Північній Ірландії). У той же час особливе становище еліт провокує їхній егоїзм, призводить до непідзвітності керівників членам групи. Унаслідок цього консолідація, як практична модель демократії, може застосовуватися в основному в тих країнах, у яких діє високо відповідальна еліта.

На сьогодні досить поширена концепція плюралістичної демократії, у якій пріоритетним виступає положення про те, що держава є демократичною лише за наявності безлічі організацій або автономних груп, що беруть участь у здійсненні влади. Виникнення ідей політичного плюралізму було пов'язано з ускладненням соціальної структури зрілого капіталістичного суспільства, формуванням багатопартійних систем у промислово розвинених країнах.

Під поняттям «плюралістична демократія» Е. Хейвуд розуміє демократичну систему, засновану на виборах до представницьких органів, причому в передвиборній гонці повинні брати участь кілька партій. Більш конкретно, цей термін відноситься до демократичного правління, при якому суспільні запити формуються групами осіб, об'єднаних спільними інтересами. У такому вигляді плюралістична демократія може розглядатися як альтернатива парламентарної демократії і будь-якій формі мажоритаризму [168]. Умови, за яких плюралістична демократія функціонує належним чином, є такими:

- Факт розподілу політичної влади між групами, що змагаються за владу; особливо важливою умовою існування таких суспільств є відсутність привілейованих груп.
- Високий рівень внутрішньої відповідальності, за якого лідери політичних груп підзвітні їхнім рядовим членам.

- Нейтральний апарат уряду, ефективно структурований для того, щоб надати політичним групам поле для безпосередньої політичної діяльності [168].

З розгорнутим обґрунтуванням ідеалу плюралістичної демократії виступив Г. Ласки – видатний діяч та теоретик Лейбористської партії Великобританії [171]. Він концептуалізував такі поняття, як плюралістична теорія держави та політичний плюралізм, які були прийняті більшістю прихильників концепції та вживаються в контекстах сучасних теорій демократії до сьогодні.

У плюралістичній концепції політика розглядається як конфлікт груп інтересів, що проростає у полі їхньої політичної боротьби, де рішення приймаються на основі компромісу заради задоволення максимального обсягу інтересів. По суті, така демократія описується не як влада народу, а як влада за згодою народу. Для плюралістів основне призначення демократії – захист вимог та прав меншин.

Розвиток та освіта політичної волі в плюралістичному суспільстві відбувається шляхом відкритого протистояння різних інтересів, за якого потрібен тільки мінімум загальних ідей та установок. Враховуючи різноманіття думок та соціальних конфліктів, неможливо прийняти абсолютно справедливе для всіх рішення. Тому основа для згоди – принцип більшості. Проте, як стверджують теоретики цього підходу, диктатура більшості також неприпустима, так як вона порушує демократичні правила гри та зазіхає на невід'ємні права людини. Це важлива умова розвитку такої форми демократії в силу того, що від помилок не застрахована й більшість.

Для висловлення своїх вимог, підтримки чи протесту люди створюють організації та групи. Плюралісти виходять із того, що жодна з груп інтересів не може домінувати в політичному процесі, так як не представляє думки всього суспільства; отже, концентрація влади неприпустима. Разом із тим, інтереси кожного громадянина дуже рідко зводяться до чогось одного, а це перешкоджає розколу суспільства на непримиренно ворожі угруповання.

Головна характеристика моделі плюралістичної демократії – змагання між партіями під час виборів та можливість груп інтересів (або тиску) вільно висловлювати свої погляди – установлює надійний зв'язок між управлінцями та підлеглими. Незважаючи на явну віддаленість цієї системи правління від ідеалу народного самоврядування, її прихильники вважають, що вона забезпечує достатній рівень відповідальності для того, щоб називатися демократичною. Плюралісти вважають, що громадянам не обов'язково висловлювати свою думку, за них це зроблять групи інтересів, причому набагато ефективніше, а потрібне представництво буде досягнуто навіть без активності громадян. У цій моделі громадяни представлені «дворівнево»: виборними особами та лідерами груп та організацій, які відстоюють громадянські інтереси. Політики мають бути відповідальними, бо вони прагнуть задовольнити вимоги груп інтересів у надії на отримання ще більшої підтримки електорату.

В останні десятиліття ХХ сторіччя західні політологи почали поширювати принципи плюралізму на виконавчу гілку влади. Як наголошується в низці робіт, опублікованих у 1980-і рр., плюралізм вимагає організації на багатопартійній основі не тільки представницьких органів держави, а й урядових установ. Прихильники цієї точки зору переконані, що послідовна плюралістична демократія передбачає створення коаліційного уряду за участю представників від різних політичних партій, у тому числі й таких, які перебувають в опозиції по відношенню один до одного.

Критики плюралістичної моделі акцентують увагу на таких показниках цієї моделі: лише невелика кількість людей формально є членами будь-яких груп, значить, інтереси всіх громадян недопредставлені; групи інтересів здатні стати настільки потужними, що весь політичний процес перетвориться на компроміс, що задовольняє інтереси тільки найсильніших груп, політична система буде паралізована через їхню найгострішу конкуренцію, а вимоги всіх громадян залишаться без уваги; розвиток групового представництва інтересів відводить громадянину пасивну роль, що може призвести до появи

держави «політичних глядачів», які в підсумку втратять контроль над системою.

Найбільш впливовим представником теорії політичного плюралізму є американський політолог Р. Даль, який запропонував (спільно з Ч. Ліндбломом) використовувати для позначення інституційних рішень демократії поняття «поліархії», що буквально означає «влада багатьох», на відміну від «демократії» – «влади всіх» [52].

Поліархія – політичний порядок, що відрізняється в найзагальнішому вигляді двома масштабними характеристиками: цивільні права надані порівняно високій частині дорослого населення, а самі ці права дозволяють виявляти незгоду та шляхом голосування зміщувати вищих посадових осіб в управлінні. Повною поліархією можна вважати систему ХХ століття. Незважаючи на те, що велика частка інститутів поліархії виникли в деяких англосаксонських країнах і країнах континентальної Європи в ХІХ столітті, у жодній країні демос не став інклюзивним (розповсюджується на інші держави) аж до ХХ століття.

Історично поліархія асоціюється із суспільством, що володіє низкою важливих взаємопов'язаних характеристик. До них належать:

- відносно високий рівень доходів та багатства на душу населення;
- зростання рівня доходів та багатства на душу населення протягом тривалого часу;
- високий рівень урбанізації;
- порівняно невелика частка населення, зайнятого в сільському господарстві;
- різноманіття сфер професійної діяльності;
- широке розповсюдження основ грамотності;
- порівняно велике число осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах;
- економічний лад, за якого виробництвом зайняті здебільшого відносно

автономні фірми, які жорстко орієнтуються у своїх рішеннях на національний і міжнародні ринки;

- порівняно високі значення традиційних індикаторів добробуту, таких як кількість лікарів та лікарняних ліжок на тисячу жителів, очікувана тривалість життя, частка сімей, які можуть дозволити собі придбання різних товарів тривалого використання та інше [52].

Взаємна кореляція подібного роду соціетальних показників настільки велика, що підтверджує правомірність кваліфікації їх усіх як ознак більш-менш певного типу соціальної системи. Суспільство такого типу Р. Даль назвав динамічним плюралістичним суспільством, а країну, що характеризується зазначеними рисами, – сучасною динамічною плюралістичною країною.

Сучасним динамічним плюралістичним суспільствам притаманна низка ознак, що породжують можливості для поліархії, серед яких науковці виділяють:

1. Розподіл влади, впливу, авторитету та контролю, що раніше концентрувалися в єдиному центрі, між різними індивідами, групами, асоціаціями та організаціями;
2. Поява установок та переконань, що формують ґрунт для розвитку демократичних ідей [52].

В узагальненому вигляді поліархічна інфраструктура інститутів, насамперед, робить акцент на їхній загальнолюдській (гуманітарній) та політичній значущості. Для неї характерні такі принципи як: правління більшості та повага прав меншості, політична та правова рівність громадян, легітимізація влади та її представницький характер, плюралізм та свобода політичної діяльності. Ці принципи описують основні сутнісні ознаки та характеристики демократії й дозволяють зробити висновок: «Демократія є таким способом організації влади, за якого суспільство має можливість на регулярній основі за допомогою юридично закріплених ненасильницьких

процедур коригувати діяльність управителів, а також персонального складу правлячого угруповання та політичної еліти» [168].

Узагальнюючи наукові інтерпретації цієї проблематики, можна стверджувати, що теоретики політичної науки при вивченні демократії сьогодні роблять в основному акцент або на демократичних інститутах (Дж. Сарторі, Х. Лінц, А. Степан), або на демократичних практиках (М. Паренті), які розглядаються як спосіб обмеження влади. Аналіз демократії крізь призму домінантного значення народовладдя спостерігається в дослідженнях Е. Хейвуда, М. Менделбаума. Різні моделі демократії описували Р. Даль, Л. Даймонд, А. Ліджфарт, Г. О`Доннелл.

Соціокультурний контекст переходу до інформаційного суспільства відображений у зарубіжних дослідженнях, пов'язаних із розвитком суспільства споживання й масової культури (Б. Барбер, Р. Белл, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, К. Гелбрейт, Л. Мамфорд, С. Р. Міллс, Р. Надер, Р. Патнем, Д. Райзман, С. Шапіро). Феномен контркультури глибоко досліджений у працях М. Іссермана, М. Казина, Дж. Каміна, Т. Розака, Р. Рорті.

Висновки до розділу 1

Варто зазначити ключовий мотиваційний фундамент цього дослідження: незважаючи на те, що концепція інформаційного суспільства та її окремі аспекти (економічні, політичні, соціальні, психологічні) досить повно й всебічно досліджені в зарубіжній і вітчизняній сучасній науковій літературі, комплексних досліджень культурогенезу й культурної динаміки інформаційного суспільства та їхнього впливу на демократію, її сприйняття та дискурс, у сучасній вітчизняній науці не проводилося. Ба більше, у контекстах домінування неоліберальної парадигми інтерпретацій політичного в українській науковій думці, ґрунтовній критиці демократії в добу влади медіа, на жаль, не приділяється належної уваги.

Аналіз історіографічної бази нашого дослідження дозволив констатувати, що в українській політичній науці проблематика актуалізації та трансформації політичного дискурсу, а саме дискурсу демократії недостатньо розроблена. Більшість вітчизняних політологічних шкіл сьогодні займаються питаннями ціннісного та системного перереформування політичного середовища на ґрунті дослідження моделей неоліберальної політичної науки США другої половини ХХ століття

З огляду на важливість дослідження динаміки політичного дискурсу для вивчення та концептуалізації українських демократичних трансформацій, відсутність ґрунтовних концепцій із сфери аналізу дискурсивних практик та міждисциплінарних підходів до вивчення трансформацій діючих політичних інститутів та зв'язків між ними, видається нам щонайменше невиправданим. Ба більше, таке поверхневе бачення трансформаційних процесів, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, може в подальшому спричинити колапс наукових інститутів та політологічних шкіл України.

Отже, проведений історіографічний аналіз літератури обґрунтовує та підкреслює актуальність обраного аспекту дослідження демократії в інформаційному суспільстві.

Результати першого розділу дисертації були апробовані у чотирьох наукових статтях у фахових виданнях України та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Сичик К.Б. Нові виміри політичного у добу комунікаційного перенасичення / Науковий журнал «Політикус». – Одеса, 2016. – Вип.1. – С.41-46.
2. Сичик К.Б. Роль лівих течій політичного знання ХХ ст. у формуванні альтернативного змісту свободи як засадничої категорії теорії демократії / Вісн. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». – Львів, 2016. – Вип.8. – С.31–37.

3. Сичик К.Б. Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик/ Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2016. - Вип. 114 (1). – С. 404 - 408.
4. Сичик К.Б. Ліві візії демократії епохи інформаційно-комунікаційних технологій / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2015. - Вип. 103 (12). – С. 355-360.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ДЕМОКРАТІЇ В РЕАЛІЯХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Сучасні моделі демократії: контекст інформаційного суспільства

Сучасне теоретичне осмислення демократії пов'язане з іменами Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, А. Токвіля, Дж. Медісона, Т. Джефферсона та інших мислителів XVII-XIX ст. У процесі розгляду цього питання в політичній теорії сформувався така тенденція: якщо раніше в трактуванні демократії превалював нормативний підхід, пов'язаний із визначенням цілей, цінностей, джерел демократії, її ідеалів, потім емпірично-описовий (дескриптивний), який охоплював питання про те, що таке демократія і як вона функціонує на практиці, проте згодом визначальним став процедурний підхід, пов'язаний зі спробами зрозуміти природу демократичних інститутів, механізмів їхнього функціонування, причини розвитку та занепаду демократичних систем.

На сьогоднішній день у межах провідних політологічних студій розрізняють ліберальні, консервативні, популістські, комуністичні й анархістські трактування демократії, плюралістичні та елітарні концепції, ідеї прямої та представницької демократії, моделі охоронної, розвиваючої, партиципаторної демократії (або демократії прямої участі).

Підсумовуючи різні підходи, російський політолог Л. В. Сморгунов виділяє дві основні теоретичні парадигми: ліберально-демократичну й радикально-демократичну [122].

Ці теорії по-різному визначають межі діяльності держави, необхідні для забезпечення прав і свобод людини. Означене питання було поставлено ще Т. Гоббсом під час розробки договірної концепції держави. Англійський мислитель визнавав, що суверенітет належить громадянам, але вони

делегують його обраним представникам, так як тільки сильна держава у змозі захистити своїх «підданих», як було прийнято називати громадян у реаліях тодішньої Англії [47].

Ліберально-демократична теорія розглядає демократію не стільки як порядок, що дозволяє громадянам брати участь у політичному житті, скільки як механізм, що захищає їх від свавілля влади й беззаконних дій інших людей. Радикально-демократична теорія акцентує увагу на соціальній рівності, суверенітеті народу, а не на особистості, ігнорує поділ влади, віддаючи перевагу безпосередній, а не представницькій демократії.

На думку Ш. Ейзенштадта [148], основні відмінності в сучасному політичному дискурсі полягають в антиномії ідей плюралістичних й інтегральних, або тоталітаристських концепцій політики. Плюралістична концепція розглядала індивіда як потенційно відповідального громадянина й виходила з активної участі соціального актора в найважливіших інституційних сферах, пошуку яких відводилася вирішальна роль. Результатом утілення принципів цієї теорії в практичному полі стало проголошення конституцій і реалізація їхніх положень у конституційно-демократичних режимах; утвердження представницьких інститутів як гарантії відкритості політичного процесу; встановлення верховенства права та незалежності судової влади.

Авторитарні й тоталітарні концепції, у тому числі їхні «тоталітарно-демократичні» інтерпретації, заперечували обґрунтованість надій на формування відповідальної громадянськості через такого роду відкриті процеси. Їх об'єднувало ідеологічне розуміння світу, що виходить з переважання колективізму над іншими формами організації суспільства, і суттю якого є віра в можливість перетворення суспільства за допомогою тотальної політичної дії. Таку демократію називають марксистською, народною, соціалістичною. Загалом сюди може відноситися надзвичайно різноманітне коло моделей демократії, означене істинами марксистської політичної традиції.

У цьому контексті демократія означає соціальну рівність, вибудовану на усупільненні власності, що значною мірою відрізняється від «політичної» демократії, принципи якої були репрезентовані в контекстах класичної ліберальної політичної теорії.

Марксистсько-ленінська теорія розглядає суспільство з класових позицій, трактуючи аналогічним чином і демократію: як політичний лад, що відображає здебільшого інтереси панівного класу. «Демократія не тотожна підпорядкуванню меншості більшості. Демократія не повинна визнавати підпорядкування меншості більшості держави, тобто організації, сформованій із метою систематичного насильства одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою» [148].

Особливістю соціалістичної демократії є її яскраво виражений соціальний характер. Вона виходить з однорідності волі робітничого класу як найбільш прогресивної, організованої і єдиної частини суспільства. Тому на першому етапі побудови соціалістичної демократії передбачена диктатура пролетаріату, яка повинна відмирати в міру наростання однорідності суспільства й природного злиття інтересів різних класів та груп у єдину народну волю.

Влада народу реалізується через ради, у яких представлені робітники та їхні природні союзники – селяни. Ради наділені повною владою над усіма сферами господарського, політичного, суспільного життя й зобов'язані виконувати волю народу, висловлену на народних зборах, а також у формі наказів виборців.

Основною особливістю соціалістичної демократії є повне заперечення приватної власності й автономії особистості. Оскільки соціалістична демократія заперечує саме поняття опозиції, то, цілком природно, що ця система передбачає однопартійність.

Історичні форми втілення ідей цього виду демократії мали вкрай суперечливі наслідки та відмінні від декларованих сутності соціально-політичних процесів. Система, сформована на принципах марксистсько-

ленінської теорії, виродилася в певного роду інформаційну ширму соціальної справедливості, прикриваючи корисливі інтереси правлячої еліти. Реальна влада опинилася сконцентрованою у вищого партійного керівництва, що визначало політичну лінію в галузі зовнішніх та внутрішніх відносин і контролювало різні сфери суспільного та особистого життя громадян.

Головна слабкість цієї системи, що склалася в межах реалій країн Центрально-Східної Європи та Азії, у рамках інституційного виміру полягала у відсутності контролю за владною партійною елітою, яка виявилася невідповідною народним масам.

Іншою моделлю демократії, заснованою на ідеологічних концепціях, є ліберальна демократія, сутність якої полягає в пріоритеті інтересів особи й відділенні їх від державних інтересів. Соціально-економічними та ідейно-політичними передумовами виникнення ліберальної демократії були розвиток ринкових відносин, ідеологічна та політична секуляризація, становлення національних держав. Цій теорії також притаманна низка домінантних рис.

Народ, як суб'єкт суспільних відносин, ототожнюється з власником соціально-політичного цілого. Джерелом влади визнається окрема особистість, а її права мають пріоритет над законами держави. Права особистості закріплюються в конституції й захищаються не залежним від держави судом, тому в державах ліберальної демократії панує прецедентне право.

Свобода трактується не як активна участь у політиці, а як відсутність обмежень і примусів, втручання з боку держави та інших індивідів у сферу власних інтересів громадян. Гарантами такої свободи є суспільні інститути всебічного забезпечення прав особистості. Влада конструюється на основі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, які протиставлені одна одній. Вона функціонує на базі системи стримувань і противаг з метою ефективного запобігання зловживанням своїми повноваженнями з боку будь-якої з гілок.

Право меншості забезпечується обмеженням компетенції більшості лише в певній сфері загальнонаціональних інтересів. Меншість має право відстоювати свою думку навіть усупереч прийнятому більшістю рішенням, але тільки в межах відповідних законів або судових прецедентів.

Ліберальна демократія має істотні вади з погляду соціальної справедливості та ефективності державного механізму.

Сучасні ліберали, на відміну від своїх політичних та ідейних попередників, не заперечують необхідності державної участі в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, але за умови обмеження масштабів такого втручання, особливо в галузі економіки. Як і раніше, пріоритет в ієрархії цінностей у ліберальних демократів безапеляційно належить свободі. Рух до свободи мислиться лібералами як процес поступового звільнення людини від пут залежності від природи, суспільства та держави. У ліберальній політиці індивідуум знаходиться в центрі уваги суспільства. Однак максимально можлива свобода кожного, окремо взятого громадянина має межі й не означає вседозволеності та анархії, так як людина – істота соціальна й вона пов'язана з іншими суб'єктами та процесами, які активно діють у рамках цього суспільства. Тому людина зобов'язана усвідомлювати та нести відповідальність перед співгромадянами.

Сучасні ліберали не відкидають втручання держави в діяльність суспільства. Головне питання полягає у визначенні масштабів такого втручання. Ліберали продовжують відстоювати інтереси власників. Однак, як свідчить реальна дійсність, ні ринок, ні приватна власність не усувають суспільної нерівності, а отже, не забезпечують свободу для всіх. Тому в ліберальній теорії виникає антиномія між свободою та рівністю, свободою та справедливістю. На думку лібералів, вона вирішується визнанням рівності не метою, а засобом для здійснення волі.

У середині 1970-х рр. виникла нова особливість інтерпретації політичної дійсності розвинених демократій, які, на думку дослідників, не повною мірою пояснювалися панівною плюралістичною моделлю, яка

застосовується для характеристики взаємовідносин між державою та суспільством. Мова йде про неокорпоративізм, або ліберальний корпоративізм. Неокорпоративізм – тенденція, яка спостерігається в західних поліархіях. Її основна риса – надання групі осіб, що мають спільні інтереси, привілейованого та законного доступу до процесів формування політичного курсу. До неокорпоративістських держав були віднесені Австрія, Фінляндія, Норвегія, Швеція та інші. Пряме привнесення економічних інтересів у державне управління багато в чому завдячує зміні курсу держави в бік управління та регулювання економіки. У силу того як держава прагнула до прямого управління економічним життям та забезпечення соціуму більш широким колом послуг, вона усвідомлювала й необхідність якихось інституціональних схем, у рамках яких різні категорії суспільства співпрацювали б одна з одною й разом підтримували б загальну економічну стратегію країни. У тих же країнах, де метою було скорочення державного втручання в економічне життя й розширення ролі ринку, від корпоративізму відмовлялися.

Тривале існування неокорпоративістських інститутів на загальнонаціональному та макроекономічному рівнях мало позитивні наслідки: зростання керованості населення, падіння страйкової активності, збалансованість бюджету, підвищення ефективності фінансової системи, зниження рівня інфляції, скорочення безробіття, зменшення нестабільності в лавах політичних еліт. Країни, які йшли шляхом корпоративізму, ставали більш керованими, що, правда, не робило їх більш демократичними. У протиріччя з демократією входили такі риси корпоративізму як: підміна індивідів, що є основними учасниками політичного життя, організаціями; зростання впливу професійних представників спеціалізованих інтересів усупереч інтересам громад, що репрезентують більш загальні інтереси; надання окремим асоціаціям привілейованого доступу до процесу прийняття рішень; виникнення організаційних ієрархій, що підривають автономію місцевих і більш спеціалізованих організацій.

Однак у міру дослідження неокорпоративізму оцінки його впливу на демократію стали змінюватися. Більшість корпоративістських країн залишаються демократичними в тому сенсі, що в них у повному обсязі зберігаються громадянські свободи, дається найбільш широке визначення поняття «громадянства», регулярно проводяться змагальні вибори, результат яких не вирішений заздалегідь, органи влади відповідальні за свої дії і здійснюють політику, що враховує вимоги народу. Більш того, стало очевидно, що корпоративістські порядки істотно змінюють умови, що визначають можливості конкуруючих груп інтересів впливати на державні структури. Спонтанні, добровільні відносини, характерні для плюралістичної демократії, у реальності можуть породжувати більшу нерівність доступу до органів влади. Корпоративізму притаманна тенденція до більш пропорційного розподілу ресурсів між організаціями, які охоплюють широкі категорії інтересів, і забезпеченню, принаймні, формальної рівності доступу до прийняття рішень.

Висновки, яких доходить американський політолог Ф. Шміттер, зводяться до таких найважливіших моментів [168]. З погляду відкритості стосовно вимог громадян, корпоративістські механізми слід визнати такими, які негативно впливають на демократію. Із точки зору відповідальності владних органів за свої дії та за ступінь врахування в цих діях потреб громадян, вплив корпоративізму матиме позитивне значення. Вплив корпоративізму на основний механізм демократії – конкуренцію – також видається неоднозначним. З одного боку, унаслідок виключення із суспільного життя боротьби між асоціаціями, що змагаються за членів та доступ до прийняття рішень, рівень конкуренції скорочується. З іншого боку, він зростає, оскільки кожна асоціація стає полем висловлення різномірних уявлень про загальний інтерес. Разом із індивідами свого роду громадянами стають і організації. Ступінь підзвітності влади та їхньої сприйнятливості до потреб громадян зростає, але за рахунок зниження ступеня участі індивідів у політичному житті та їхнього доступу до прийняття рішень. Конкуренція

всередині організацій починає замінювати конкуренцію між організаціями. У будь-якому випадку слід визнати, що під впливом неокорпоративістської практики відбувається поступова трансформація сучасних демократій [52].

Модель легальної демократії фактично є поверненням до демократії протекції, яка розглядає демократію як засіб, за допомогою якого люди могли б захистити себе від надмірного втручання уряду в їхнє життя з її основоположним принципом «laissez faire». Автори цієї теорії (Р. Нозік, Ф. Гаск) виступають за відділення держави від громадянського суспільства. Проте головна умова існування такої демократії, на думку легалістів, полягає в мінімізації ролі держави та створенні максимального простору для індивідуальної свободи та розвитку вільних ринкових відносин. Саме на це й має бути спрямована влада закону, яка стоїть вище як за державу, так і волю більшості. Тому бюрократичне регулювання, на думку Ф. Гаска, має бути зведено до мінімуму, а діяльність різних зацікавлених груп жорстко обмежена [44, с. 309]. При цьому легалісти практично заперечують будь-які форми соціальної демократії, обмежуючи її тільки політико-правовою сферою.

У другій половині ХХ ст. ця концепція лягла в основу ідеологічної та практичної діяльності руху «нових правих», який ознаменувався вельми своєрідною критикою демократизму. Вони заговорили про небезпеку «демократичного перевантаження» суспільства – паралічу політичної системи під впливом надмірного для неї групового та електорального тиску. При цьому серйозній критиці піддався й корпоративізм, так як теоретики «нових правих» були переконаними прихильниками вільного ринку та вважали, що економіка найкраще працює тоді, коли уряд дає їй спокій. Корпоративізм у цьому плані вкрай небезпечний, так як він політично підсилює економічні фракції суспільства, дозволяючи їм пред'являти уряду нескінченні вимоги: збільшити оплату праці, інвестиції в громадський сектор економіки, субсидії і так далі; результатом стає панування тих груп, у яких «е

потрібні зв'язки». Усе це, згідно з «новими правими», тягне за собою одне – невпинний рух до державного втручання, а отже, й економічного застою.

«Перевантаження управління» можна розглядати і як один із наслідків електорального процесу. Тут проявляється те, що С. Бріттен називав «економічним наслідком демократії» [171]. Мова йде про те, що в ході електорального процесу політики, борючись за владу, електорату дають усе менш і менш здійснимі обіцянки, що може призвести до катастрофічних результатів. Згідно із С. Бріттенем, економічні наслідки «неприборканої демократії» – це завжди високий рівень інфляції, спрямований угору зростанням державних боргів, і все більш важкий податковий тягар, що підриває підприємницьку ініціативу й економічне зростання в цілому. Тому теоретики «нових правих» схильні вбачати в демократії не більше ніж засіб захисту від можливого урядового свавілля, але не засіб для соціальних перетворень. Ці ідеї були також використані відомими політичними лідерами Р. Рейганом і М. Тетчер при виробленні їхньої економічної й соціальної політики.

Сучасне бачення процедурних основ демократії не може ігнорувати технічний розвиток сучасного суспільства. Поява й наростання ролі електронних систем у структурі масових комунікацій неминуче втілило в життя ідеї теледемократії («кіберократії»). У цьому випадку наявність традиційних для демократії процедур нерозривно пов'язується з рівнем технічної оснащеності влади та цивільних структур систем інтерактивної взаємодії (ТБ, Інтернет) під час виборів, референдумів, плебісцитів і т.д. Ця віртуалізація політики ставить нові завдання в галузі забезпечення інтеграції суспільства, налагодження відносин із новими спільнотами громадян (які мають або не мають такі технічні засоби), зміни форм контролю влади над громадськістю й, навпаки, зняття низки обмежень на політичну участь, оцінки кваліфікованості масової думки, способів її обліку й т.д.

Інформаційно-комунікаційні технології дають можливість перейти до сучасної моделі демократії, у якій доступ до інформації, можливість

безпосередньої участі в управлінні державними й недержавними структурами стане доступним усім громадянам, які не потребуватимуть традиційних загальнонаціональних засобів масової інформації (ЗМІ). Така модель отримала назву «електронної демократії», під якою в політологічному контексті в найбільш узагальненому плані розуміється «заснований на застосуванні мережевих комп'ютерних технологій механізм забезпечення політичної комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя й дозволяє привести політичний устрій у відповідність із реальними потребами інформаційного суспільства» [161].

ІКТ здатні докорінно змінити сучасну культуру, мораль, політику, трансформувати сприйняття часу та простору. Кількість відвідувачів онлайн-ЗМІ за місяць обчислюються сотнями тисяч і навіть мільйонами. Оновлення інформації здійснюється практично в режимі он-лайн, тому в плані оперативності наданої інформації з ними не може конкурувати жоден засіб масової інформації.

Інтернетом почали активно користуватися політичні партії, громадські об'єднання, бізнес-структури, наукові та освітні організації, окремі політики та інші суб'єкти громадянського суспільства. Так, наприклад, використання інтернет-комунікації в діяльності політичних партій здатне призвести не тільки до значного зниження витрат на передачу інформації від керівних органів до місцевих відділень і назад, а й до істотного підвищення ролі первинних організацій і рядових членів у внутрішньопартійному житті, розширенню можливостей їхньої участі у формуванні політики партії, зокрема, через публічне обговорення проектів рішень, що приймаються в режимі реального часу. Інтернет-форуми, які завдяки інтерактивності та оперативності мають очевидну перевагу над традиційними друкованими виданнями, можна розглядати як перспективний засіб забезпечення ефективного зворотного зв'язку й прямого діалогу партій зі своїми прихильниками, особливо в періоди підготовки та проведення виборчих кампаній. Не виключено, що в недалекому майбутньому Інтернет дозволить

партіям відмовитися й від традиційної форми проведення конференцій та з'їздів, коли замість звичної просторово-часової локалізації делегатів для обговорення та прийняття відповідних рішень буде використовуватися інтерактивна комунікація представників регіональних партійних відділень, віддалених один від одного в просторовому відношенні.

Поширення й доступність ІКТ є необхідною умовою демократизації суспільства, розвитку громадянських ініціатив, самоорганізації людей. Будучи найважливішим засобом комунікації, ІКТ використовуються для інформування громадян із широкого спектру питань різних видів життєдіяльності, для обговорення законопроектів та інших правових актів у процесі їхньої підготовки й виробленні політичних рішень. Комунікація на інтернетівській основі встала на новий рівень свого розвитку, і владі вона необхідна в першу чергу. Деякі дослідники пропонують розглядати Інтернет як політичний інститут, як стійке середовище взаємодії суб'єктів політики [161].

Цікавим є варіант застосування інформаційних технологій у ролі так званих «електронних скриньок», які можуть працювати без підключення до енергомережі й комунікаційної інфраструктури, що вкрай актуально для цілої низки держав Східної Європи, де виборчі дільниці подекуди розташовані в малонаселеній місцевості або на територіях з обмеженим доступом до телефонних ліній і відсутністю оптоволоконного з'єднання з Інтернетом. Ця система була використана в 2002 році в Бразилії на перших у світі електронних загальнонаціональних виборах глави держави.

Прихильники впровадження систем «електронного голосування» небезпідставно стверджують, що використання новітніх технологій сприяє підвищенню електоральної активності, викликаючи у виборців додатковий інтерес. У той же час, варто звертати увагу і в бік справедливої критики подібних проектів, яка стверджує, що наявні системи Інтернет-голосування вельми далекі від досконалості, занадто вразливі з точки зору потенційних комп'ютерних збоїв і атак хакерів, а використання «електронних скриньок»

аж ніяк не виключає можливості різного роду підтасувань і спотворень результатів голосування внаслідок втручання «зацікавлених осіб» у процес розробки як самого обладнання, так і його програмного забезпечення.

Інтернет-технології, що забезпечують інформаційну взаємодію органів влади з населенням та інститутами громадянського суспільства, здобули в сучасній літературі назву «електронного уряду». Вітчизняні дослідники вважають, що правильно було б говорити про електронну інфраструктуру державного та муніципального управління, яка б об'єднувала технології інформаційної взаємодії між органами влади та громадянами, органами влади та інститутами громадянського суспільства, включаючи бізнес-структури та громадські об'єднання, а також між різними державними й муніципальними установами.

Розвиток електронної інфраструктури державного й муніципального управління передбачає не тільки створення системи сайтів органів влади та інших установ. Із точки зору політичної теорії мова повинна йти про серйозну трансформацію самих принципів взаємодії влади й громадянського суспільства, коли громадянин з об'єкта владно-управлінського впливу перетворюється на компетентного споживача послуг, що надаються корпусом державних і муніципальних службовців, й одночасно стає повноправним учасником процесу прийняття політичних рішень як на місцевому, регіональному, так і на загальнонаціональному рівні.

Інтегральну форму демократії, або технодемократію, пропонує канадський філософ М. Бунге, який шукає «третій шлях» на протигагу і капіталізму, і соціалізму [161]. Він вважає, що новий лад повинен бути заснований на науці. Ця форма повинна розширити сучасну політичну демократію в плані народного представництва й співучасті в політичному процесі. Цей лад також повинен вплинути на економічне життя, підвищуючи роль кооперативної власності й самоврядування. У сфері культурного життя повинна збільшитися культурна автономія й доступ до освіти протягом усього життя.

Засобами для досягнення цієї форми демократії М. Бунге вважає освічене правління народу в особі його гідного представника, а також залучення широкого кола експертів. Іншими словами, канадський політолог пропонує модель досягнення загальної рівності за допомогою кооперативної власності й самоврядування.

М. Бунге характеризує запропоновану ним модель демократії такими основними ознаками:

По-перше, інтегральна технодемократія пропонує не повну, а кваліфіковану рівність, тобто комбінацію егалітарності й меритократії, яка заснована на трьох принципах, а саме:

- а) соціалістичному «від кожного за здібностями, кожному за потребами»;
- б) локківському принципі законного привласнення плодів своєї праці;
- в) принципі справедливого розподілу благ Дж. Роулза [161].

По-друге, інтегральна демократія передбачає поєднання кооперації й конкуренції.

По-третє, вона передбачає централізовану координацію спільнот за допомогою створення федерацій і врешті-решт держав Світового уряду, до створення якого нібито прагне Західний світ.

По-четверте, вона передбачає створення малих і слабших держав, так як добре влаштоване суспільство не потребує великого уряду: за нього негласно править Всесвітній Таємний Уряд.

По-п'яте, в інтегральній демократії повинна розкритися повна свобода особистості в безнормативному суспільстві безнаціональних людей.

Описану систему демократії, на думку М. Бунге, можна легко впровадити в колишніх соціалістичних країнах, оскільки там немає «значного класу капіталістів».

В інформаційному суспільстві одним із механізмів вироблення взаєморозуміння, досягнення спільної мети слід вважати електронну демократію. Рада Європи визначає е-демократію як використання ІКТ урядами, політичними партіями, громадянами та іншими учасниками

політичних процесів на місцях, у регіонах, на національному або міжнародному рівнях із метою розширення участі громадян у процесах прийняття державних рішень.

Оскільки будь-яке суспільство розвивається на основі спільного уявлення про характер блага, то воно ж (суспільство) має певні завдання й цілі, певний ресурс для їхньої реалізації, механізми розподілу й використання ресурсу [161]. Вважаємо, що саме феномен електронної демократії як демократії прямої дії, стає важливим чинником цих процесів, адже вона забезпечує діалог, сприяє виробленню спільних рішень і налагодженню взаємодії на рівні громадян, а також між громадянами й владою. Запропоновані Й. Масудою базові принципи демократії участі слугують гарною ілюстрацією цього, зокрема:

1. Усі, або принаймні якомога більша кількість соціальних суб'єктів, повинні брати участь у прийнятті рішень;
2. Синергія (добровільна участь у вирішенні загальних проблем) і взаємодопомога (готовність жертвувати своїми інтересами) як основа вироблення політичних рішень;
3. Доступність широким масам населення всієї необхідної інформації для обґрунтованого прийняття політичних рішень;
4. Отримана вигода й доходи повинні розподілятися між усіма громадянами;
5. Вирішення політичних питань варто шукати шляхом переконання й досягнення загальної згоди;
6. Ухвалені рішення повинні реалізовуватися шляхом спільних дій, співробітництва всіх громадян [161].

Як бачимо, ці принципи можна згрупувати так: спільне прийняття рішень; спільне й добровільне їхнє виконання; справедливий розподіл результатів; належне інформування громадян. Причому ефективність утілення останнього (інформування громадян) значною мірою визначає ефективність попередніх принципів.

Зробімо спробу порівняти наведені принципи з результатами досліджень деяких інших дослідників того ж періоду (80-і роки ХХ ст.). Т. Беккер, К. Артертон та С. Слетер здійснили експеримент із залучення громадян до обговорення рішень міської влади. Для цього вони застосовували наявні на той час технічні ресурси – кабельні та супутникові телемережі. Т. Беккер, описуючи нове явище, назвав його «теледемократія». Цікаво, що в США через десять років (у 1992 р.) кандидат у президенти Р. Перо пропонував громадянам на підставі щотижневих опитувань обирати питання державної політики, які потребують вирішення (за допомогою кабельних та супутникових мереж). Це було названо «електронними ратушами» [161].

Дослідник Р. Холландер у книзі «Відеодемократія» 1985 р. писав, що нова технологія робить можливість прямої демократії справді ймовірною [169]. Е. Тоффлер зазначає, що з використанням комп'ютерів, супутників, телефонів, кабельних технологій освічені громадяни можуть уперше в історії взяти участь у виробленні власних політичних рішень [126]. Фактично, він передбачив електронні референдуми.

Термін «кібердемократія» став наслідком виникнення глобальної мережі. У 1969 р. в США було започатковано мережу ARPANET – попередника сучасного Інтернету. Нові технології вплинули на суспільно-політичні реалії. Демократія як така отримала новий поштовх. Фантаст В. Гібсон у своїх творах ужив слова «кіберпростір» і «кібердемократія» [169].

М. Хаген, німецький дослідник інформаційного суспільства, дійшов висновку, що до середини 1980-х стало зрозуміло: кабельне телебачення не призвело ні до кількох форм прямої демократії, ні до більшої участі в політичному житті з боку широкої громадськості: «...скептицизм щодо експериментів у галузі електронної демократії залишався дуже розповсюдженим. Тим не менш, деякі успішні експерименти з кабельним ТБ на основі проєктів на місцевому рівні... давали підстави прихильникам теледемократії підтримувати більш оптимістичний погляд» [169].

Розроблена М. Хагеном типологія е-демократії спирається на два чинники: теоретичне розуміння демократії й технологічні чинники, які уможливають комунікацію [161]. М. Хаген розрізняє такі типи е-демократії: теледемократія, кібердемократія, електронна демократизація (передбачає не запровадження прямої демократії, а лише розвиток чинної представницької демократії).

Теледемократія передбачає такі основні аспекти: інформаційні технології можуть виробити форми політичної участі; традиційні форми представницької демократії не можуть впоратися з місцевими формами демократії і розширенням прав, це можливо завдяки ІКТ; демократичні ЗМІ необхідні як противага комерціалізації ЗМІ. Формами політичної участі теледемократії М. Хаген визначив інформування, обговорення та голосування.

Кібердемократія характеризується тим, що формування спільнот у віртуальному й фізичному просторах стає основним завданням демократії; інформація – первинним економічним ресурсом, бізнес і громадяни можуть досягати блага через ІКТ; ІКТ уможливує децентралізовану, самокеровану форму правління, виступаючи проти зловживання з боку держави владою (цензура, вторгнення в приватне життя тощо). Формами політичної участі в кібердемократії є: обговорення; політична діяльність.

Особливості електронної демократизації полягають в тому, що ІКТ дозволяють мати доступ до найважливішої інформації уряду; електронні міські зібрання можуть створити необхідні зв'язки між громадськістю та владою для обговорення політичних питань і створити нове почуття спільності серед електорату; за допомогою ІКТ операційні та організаційні витрати можуть знижуватися, а громадянське суспільство посилюватися. Формами політичної участі при електронній демократизації є інформація та обговорення.

Кращими формами демократії при теледемократії та кібердемократії М. Хаген визначив пряму демократію, при електронній демократизації – представницьку [161].

С. Кліфт, американський дослідник, вважає, що майбутнє е-демократії – насамперед, у використанні інформаційно-комунікаційних технологій в уже наявних секторах демократії. Він пропонує схему «перехрещення сценаріїв е-демократії», де залежно від рівня застосування ІКТ та мотивації громадян представлені різні результати розвитку е-демократії [169]. Коротко охарактеризувати це можна таким чином.

Залежно від кількості «е-громадянства» й ІКТ демократичні інституції й громадяни можуть бути сильними чи слабкими. Низький рівень демократичних мотивацій громадян і недостатнє застосування ІКТ у демократичних процесах спричинює те, що й демократія, і громадяни стають слабкими. Цей стан потребує змін для досягнення протилежного результату – сильної демократії та сильних громадян.

Вплив ІКТ на започаткування й розвиток демократії участі, за спостереженнями С. Кліфта, засвідчується там, де сформувалися певні умови:

- є історичне, політичне чи культурне підґрунтя для більш активного громадянського суспільства, де, відповідно, уряд спрощує процедуру участі громадян у політичному житті та процедуру консультування з громадськістю;
- технології спричинили інтерес до розширення участі громадян у політичному процесі за допомогою появи нових ЗМІ, щоб зменшити фінансові витрати для використання традиційних медіа для цього та оминати наслідки державного контролю за комунікацією, яку забезпечують традиційні ЗМІ;
- конкурентоспроможні суб'єкти політичної діяльності заохочують виборні інститути державної влади, інститути виконавчої влади, політичні партії, групи інтересів та медіа переводити свою діяльність в онлайн [161].

Л. Волков і Ф. Крашенінніков зазначають, що генеза форм представницької демократії багато в чому обумовлена постійною необхідністю долати технологічні обмеження світу. Підходячи до думки, що «демократія як реальне народовладдя закінчується там, де виникає держава», автори стверджують, що початки демократії – у місцевому самоврядуванні, на рівні під'їзду, мікрорайону, села тощо [57, с.407]. Зазначені автори пишуть, що загалом демократія не потрібна державному апарату. Як висновок вони пропонують ідею «хмарної демократії», викладену в трьох позиціях:

- постійний вимір довіри до представника (зміна системи стимулів і мотивації політика);
- матричне делегування довіри (використання кращих рис представницької і прямої демократії для вирішення проблем або самостійно, або із залученням інших громадян, або делегуванням власних голосів);
- примусова чесність (розкриття інформації на кожному наступному рівні більшою мірою, ніж на попередньому).

Концепції М. Хагена та С. Кліфта мають деякі спільні риси. Це визнання зацікавленості громадянського суспільства у вдосконаленні демократичних процедур, залежність рівня демократії від рівня розвитку інформаційно-комунікативних технологій, підтвердження ролі ЗМІ в розвитку суспільства. Концепція Л. Волкова та Ф. Крашеніннікова також визнає залежність рівня демократії від рівня розвитку технологій, але відображає ідею електронної демократії з урахуванням російської специфіки (слабкий розвиток громадянського суспільства, авторитарний стиль керівництва, партійна однорідність влади тощо).

Спільні риси концептуальних підходів електронної демократії М. Хагена, С. Кліфта, Л. Волкова і Ф. Крашеніннікова полягають, насамперед, у визнанні впливу технологічних чинників на ступінь розвитку е-демократії як демократії прямої участі. Технологія «хмарної демократії», запропонованої останніми двома названими дослідниками, якраз і ґрунтується

на широкому використанні сучасних ІКТ. Як базис для всіх концепцій слід визнати тезу Й. Масуди про необхідність доступності суспільству всієї інформації для обґрунтованого прийняття рішень.

2.2 Системовизначальні напрямки дослідження соціокультурних трансформацій інформаційного суспільства: ідеологічний поворот

Дослідження соціокультурних змін, які стали актуальними із зародженням та стрімким поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, посідають значний пласт сучасних гуманітарних студій. Проте, якщо мова заходить про політичну науку та, досі панівну, її ліберальну парадигму, то в її контекстах проблематика, пов'язана з функціонуванням інформаційного суспільства, не виділяється як центральний елемент новітніх теорій. У кращому випадку справа завершується на розробці принципів електронної демократії, що, зрештою, також позбавлена сутнісного аналізу тих соціокультурних трансформацій, яких зазнало суспільство в епоху інформаційного буму, так само як і аналізу того, на що, власне, сьогодні перетворилася демократія в класичному її розумінні.

Допоки адепти ліберальної політичної думки шукають ідеальні варіанти використання ІКТ у політичному житті капіталістичного світу, виправдовуючи при цьому перетворення модерного суспільства на суспільство споживання та пропагуючи методології маніпулятивного впливу медіа, політичні філософи «лівого» фронту переймають на себе місію переосмислення тих змін, яких зазнала соціальна, а відтак і політична свідомість в епоху розвитку ІКТ. Від перших неомарксистів – Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма [2, 3, 91, 92, 131, 132, 133] – до сучасних теорій взаємовпливу медіапростору та політичної реальності, соціально-політичні теорії, що вибудовуються на основах якісного, а не кількісного аналізу політичних змін, усе більше тяжіють у бік «лівих» проектів соціальних трансформацій. У межах цього підрозділу, із метою подальшого дослідження

визначеного предмету, ми розглянемо не популярний у вітчизняній політичній науці, проте визнаний у світі аналіз ідеологій як стратегії дослідження ЗМІ, що сформувався в рамках британської соціологічної школи так званих «cultural studies» (культурні дослідження) [157].

«Проект cultural studies» (КД) об'єднував марксистсько орієнтованих британських дослідників, які вивчали ЗМІ, популярну культуру, субкультуру й повсякденність. Розробка проблеми ідеології, заснована на ідеях структуралістського марксизму й концепції гегемонії А. Грамші, слугувала в 1970-1980-х роках стрижнем діяльності вчених, якій був властивий міждисциплінарний характер і колективна організація «інтелектуального виробництва». Задум КД виник на початку 60-х рр. ХХ ст. у середовищі теоретиків британських «нових лівих» (Ст. Холл, Е. Томпсон, Р. Вільямс, Р. Хоггарт) та отримав розвиток у рамках неомарксистської проблематики ідеології. «Проект КД» завжди експліцитно виступав як інтервенція в політичне життя, як внесок у викриття ідеології й звільнення від тих, хто підпорядкований репресивності влади-знання (М. Фуко) [157].

Звернімося детальніше до аналізу ідеології як стратегії дослідження засобів масової комунікації та популярної культури, що виникла здебільшого в рамках сучасного неомарксизму.

Поняття ідеології має довгу історію розгляду в рамках соціальних наук та досі є предметом теоретичних дискусій, що стосуються як її змісту, так і належних функцій. Марксизм, безсумнівно, відіграє в цьому аспекті ключову роль. У марксистській традиції поняття ідеології наділене соціально-критичною функцією, аналіз ідеологічного виміру соціального життя виводить дослідника на структурні відносини влади та соціальної нерівності. В одній з останніх версій концептуалізації ідеології, розробленої на основі критичного переосмислення теоретичної спадщини неомарксизму, вивчення ідеології зводиться до дослідження «способів, якими смисли, задіяні в символічних формах (висловлювання, образи, тексти та інші конструкти, якими оперують суб'єкти соціальної комунікації), покликані будувати та

підтримувати відносини панування» [157]. Мова йде, таким чином, про створення методології вивчення функціонування культурних смислів в асиметричних соціальних контекстах класової, а також гендерної, етнічної та расової нерівності. На наш погляд, у цьому сенсі інтерес представляє дослідницька практика культуральних досліджень (cultural studies), що представляє приклад інтеграції неомарксистської теорії ідеології та емпіричних досліджень, результатом якої стало створення цієї методології [157].

Поворот до неомарксистської проблематики ідеології був пов'язаний із відходом від раннього інтересу КД до феноменології та символічного інтеракціонізму й усвідомленням тієї обставини, що «життєві» описи свого досвіду, які формують соціальні актори, мають певні структурні умови, свідомість завжди пронизана ідеологічними елементами [158]. Відправним пунктом для КД було радикальне переосмислення французьким марксистським філософом Л. Альтюссером поняття ідеології. На відміну від традиційного в марксизмі уявлення про ідеологію як хибне або ілюзорне відображення реальності у свідомості соціальних суб'єктів, ідеологія в розумінні Л. Альтюссера і його послідовників містить нерелексивні структури соціальної свідомості, за допомогою яких індивіди «проживають» своє відношення до реальних (структурних) умов існування та формуються як суб'єкти соціальної дії, мислення й перцепції. Артефакти ідеології включають не тільки теоретичні доктрини, а й усі символічні ресурси (повсякденні уявлення, образи, тексти й т.д.), за допомогою яких індивід осмислює своє місце в соціальній реальності, набуває почуття ідентичності, мотивацію до соціальної діяльності, тобто формується як соціальний суб'єкт. Згідно з концепцією Л. Альтюссера, ідеологія представлена індивідам як їхній «прожитий світ» і містить різного роду репрезентації [6]. Специфіка поняття ідеології Л. Альтюссера прояснюється під час порівняння цього поняття з поняттям репрезентативної культури, які були розроблені в структурі феноменології. Л. Іонін розкриває суть останнього таким чином:

«Репрезентативна культура репрезентує, представляє у свідомості членів суспільства будь-які факти, які що-небудь означають для наявних індивідів. І означають вони для них саме те й тільки те, що дано в культурній репрезентації. Тільки це існує для членів суспільства й тільки в цьому, тобто в культурній репрезентації, й існує суспільство» [6]. У Л. Альтюссера, навпаки, за універсумом культурних репрезентацій, що роблять світ осмисленим для індивідів, прихований структурний вимір («реальні умови існування») соціального життя. Ідеологія – це несвідома логіка (структура) репрезентацій, що виступають на поверхневому рівні як феномени колективної свідомості, яка ставить індивіда в «уявне відношення» до структурних умов їхнього існування, у структурні позиції. «Питання про ідеології, – пише Л. Альтюссер, – стосується прожитих відносин між людьми і їхнім світом... відносин, які явлені як «усвідомлені» тільки за умов, що вони несвідомі... Це не просто відносини, але відносини між відносинами, відносини другого ступеня. В ідеології люди насправді виражають не відносини між ними та їхніми умовами існування, але спосіб, яким вони проживають відносини між ними та їхніми умовами існування... Ідеологія, таким чином, – це вираження відносин між людьми та їхнім світом, який є єдністю реального відношення та уявних відносин між ними та їхніми реальними умовами існування» [6]. Таким чином, можна стверджувати, що ідеологія визначається через її соціально-практичну функцію, що полягає у виробництві суб'єктів соціальних практик. Ідеологія діє, минаючи свідомість індивіда, формуючи його як «випадкового», хоча насправді, ця випадковість є ідеологічною ілюзією, необхідною для відтворення соціального порядку, через формування суб'єкта соціальних практик, який відповідає стратегічним завданням панівного класу конкретної суспільної формації (якщо мова йде про антагоністичні суспільні формації). Фундаментальний ідеологічний ефект в умовах гегемонії економічно-панівного класу полягає в «нерозумінні» індивідом своєї включеності в об'єктивні структурні відносини соціальної нерівності та ідеологічних нашарувань, що підтримують ці

структури. Ідеологія завжди втілена в матеріальних символічних практиках (таких, наприклад, як виробництво телевізійних програм), та її функціонування в суспільстві відбувається в певних інституційних контекстах: у формулюванні Л. Альтюссера, – це контекст «ідеологічних апаратів держави», таких як школа, церква, засоби масової комунікації і т.д. Таким чином, репрезентації конструюються. Проте, на відміну від феноменології, у теорії ідеології Л. Альтюссера «соціальне конструювання реальності» позбавлене спонтанності й відбувається поза свідомістю індивіда [6]. Практики конструювання репрезентацій підпорядковані особливій ідеологічній підструктурі суспільної формації. Логіка цього конструювання в кінцевій точці підпорядкована структурній логіці відтворення виробничих відносин, які складають структурну основу суспільної формації. Ідеологія, яка функціонує за допомогою ідеологічних апаратів, виступає як необхідна умова відтворення антагоністичного соціального порядку (виробничих відносин), а, отже, і класового панування. Важливий момент концептуалізації ідеології в тій версії марксизму, засновником якої є Л. Альтюссер, полягає в тому, що сфера ідеологічного в суспільно-економічних формаціях представляється як матеріально втілена структура соціальних відносин, відносно автономна по відношенню до економічних та політичних структур. Подолання економічного редукціонізму стає головною вимогою для адекватного дослідження ідеології [5, с. 68].

Представлене коло ідей у 1970-1980-х роках стало основою для інтенсивних неомарксистських дискусій, пов'язаних із проблематикою дослідження ідеології, різними версіями концептуалізації ідеології в системі марксистських концептів. Британські дослідники, об'єднані в проекті КД, активно включаються в міжнародні теоретичні дискусії, причому не тільки пасивно асимілюючи, як правило, континентальні концепції, а й намагаючись вносити теоретичні інновації (особливо слід відзначити внесок інтелектуального лідера британських КД С. Холла, який істотно вплинув на теоретичну еволюцію неомарксистської проблематики ідеології). Загалом,

внесок у теоретичну розробку проблеми ідеології є одним із головних завдань теоретично якісно насичених досліджень у рамках представленої школи [165].

Залишаючись переважно в рамках альтюссерівської концепції ідеології, британські дослідники намагаються уникнути спрощень функціоналістської моделі ідеологічного панування, яка в літературі отримала назву «теза про панівну ідеологію» (причому, привід для таких спрощень давали й тексти самого Л. Альтюссера). Згідно з «тезою про панівну ідеологію» [165] у сучасних капіталістичних суспільствах існує ефективна панівна ідеологія, яку панівний клас, використовуючи свій контроль над засобами ідеологічного виробництва, успішно поширює в суспільстві. Панівна ідеологія впливає на свідомість робітничого класу, унаслідок чого останній сприймає соціальну реальність через концептуальні категорії панівного класу. Функцією панівної ідеології, таким чином, є інкорпорація робітничого класу в капіталістичну систему, і цією інкорпорацією пояснюється цілісність та стабільність капіталістичного суспільства. У найбільш жорсткій версії «тези» контроль панівного класу над засобами духовного виробництва блокує всяку можливість появи опозиційних ідей.

Крім явної емпіричної неспроможності «тези», дослідників, що працюють у рамках КД, не влаштовують песимістичні наслідки цієї моделі (неможливість теоретично осмислити інтелектуальне протистояння панівній ідеології), які входили в суперечність із прийнятою ними позицією політичного активізму. Звідси, спроби вбудувати теорію ідеології Л. Альтюссера, як і інші категорії структуралістського марксизму, у концепцію гегемонії А. Грамші. У концепції гегемонії А. Грамші, що реконструюється теоретиками КД, гегемонія економічно панівного класу в кожен конкретно-історичний момент репрезентує нестійку рівновагу. «Для А. Грамші не існує стану або моменту «гегемонії», яка не заперечується, не є результатом майстерності альянсів правлячого класу в класовій боротьбі; не існує «гегемонії», яка не повинна бути завойована і яку не треба захищати.

Це стосується навіть тих випадків, коли область, у якій ведеться класова боротьба, віддалена від сфери економіки й прямої конфронтації між основними класами» [165]. Введене в неомарксистській теорії ідеології поняття «класова боротьба» робить картину ідеологічних процесів у суспільстві більш динамічною: класова боротьба є формою існування ідеологічного поля соціальної формації. Поняття гегемонії передбачає також конкретно-історичний підхід. Контекстом емпіричного аналізу ідеології (або об'єктом більш масштабних дослідницьких проектів) повинні бути не стільки великі суспільно-економічні формації, скільки конкретно-історичні кон'юнктури (*conjuncture*), що є результатом множинної детермінації – «наддетермінації», якщо скористатися термінологією альтюссерівського марксизму. «Складну соціальну формацію, – зазначає С. Холл, – слід аналізувати через розгляд діяльності економічних, політичних та ідеологічних інституцій та практик. Для кожного з них необхідно визначити питому вагу в детермінації конкретних кон'юктур» [165].

Вийти за межі статичної моделі ідеологічних відносин у суспільстві, характерної для структуралістського підходу, альтюссерівських інтерпретацій та для «тези про панівну ідеологію», і вбудувати аналіз ідеології в конкретно-історичний контекст боротьби за гегемонію дозволяє концептуалізація ідеології за моделлю мови: так звана дискурсивна концепція ідеології, яку прийняла ціла низка неомарксистів. Як відомо, у структуральній лінгвістиці, заснованій Ф. Соссюром, мова розуміється як структура відносин між знаками. Знак отримує своє значення (артикулюється), будучи включений у складну систему відмінностей і протиставлень (опозицій): слово «батько» має сенс у структурі української мови, оскільки воно протиставлено словам «син», «мати» і т.д. [123, с. 208]. Аналогічним чином, значення ідеологічних елементів (ідей, категорій, образів і т.д.) визначаються їхнім місцем у системі відносин елементів, що складають ідеологію. Однак, на відміну від класичного структуралізму, у якому артикуляція мовних одиниць жорстко визначена статичною та

закритою системою правил цієї мови, у дискурсивній концепції ідеології, заснованій на постструктуралістських ідеях, артикуляція ідеологічних елементів є рухливою та гнучкою. Як зазначає С. Холл, «ідеологічний знак можна дискурсивно переартикулювати так, щоб сконструювати нові значення, пов'язати його з різними соціальними практиками й позиціонувати соціальні суб'єкти різними способами... Ідеологія не підкоряється логіці раціонального дискурсу й не є закритою системою, хоча вона й має власну «логіку». Як і інші символічні та дискурсивні формації, ідеологія поєднує... явно несхожі, а іноді суперечливі ідеї» [165]. Соціальна боротьба в рамках ідеології в такому випадку полягає в (пере)артикуляції в рамках протилежних дискурсів істотних ідеологічних елементів (як, наприклад, категорії «нація»), які не мають жорсткої прив'язки до класових ідеологій. У релятивних ідеологічних комплексах, що підтримують гегемонію правлячого класу, різноманітні ідеї, уявлення та ін. артикулюються не так раціонально-логічно, скільки за принципом метонімії та метафори. Конструювання зв'язку між різними ідеологічними елементами є результатом зусиль панівних груп для підтримки своєї гегемонії в конкретно-історичних умовах. Один із важливих методологічних наслідків дискурсивної концепції ідеології полягає в тому, що для аналізу ідеологічної гегемонії не вимагається виявлення цілісної та несуперечливої системи ідей та вірувань, що формують панівну ідеологію.

Застосування розглянутого підходу до аналізу ідеологічних процесів у КД сприяє вирішенню низки методологічних проблем у галузі вивчення популярної культури. Як зазначає Т. Беннет, провідний теоретик у цій галузі, до кінця 1970-х років склалося два підходи, у яких по-різному оцінюється місце популярної культури в системі ідеологічних відносин капіталістичного суспільства: 1) популярна культура розглядається як «ідеологічна машина», яка жорстко зумовлює мислення індивідів; 2) популярна культура розглядається як вираження автентичних інтересів та цінностей підлеглих класів та груп [158]. В обох випадках, з погляду представників КД, панівна ідеологія розуміється як цілком буржуазна за своїми характеристиками

ідеологія, що нав'язується підлеглим класам ззовні в ролі відчуженої сили, хоча ступінь успішності такого нав'язування оцінюється по-різному.

Т. Бенетт пропонує замінити поняття ідеологічного панування поняттям гегемонії. Цей хід веде до переосмислення функціонування ідеології у сфері популярної культури. Не існує «чистої» буржуазної ідеології, яка прагне витіснити ідеологію та культуру робітничого класу [158]. Ця версія формується в результаті двох процесів. З одного боку, ідеологія правлячого класу модифікуються іншими класами й групами внаслідок необхідності пристосувати ці цінності до специфічних умов існування. З іншого боку, для того, щоб завоювати гегемонію, буржуазна ідеологія повинна інкорпорувати опозиційні культурні та ідеологічні елементи, нейтралізуючи їхній підривний потенціал. Ідеологія як складова гегемонії правлячого класу, як зазначає Т. Бенетт, є «рухомою комбінацією культурних ідеологічних елементів, які мають різне класове походження і які тимчасово, для конкретної історичної кон'юнктури, артикульовані з буржуазними цінностями, інтересами й цілями» [158].

Традиційним методом аналізу повідомлень ЗМК на початку 1970-х рр. у соціології був контент-аналіз. Цей метод може використовуватися дослідниками, що працюють у різних теоретичних перспективах, у тому числі й для доказу ангажованості висвітлення в ЗМК індустріальних конфліктів, проте у світлі вищевикладеного переваги семіотичного методу видаються нам очевиднішими. Контент-аналіз як дослідницький інструмент чутливий тільки до поверхневих сенсів повідомлень, проте не завжди придатний для аналізу специфічних повідомлень (наприклад, фільмів). Якщо в контент-аналізі увага зосереджується на експліцитному змісті фрагментів повідомлення, що піддаються квантифікації, то об'єктом семіотичного аналізу є медіальне повідомлення як структуроване ціле, що містить багато рівнів означування. Семіотичний аналіз розкриває правила організації повідомлень, місце, яке посідає окремий елемент у тексті повідомлення, що набагато важливіше для текстуального аналізу, ніж частота його повторення.

Наприклад, якщо у випуску новин повідомлення про страйк йде одразу за повідомленням про зростання інфляції, то таке чергування наділяє подію (страйк) крім «буквального», денотативного сенсу, також і конотативним, яке визначається кодом, що містить ідеологічні категорії й допущення існування певного роду соціальної реальності («страйки перешкоджають нормальному функціонуванню національної економіки» та ін.). Хоча розрізнення денотації та конотації є доволі умовним, дослідники ЗМК, які дотримуються розглянутої версії ідеологічного аналізу, зосереджують увагу переважно на конотативному рівні означування, який у силу своєї релятивності відкритий для ідеологічних «щеплень» і на якому можна спостерігати динаміку ідеологічного поля в цій конкретно-історичній кон'юнктурі, що репрезентує, відповідно до певної концепції гегемонії, область силових відносин різних соціальних груп.

Для ідеологічного аналізу важливий момент конструювання ідеологічного «обрамлення» (closure) – обмеження соціальної уяви та мислення по відношенню до подій соціально-політичної реальності категоріальними, образними, тематичними межами панівної ідеології [157]. Тобто крім того, що і як було сказано (показано), для ідеологічного аналізу важливо те, що могло би бути сказано, але не відбулося. У наведеному прикладі для глядача, що інтерпретує повідомлення про страйк у відповідності із зазначеним кодом, судження про страйк буде обмежене ідеологічною проблематикою, яка виключає постановку питань про право робітників на колективний захист своїх інтересів задля захисту ідеї розвитку так званої «національної економіки». Оскільки будь-який знак може інтерпретуватися різними способами, мати більш ніж одне значення (феномен полісемії), для досягнення ефекту ідеологічного «обрамлення» необхідно обмежити сферу можливих прочитань знака. У нашому прикладі кадри, що зображують пікет робітників, можуть інтерпретуватися глядачами по-різному, проте обраний журналістами спосіб організації матеріалу новин обмежує інтерпретацію повідомлення про страйк ідеологічним кодом

«кращого прочитання» (preferred reading). Об'єктом аналізу в неомарксистських дослідженнях ЗМК є практики кодування ідеологічних смислів у медіальних повідомленнях працівниками ЗМК, а також практики декодування повідомлень аудиторією. Що стосується виробництва повідомлення, сфера ідеологічних практик охоплює різні аспекти діяльності працівників ЗМК, такі як відбір тих фактів, які представляються релевантними в ролі новин, спосіб їхнього подання, визначення тем для обговорення в аналітичній програмі й т.д. Так, в одному дослідженні ідеологічної функції жанру аналітичних телевізійних програм Бі-Бі-Сі, що включають дебати між політиками (current affairs), виробництво ідеологічних смислів в обраній для детального аналізу програмі аналізується на декількох взаємопов'язаних рівнях: вербальний дискурс (вступне слово ведучого, коментарі до картинок та ін.), візуальний, вибір лексики учасниками дебатів, кінестетичний дискурс (жести, манера триматися й ін.).

Ілюстрацією грамшістського підходу до вивчення популярної культури може стати кейс-стаді Ст. Холла, який присвячений аналізу становлення інституту вільної преси у Великобританії в першій половині ХІХ ст. Інституціоналізація вільної, не залежної від держави преси стала, на думку Ст. Холла, вираженням нової, що виникла до середини ХІХ ст., конфігурації культурно-ідеологічної влади. Спочатку вільна преса була «голосом» промислової буржуазії («середнього класу»), яка на початку ХІХ ст. посіла панівні позиції в економічному житті, але була віддалена від політичної влади. Спонтанний розвиток радикального масового друку робітників та ремісників на хвилі чартистського руху в 1830-х роках робив вільну пресу потенційно підривною силою та спричиняв відповідні дії держави, що вводила адміністративні обмеження на друк та розповсюдження газет і журналів. Боротьба за «свободу думки» стала однією з головних тем ідеології народного руху, який відіграв вирішальну роль в укоріненні цього принципу в політичному та ідеологічному житті Великобританії. Ця ситуація, що істотно змінила співвідношення класових сил, остаточне визнання інституту

вільної преси державою було пов'язане зі встановленням у середині ХІХ ст. нової, компромісної моделі гегемонії, у якій на лідерські позиції в політичній та ідеологічній сферах висувається «середній клас» [157]. По-перше, якщо в русі чартистів принцип «свободи думки» означав право на колективне вираження думок, то в новій моделі буржуазної гегемонії «свобода думки» була пов'язана з принципами свободи ринкової конкуренції та приватної власності (відокремленої від державного втручання), носієм якої виступав «середній клас» у його боротьбі з олігархічною державою. Народні маси стали розглядатися з ринкової точки зору як неосяжний ринок збуту друкованої продукції, що приносить прибуток. І, відповідно, «свобода» преси артикулювалася тепер у рамках ідеології *laissez faire* [157]. Таким чином, у цьому випадку ми маємо справу з випадком переартикуляції такого ідеологічного елементу опозиційного дискурсу народного руху, як тема «свободи думки», у рамках ідеології, що склала основу гегемонії «середнього класу» в нових історичних умовах. По-друге, суспільство було поділено на два прошарки: нечисленний «елітарний» та багаточисленний «масовий». Цьому поділу стало відповідати розрізнення «серйозної», «якісної» преси, з одного боку, та преси «популярної», з іншого. Знайдена формула культурно-ідеологічної інкорпорації радикальної культури мас у цьому випадку полягала в синтезі традиційних елементів народної культури (яка детермінувала появу в кінці ХVІІІ ст. неполітичних недільних газет, художніх брошур для народу) та елементів радикальної народної преси, який здійснила нова багатотиражна «популярна» преса. З одного боку, «нова популярна преса» асимілювала «народний», прямий і безкомпромісний стиль радикальної преси, а з іншого, – успадкувала від традиційної народної друкованої продукції характер змісту: кримінальні новини, історії з життя відомих людей, насильство, секс, сенсації і т.д. [157].

Паралельно з дослідженнями популярної культури, у дослідженнях засобів масової комунікації – інший основний предмет області КД, – також розробляється методологія аналізу ідеології в рамках розглянутого вище кола

ідей, що стосуються концептуалізації ідеології в термінах мови та дискурсу, відносної автономії ідеології по відношенню до політики та економіки, заміщення моделі ідеологічного панування буржуазії більш гнучкою концепцією гегемонії.

У сфері вивчення ЗМК поняття ідеології виконує критичну функцію стосовно панівних у західних країнах уявлень про місце ЗМК у суспільствах ліберальної демократії та відіграє ключову роль в обґрунтуванні «критичної парадигми». Критична функція поняття ідеології в цій предметній області має два основних взаємопов'язаних аспекти. По-перше, використання цього концепту дозволяє вивести дослідження ЗМК за рамки проблематики консенсусу, що превалює як у структурно-функціоналістській соціології та теоріях «плюралістичної демократії», так і в офіційній ідеології західних країн ліберальної демократії. У теоріях консенсусу передбачається, по-перше, що ЗМК відображають і підтримують спонтанний консенсус навколо базових цінностей ліберальної демократії і, по-друге, що нейтральність ЗМК у плюралістичних суспільствах забезпечується наявністю безлічі груп інтересів, вплив кожної з яких урівноважується впливом інших. У критичній парадигмі приймається інша постановка питань: хто створює консенсус, у чийх інтересах він існує та які умови його існування? ЗМК набувають важливість уже «не як інститут, який просто відображає або підтримує консенсус, а як інститут, який сприяє створенню консенсусу і який виробляє консенсус». По-друге, у панівних інтерпретаціях ЗМК повідомлення ЗМК відображають реальні події «такими, як вони є насправді» [157]. Навпаки, поняття ідеології в тому вигляді, якого воно набуло в сучасному неомарксизмі, дозволяє осмислити символічну роботу ЗМК у плані «соціального конструювання реальності», їхню роль у відтворенні панівного бачення соціальної реальності за допомогою створення одних репрезентацій подій соціального й політичного життя та виключення альтернативних репрезентацій тих же подій. Тим самим ЗМК не тільки відображають

суспільний консенсус, а й відіграють активну роль у конструюванні консенсусу та зміні його змісту.

Увага марксистських дослідників до ЗМК викликана тим фактом, що сучасні ЗМК володіють значними технічними можливостями для поширення ідеології серед численної аудиторії. КД поділяють основну спрямованість більш ранньої марксистської критики ліберальних уявлень про свободу та нейтральність ЗМК у західних суспільствах ліберальної демократії. Характерна для цієї критики аргументація міститься в роботі видатного британського марксиста Р. Мілібенда «Держава в капіталістичному суспільстві» [157]. Р. Мілібэнд констатує дійсну ангажованість більшості ЗМК консервативними ідеями й цінностями, що підтримують статус-кво. Як зазначає Р. Мілібэнд, незважаючи на відсутність прямого державного контролю за діяльністю ЗМК, дійсний плюралізм на телебаченні, радіо і в пресі, «засоби масової інформації в розвинених капіталістичних країнах призначені для виконання суто функціональної ролі; вони є одночасно виразом системи панування та засобом підсилення цієї системи» [157]. Незважаючи на те, що загальне положення щодо ідеологічної ангажованості ЗМК у західних ліберальних демократіях коректне, у авторів, які доволі критично ставляться до буржуазних ЗМК, у тому числі в Р. Мілібенда, часто простежується тенденція до інструменталістського опису та пояснення ідеологічної ролі ЗМК у підтриманні капіталістичного порядку, що вкладається в описану вище схему «тези про панівну ідеологію» та наштовхує на низку труднощів теоретичного, методологічного та емпіричного порядку. Опис Р. Мілібендом консервативної спрямованості змісту більшості ЗМК може бути інтуїтивно правильним, але, на наш погляд, усе ж потребує уточнення та конкретизації. Видається проблематичним в емпіричному плані виявити (наприклад, у програмах новин) цілісну систему ідей, цінностей і вірувань, що формують так звану «консервативну ідеологію», яка, як передбачається у Р. Мілібенда, легітимізує або маскує капіталістичний лад та свідомо поширюється ЗМК. Теза про процес «масової

індоктринації» [157], у який включені ЗМК, є спрощенням реальних процесів ідеологічного впливу ЗМК на аудиторії, припускає її пасивність. Недооцінка активності аудиторії при сприйнятті продукції ЗМК є слабким місцем і концепції культурної індустрії Т. Адорно і М. Гокхаймера (як і немарксистської американської соціології засобів масової комунікації, що виникла в 40–50-х рр. ХХ ст. та вивчала ефекти ЗМК у розрізі зміни установок масових аудиторій) [157].

Інший поширений варіант критики ліберальних ЗМК полягає в припущенні того, що у своїй діяльності ЗМК здійснюють, явно чи неявно, «схиляння» у бік одних політичних сил і дискримінацію інших. Так, Р. Мілібенд намагається показати, що більшість ЗМК у розвинених капіталістичних країнах надають підтримку «правим» партіям більшою мірою, ніж соціал-демократичним і, тим більше, комуністичним. Імовірно, це відображає дійсність конкретних капіталістичних соціумів на певних етапах їхнього розвитку та пов'язане з особливостями розвитку їхніх політичних систем; очевидний і той факт, що антисистемні політичні сили зовсім позбавлені доступу до ЗМК. Однак, принаймні на прикладі сучасної Великобританії, складно зафіксувати в конкретних випадках якесь «схиляння». Зазвичай, провідні політичні сили, які беруть участь у конвенційній політиці, мають відносно рівні можливості для представлення своїх позицій, принаймні, на телебаченні та радіо.

Ідеологічна заангажованість ЗМК, що розуміється у вказаних вище вимірах, у Р. Мілібенда пояснюється, у першу чергу, фактором економічної залежності ЗМК від великого бізнесу, який або володіє значною частиною ЗМК, або фінансує їх через рекламу, а також спільністю ідеологічних установок частини персоналу ЗМК та правлячого класу [157]. Крайньою формою такого пояснення є теорія змови, яку, звичайно, не поділяє такий досвідчений марксистський теоретик, як Р. Мілібенд, але яка може представляти велику спокусу, якщо виходити з факту надто тісного зв'язку інститутів ЗМК, їхнього персоналу та великого бізнесу. Це пояснення,

мабуть, може «працювати» відносно ліберальної преси першої половини 20-го століття, але меншою мірою відносно ЗМК у сучасних ліберальних демократичних країнах, особливо, якщо мова йде про телебачення й такі його жанри, як новини та політичні програми різного роду, тим більше, що значна частина ЗМК у цих країнах підконтрольна інститутам громадянського суспільства. Існують також факти, що вказують на те, що інституційні канони нейтральності, неупередженості, об'єктивності та балансу при висвітленні подій соціального й політичного життя складають основу професійної ідеології спільноти журналістів у західних країнах і дійсно визначають їхні буденні практики.

У КД у ході теоретичної роботи, заснованої на синтезі неомарксистської теорії ідеології і постструктуралістської семіотики, та теоретично насичених емпіричних досліджень, були запропоновані такі теоретичні та методологічні рішення, які дозволяють уникнути зазначених труднощів, що випливають з інструменталістського та спрощеного функціоналістського підходу до дослідження ідеологічної функції ЗМК у капіталістичному суспільстві. Мета такого дослідження повинна полягати в аналізі ролі ЗМК у підтриманні класового панування, проте, на відміну від Р. Мілібенда, що дотримується ідей більш ортодоксального марксизму, для дослідників, що орієнтуються на структуралістський марксизм, стало очевидно, що діяльність ЗМК як «ідеологічного апарату» неможливо описати в рамках логіки прямої кореляції ідеологічної надбудови та економічного базису. А сам пошук безпосереднього зв'язку між ідеологічним змістом продукції ЗМК та економічними чи політичними інтересами великого бізнесу виявився малопродуктивним. Функція ЗМК полягає, скоріше, у відтворенні структурних «умов існування» [157] виробничих відносин, що визначають сферу довготривалих стратегічних інтересів панівного класу. Критерії концептуалізації функціонування ЗМК у КД задаються ідеєю відносної автономії ідеологічних інститутів відносно держави та економіки, з одного

боку, і концепцією гегемонії, що відбиває суперечливу динаміку процесу ідеологічного відтворення класового панування, з іншого.

Дослідження ЗМК неминуче пов'язане з обговоренням двох тісно взаємопов'язаних аспектів теоретичної проблеми ідеології. По-перше, це питання про те, як протікає ідеологічний процес і які його механізми. По-друге, для марксистського підходу до вивчення ЗМК необхідно конкретизувати ставлення ідеологічної сфери, до якої відносяться ЗМК, до інших практик соціальної формації, насамперед, до економічних та політичних – державних інститутів (парламент, суди, поліція, армія і т.д.), партійної політики тощо [157].

Що стосується першого аспекту, то, як показує практика КД, продуктивним виявляється синтез неомарксистської теорії ідеології та концептуальних засобів семіотики (або семіології) у її постструктуралістському варіанті. Ідея ідеологічної заангажованості ЗМК, загальна для критичних підходів, які ставлять під сумнів уявну об'єктивність та нейтральність ЗМК, потребує конкретизації та уточнення механізмів функціонування ідеології на рівні виробництва медіальних повідомлень і їхнього засвоєння аудиторією, тобто того, яким саме чином ЗМК беруть участь у поширенні панівних ідеологій. Визначення ідеології, запропоноване Л. Альтюссером, робить можливим концептуалізацію ідеології за моделлю мови й репрезентує її функціонування відповідно до семіотичної моделі комунікації. Вище ми показали, яким чином поняття артикуляції використовується в аналізі ідеологічних процесів у сфері популярної культури. Значущим тут є положення теорії ідеології Л. Альтюссера про несвідому природу ідеології. Один із методологічних наслідків такого визначення ідеології полягає в тому, що основу аналізу ідеології утворює не опис змісту ідей, доктрин, вірувань та ін., а виявлення за артефактами ідеології імпліцитних «ідеологічних проблематик», або «ідеологічних парадигм», які задають певний спосіб осмислення різних аспектів соціальної реальності – «те, що може бути сказано» [6], – які, за визначенням,

виключають альтернативні способи. У колективній роботі Бірмінгемського центру сучасних культурних досліджень «Поліцейське управління кризою» поняття ідеологічної парадигми, що вживається як тотожне з поняттям ідеологічної проблематики Л. Альтюссера, було задіяне під час дослідження публічного обговорення проблеми злочинності у Великобританії в першій половині 1970-х років: «Ми наполягаємо, що не існує як такої, єдиної, цілісної, зв'язкової, уніфікованої англійської публічної ідеології злочинності... З іншого боку, ми в той же час стверджуємо, що існують відмінності у формах осмислення злочинності та її пояснення, які на поверхневому феноменальному рівні здаються абсолютними, у зв'язку з тим, що вони набагато більш обмежені набором ідеологічних парадигм. Під «парадигмами» ми маємо на увазі теми, передумови, допущення, «питання, що заздалегідь передбачають відповіді», матриці ідей, за допомогою яких безліч громадських «думок» щодо проблеми злочинності приймають упорядковану форму» [157].

Як відомо, семіотика екстраполює базові положення структуралістської лінгвістики Ф. Соссюра, на широке коло знакових систем (як вербальних, так і невербальних), включаючи системи масової комунікації [123, с. 303]. У семіотиці постулюється, що смислопродукування, яке зводиться до процесу означування, у тій чи іншій знаковій системі обумовлено кодом – системою конвенцій, які встановлюють відмінності й опозиції символів та правила їхнього поєднання в повідомленнях. Код, що приймається учасниками комунікації, який інакше можна представити як набір їхніх очікувань, знань і попереднього досвіду, визначає, які смисли будуть додані до того чи іншого повідомлення. Причому будь-яке повідомлення має, крім первинного, «буквального», значення (денотативного значення), також і вторинне, асоціативне, менш стійке, залежне від контексту й культурного досвіду та знання учасників комунікації (конотативне значення). Таким чином, повідомлення може наділятися учасниками комунікації різними смислами залежно від конотації. Наприклад, картинка, що зображає В. Леніна з

текстом: «Уся влада радам» на обкладинці радянського журналу «Огонек» зразка 1989, крім своїх денотативних значень (В. Ленін та гасло), легко ідентифікованих більшістю, могла наділятися й конотативними значеннями [155]. Для читачів, знайомих із суспільно-політичною проблематикою епохи, картинка символізувала спадкоємність політичних реформ «перебудови» відносно Жовтневої революції та «ленінських ідеалів соціалізму». У рамках змальованого альтюссерівського бачення ідеології як неявної структури не складно погодитись із тим твердженням, що ідеологія може репрезентувати один із рівнів означення та розпізнаватися в конкретних повідомленнях як код. Приклад такого використання поняття ідеології в самій семіотиці дає визначення ідеології в У. Еко як «останньої конотації всієї сукупності конотацій, пов'язаної як із самим знаком, так і з контекстом його вживання» [149]. Ідеологію, визначення якої в У. Еко близьке антропологічному поняттю культури, можна розпізнати тільки тоді, коли вона «соціалізується, перетворюється на код». Операціоналізація марксистського поняття ідеології через семіотичне поняття коду дозволяє надзвичайно розширити область аналізу «ідеологічного виміру медіальних повідомлень»: «Ідеологія – це особливий тип повідомлення, або клас соціальних дискурсів, але один із рівнів організації повідомлення ... рівень означування, який може бути присутнім у повідомленнях будь-якого типу, навіть у науковому дискурсі. Будь-який матеріал соціальної комунікації можна піддати ідеологічному прочитанню» [149].

Поняття ідеології та гегемонії, як ми бачили на прикладі дослідницької практики КД, виявляються дієвими інструментами для аналізу зв'язку смислів та значень, або культурних репрезентацій у широкому сенсі, і сфери структурних відносин влади (у марксистській теорії це, звичайно, перш за все, відносини класового панування). Синтез марксистської теорії ідеології та концептуальних засобів семіотики, лінгвістики, а також психоаналізу та інших дисциплін, відкриває широкі можливості для такого аналізу та конкретизації функціонування ідеології в сучасному суспільстві. Так, що

стосується досліджень ЗМК у рамках проекту КД, крім аналізу виробництва ідеологічних смислів ЗМК та їхнього зв'язку з державою та іншими сферами суспільного життя, окремий напрям представляють дослідження процесів, що розгортаються на іншому кінці ідеологічної комунікації – інтерпретацій повідомлень аудиторією.

У неомарксистських дослідженнях часто апріорно приймається, що ЗМК успішно виробляють ідеологічні ефекти. Однак ідеологічний вплив на аудиторію далеко не однозначний, декодування медіальних повідомлень членами аудиторії складним чином детермінується приналежністю до різних субкультур та структурних позицій. Тим не менш, це не підстава відмовлятися від цілісного аналізу ідеологічних практик виробництва смислів із погляду їхніх структурних детермінант, вироблення відповідного концептуального апарату, уточнення конкретних механізмів ідеологічної гегемонії.

Для пізніх КД характерний свого роду герменевтичний поворот, дослідження культурних репрезентацій, що часто стає «метою в собі» та втрачається соціологічним виміром аналізу практик репрезентації. Відзначається загальна криза марксизму, що виражається в ослабленні його позицій в академічному середовищі західних країн.

Постмодерністська критика поставила під сумнів претензії марксистського дискурсу на наукове пізнання соціальних структур. Пояснюючи свою відмову від марксистського поняття ідеології і заміною його на поняття дискурсу М. Фуко, Ст. Холл посилається на міркування прагматичного й полемічного порядку: це, стверджує Ст. Холл, питання вибору стратегії теоретичного осмислення взаємозв'язку культури та влади в ситуації, коли марксизм не користується колишньою популярністю. Логіка цього аргументу зрозуміла у світлі уявлень про активну позицію критичного дослідника. Але ця ж логіка може бути звернена проти самого аргументу: альтернативою відмови від позицій у новій теоретичній кон'юнктурі, яка визначається впливом постмодернізму, може, мабуть, слугувати

переосмислення ключових марксистських понять та розвиток специфічного марксистського способу теоретизування, що припускає бачення суспільства як складної цілісності.

Але, перед тим як добратися до предмету та розкрити суть даного дослідження, ще раз означимо його методологічний каркас.

Бурхливий розвиток політичних технологій, інтенсифікація ролі ЗМК, усе відчутніша театралізація політичного життя зумовлюють акцентування уваги соціуму на теорії та практиці політичної комунікації.

З огляду на це, усе більшої популярності набуває поняття дискурсу. Насправді, політичний дискурс – це явище, із яким ми маємо справу щодня. Боротьба за реалізацію владних повноважень є точкою біфуркації, рушійною силою цієї сфери спілкування. Чим демократичнішою, більш відкритою є життєдіяльність суспільства (в економічному й культурному аспектах), тим більше акцентується на мові політики, що вкотре підтверджує тісний взаємозв'язок політичної сфери з іншими сферами функціонування як окремого індивіда, так і цілого колективу.

Особливість політичного дискурсу полягає в тому, що ним цікавляться й фахівці, і широкі маси населення. З огляду на це, осмислення потребують питання моделювання політичного дискурсу в теоретичній площині, а саме: виявлення механізмів виникнення, функціонування політичних текстів, характеристика мовної поведінки політиків, дослідження політичних метафор, що є способом аналізу світу політичного, з'ясування вербальних, а також риторичних стратегій у діяльності, що прямо чи опосередковано пов'язані з політикою.

У сучасному глобалізованому світі зростає значущість політичної комунікації, особливо в контексті демократичного соціально-політичного устрою, де питання владного характеру є відкритими для обговорення з боку громадськості. У цьому випадку рішення цілої низки політичних проблем залежить від того, наскільки вдало й адекватно ці проблеми зможуть бути проінтерпретовані за допомогою мови та її засобів.

Політичний дискурс є особливим типом комунікації, якому притаманний високий ступінь маніпулювання. Із цієї причини з'ясування механізмів політичної комунікації постає ключовим завданням, з огляду на потребу визначення сутнісних характеристик мови як засобу впливу. Саме тому значущість і актуальність дослідження політичного дискурсу, а також залучення методики дискурс-аналізу зумовлена, з одного боку, необхідністю для політиків пошуку раціональних, оптимальних способів і шляхів мовного впливу на аудиторію, а з іншого, – необхідністю виявлення з боку аудиторії справжніх інтенцій і прихованих прийомів мовного маніпулювання [167].

Поняття «дискурс» виникає в 70-их роках ХХ століття на позначення терміна, близького до «функціональний стиль» [167]. Політичний дискурс – це клас жанрів, який обмежений певною соціальною сферою, а саме – політикою. Урядові обговорення, партійні програми, парламентські дебати, промови політиків є тими жанрами, що безпосередньо пов'язані зі світом політичного. Політичний дискурс значною мірою ототожнюється з дискурсом політиків. Обмежуючи політичний дискурс професійними рамками, дослідник зазначає, що політичний дискурс водночас є формою дискурсу інституційного [167]. Це значить, що під дискурсами політиків маються на увазі, насамперед, ті дискурси, які виробляються в такому інституційному навколишньому середовищі, як засідання уряду, сесія парламенту, з'їзд політичної партії тощо. Таким чином, дискурс вважають політичним тоді, коли він безпосередньо пов'язаний із політичним актом, здійсненим у політичній обстановці.

У науковій літературі існує широке й вузьке розуміння політичного дискурсу. Політичний дискурс – це будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких стосується політичної сфери [167].

Інтерес до вивчення дискурсу, зокрема політичного, спричинив появу особливого напрямку досліджень у мовознавстві – політичної лінгвістики.

Таким чином, єдиного й загальноприйнятого визначення поняття «дискурс», «політичний дискурс» у науковій літературі не існує, що дає підстави стверджувати про наявність плюралізму трактувань термінів. Очевидним, однак, є той факт, що політичний дискурс являє собою мову публічної сфери. Це пов'язано, передусім, із тим, що політична функція притаманна, по суті, усім публічним висловлюванням. Попри різноманіття дефініцій, які окреслюють поняття дискурсу (зокрема, політичного), дослідники теорії дискурсу доходять висновку про те, що політичний дискурс – це актуальне використання мови в соціально-політичній сфері життєдіяльності суспільства. Належність текстів до числа політичних визначається як їхньою тематикою, так і місцем у системі політичної комунікації. Широке розуміння «політичної мови» як мови, що використовується в публічній сфері, враховує інтенсифікацію влади мас-медіа, розвиток нових комунікаційних технологій, розширення процесів глобалізації, а також процес комерціалізації політичної комунікації.

Із поняття дискурсу, ключові підходи до розуміння якого було окреслено в попередньому підрозділі, бере свої витoki метод дискурс-аналізу. Дискурс-аналіз сформувався як крос-дисциплінарна спроба інтеграції ключових положень лінгвістики й герменевтики з основними ідеями соціальної та політичної науки. Це прагнення було зумовлено, насамперед, визнанням тісного переплетення мови й політики в процесі соціальної трансформації. Наприкінці 70-их років ХХ століття очевидним став той факт, що соціальні й політичні події змінюють наш словник, а лінгвістичні та риторичні інновації полегшують просування нових політичних стратегій і проектів.

Головна мета дискурс-аналізу, таким чином, полягає в тому, щоб запропонувати нову аналітичну перспективу в дослідженні способів конструювання соціальної, політичної та культурної ідентичності.

На думку М. Йоргенсен і Л. Філліпс [127], у межах дискурс-аналізу варто виокремлювати три ключових підходи, а саме:

- дискурсивна теорія Е. Лакло та Ш. Муфф [167];
- критичний дискурс-аналіз (КДА);
- дискурсивна психологія.

В основі трьох перерахованих підходів лежить загальне уявлення про те, що наш спосіб спілкування не тільки відображає світ, ідентичності й соціальні взаємини, а й відіграє активну роль у його створенні та зміні. Крім трьох зазначених підходів, М. Йоргенсен і Л. Філіпс формують ще четвертий, так званий комбінований підхід, який є своєрідним синтезом трьох попередніх моделей із максимально можливим усуненням їхніх недоліків. Саме цей підхід науковці пропонують використовувати як універсальну теоретичну модель дискурс-аналізу.

Порівняльну характеристику теорій дискурсу-аналізу М. Йоргенсен і Л. Філіпс починають із розкриття базових передумов-постулатів, які є підставою соціально-конструкціоністського підходу до дискурсу. У межах дослідження автори виділяють такі загальні постулати:

1) наші знання й уявлення про світ є не прямим відображенням зовнішнього світу, а результатом класифікації реальності за допомогою категорій; інакше кажучи, наші знання – це продукт дискурсу;

2) способи розуміння світу обумовлені історичним і культурним контекстом. У цьому сенсі автори дослідження стверджують, що «дискурс – це форма соціальної поведінки, яка є підставою для репрезентації соціального світу»;

3) знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини й доводять один одному, що є правильним, а що хибним;

4) відповідно до певного світогляду деякі різновиди поведінки фіксуються як природні, інші – як неприйнятні. Таким чином, різне соціальне розуміння світу призводить до різної соціальної поведінки; саме тому соціальна структура знань та істини має соціальні наслідки [127].

Усі три підходи мають спільне походження: вони беруть свої витоки з теорії структуралізму та постструктуралізму, які визнають роль мови як сили, що формує світ. Їхня відмінність полягає в тому, якою мірою до них можна застосувати положення постструктуралізму.

«Найбільш чистою» у контексті сповідування ідей постструктуралізму М. Йоргенсен і Л. Філіпс вважають теорію дискурсу Е. Лакло й Ш. Муфф, яка була сформульована в їхніх спільних працях – книзі «Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics» (1985) і статті «Post-Marxism without apologies» (1990) [167].

У межах цих праць автори розглядають дискурси як способи спілкування й розуміння соціального світу, що конкурують між собою за надання соціальному світу певних значень. Ключове слово зазначеної теорії – «боротьба дискурсів». Мета дискурс-аналізу, на переконання Е. Лакло й Ш. Муфф, полягає в тому, щоб окреслити процеси структурування соціальної реальності, у ході яких відбувається закріплення за тими чи іншими знаками певних значень, установлюються, відтворюються й змінюються відносини ідентичності. Ці процеси Е. Лакло й Ш. Муфф означають терміном «артикуляція» [167].

Крім цього, автори трактують дискурс як незавершену, відкриту для змін структуру, як багатоваріантний спектр артикуляцій, як конгломерат, у якому, окрім зафіксованого значення, завжди є інші потенційні варіанти значення, які можуть перетворювати структуру дискурсу.

У теорії дискурсу Е. Лакло й Ш. Муфф велика увага приділяється аналізу політики. Політика, по суті, вплітається ними в дискурсивну практику, оскільки вона є способом конструювання, відтворення й перетворення соціального світу [167]. Власне, політика розглядається як сфера боротьби між певними дискурсами. Політичні артикуляції визначають, як ми діємо й думаємо, являючи собою спосіб владарювання та розподілу влади.

Політична дискурсивна конкуренція аналізується Е. Лакло й Ш. Муфф крізь призму введення поняття «гегемонія» (у чому прослідковуються марксистські витoki теорії, а саме, зв'язок із концепцією гегемонії А. Грамші). Згідно з поглядами А. Грамші, гегемонія – це організація соціальної злагоди, про що ми писали вище.

Що стосується критичного дискурс-аналізу (КДА), то цей науковий підхід є значно ближчим до марксистської точки зору, ніж теорія Е. Лакло й Ш. Муфф, а, отже, є менш «чистим» постструктуралізмом.

На відміну від теорії дискурсу Е. Лакло й Ш. Муфф, критичний дискурс-аналіз акцентує на тому, що дискурс є лише одним із багатьох аспектів будь-якої соціальної практики. Дискурс – це, перш за все, семіотична система, яка складається з таких компонентів, як мова та образи.

Дискурс водночас і конструює світ, і сам конструюється цим світом. Об'єктивна соціальна реальність у КДА розглядається як структура, що впливає на практику дискурсу.

Марксистський нахил у КДА, на думку М. Йоргенсен і Л. Філіпс, поєднується з ідеями М. Фуко, який трактував дискурс як владну силу, що створює відносини нерівності між соціальними суб'єктами [127]. У КДА стверджується, що дискурс сприяє формуванню й відтворенню нерівного розподілу влади між соціальними групами (наприклад, між класами, жінками й чоловіками, етнічною меншістю та етнічною більшістю).

У центрі уваги КДА – роль дискурсивної практики в підтримці соціального порядку та здійсненні соціальних змін. Одним із центральних постає поняття «комунікативна подія», що постає як поєднання логіки дискурсивної практики з об'єктивною логікою соціального та економічного порядку. Наприклад, похід до магазину як комунікативна подія містить вербальну комунікацію з продавцем (дія дискурсивної логіки) та укладання економічної угоди у вигляді купівлі-продажу (дія об'єктивної логіки ринкових відносин). Обидва види логіки знаходяться в стані діалектичної взаємодії, що призводить до змін у соціальній сфері.

Відмінність КДА від теорії дискурсу Е. Лакло й Ш. Муффа полягає, передусім, у включенні критичним дискурс-аналізом до свого методологічного арсеналу лінгвістичного текстового аналізу мови в ході вивчення дискурсу соціальної взаємодії, тоді як Е. Лакло й Ш. Муффа не доводять свої емпіричні дослідження до лінгвістичного аналізу [167].

Дискурси аналізуються в трьох вимірах: дискурсивна практика, текст і соціальна практика. Для аналізу дискурсивної практики застосовується підхід Е. Лакло й Ш. Муффа до дискурсів ідентичності.

В контексті цього дослідження ми звернемося до комплексного аналізу усіх трьох вимірів процесів демократизації в країнах ЄС. В наведених нижче прикладах здійснений аналіз політики ЄС крізь призму дослідження дискурсивних практик акторів політичного процесу, місця та ролі текстів — конвенцій в поступі політичної системи ЄС та каналів зворотного зв'язку із досвідом соціальної практики.

2.3 Методи прикладних дослідження демократичного розвитку сучасних держав: від кількісного до якісного аналізу

Метою цього теоретико-методологічного екскурсу в площину розуміння вияву демократичних свобод у країнах сучасних демократій є аналіз трансформації підходів до дослідження окресленого феномену в умовах домінування постіндустріальних цінностей; розгляд методології соціально-політичного аналізу демократичних свобод, її обґрунтування та доповнення; популяризація якісних методів соціально-політичного дослідження.

Говорячи про демократичні свободи як певні параметри демократії та її якісний потенціал, ми неодмінно звертатимемося до напрацювань видатних теоретиків демократії Г. Алмонда, Р. Арона, С. Верби, С. Гантінгтона, Л. Даймонда, Р. Даля, Р. Дарендорфа, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі, Ф. Шміттєра, Й. Шумпетєра та ін. Окремі передумови, сприятливі чинники

трансформації уявлень про якісні параметри демократичних свобод в умовах перехідних суспільств розглядаються також у працях таких західних науковців як В. Банс, Р. Бова, Т. Ванханен, Л. Вайтхед, А. Валензуели, Х. Візенталь, Ю. Габермас, Р. Гюнтер, А. Гідденс, Н. Діамандорус, Дж. Ді Палма, Д. Істон, М. Д.'А. Кінзо, Д. Коль'єр, Х. Лінц, С. Ліпсет, Д. Растоу, К. Росс, А. Степан, Е. Торрес-Рівас та ін.

Сьогодні складно уявити суспільства, які у своїх ціннісних основах не надавали б належного місця демократичним свободам. Свобода ще з часів Дж. Локка – вихідна основа державних утворень, формування нормативної та інституційної бази соціальної системи загалом [75, с. 59]. І хоча інтерпретація цього феномену значно різнилась упродовж усієї історії політичної науки, її значення як першооснови соціального організму детермінує сьогодні необхідність глибинного аналізу основ її практичної реалізації. У прикладних політичних дослідженнях такі основи іменують індикаторами соціально-політичних свобод.

Найвідоміший центр дослідження рівня свободи в різних країнах світу – «Freedom house», – пропонує аналіз демократичних свобод на підставі таких індикаторів:

- Підзвітність влади та право голосу:
 - ✓ Вільні та справедливі виборчі закони;
 - ✓ Ефективний та підзвітний уряд;
 - ✓ Громадянська активність та суспільний моніторинг;
 - ✓ Незалежність ЗМІ.
- Громадянські свободи:
 - ✓ Захист від державного терору, необґрунтованого позбавлення свободи та тортур;
 - ✓ Гендерна рівність та забезпечення прав меншостей;
 - ✓ Свобода совісті та переконань;
 - ✓ Свобода об'єднань.
- Верховенство закону:

- ✓ Незалежність судової влади;
 - ✓ Верховенство закону в цивільних та кримінальних справах;
 - ✓ Підзвітність силових структур та збройних сил громадській владі;
 - ✓ Право власності.
- Боротьба з корупцією та прозорість:
 - ✓ Середовище, яке сприяє захисту від корупції;
 - ✓ Існування законів, етичних стандартів та розмежувань між приватним та державним секторами;
 - ✓ Набуття чинності антикорупційними законами;
 - ✓ Прозорість діяльності уряду [163].

З огляду на ці показники, у 2015 році рейтинг країн за рівнем свободи носив, на наш погляд, дещо невиправданий характер. Зокрема, не вдаючись до критики цієї методології, розгляньмо надані центром показники по країнах колишнього СРСР та постсоціалістичних країнах (усі індикатори об'єднані у дві категорії: політичні та громадянські свободи, оцінка дається по шкалі від 1 до 7, 1 – максимальний рівень свободи, 7 – мінімальний рівень свободи) [163].

Таблиця 2.1

Країни колишнього СРСР

Країна	ПП	ГС	Середній показник	Рівень свободи
Туркменістан	7	7	7	недостатній
Узбекистан	7	7	7	недостатній
Білорусія	7	6	6,5	недостатній
Азербайджан	6	6	6	недостатній
Таджикистан	6	6	6	недостатній
Казахстан	6	5	5,5	недостатній
Росія	6	6	6	недостатній
Грузія	3	3	3	частково достатній
Україна	3	3	3	частково достатній

Таблиця 2.2

Країни колишнього соцтабору

Країна	ПП	ГС	Середній показник	Рівень свободи
Латвія	2	2	2	достатній
Чехія	1	1	1	достатній
Естонія	1	1	1	достатній
Словаччина	1	1	1	достатній
Словенія	1	1	1	достатній
Литва	1	1	1	достатній
Польща	1	1	1	достатній

Таким чином, вироблена на підставі формальних показників та кількісних методів аналізу оцінка свободи стверджується у вигляді подібного рейтингу. Якщо показники другої таблиці видаються нам закономірними, то об'єктивність показників першої викликає сумніви. Так, зупинімося на прикладі України. Логічно, що кожен із вище означених пунктів методології має свої розширені характеристики, так-от, ми наведемо декілька найбільш сумнівних, на наш погляд, щодо українських реалій індикаторів [163]:

1.1 Існування рівних можливостей для проведення передвиборчих кампаній, наявність влади, яка заснована на волі народу, що реалізується шляхом вільних та справедливих виборів, існування можливості чергової зміни у владі серед різних політичних партій, що представляють конкурентні інтереси та політичні погляди, існування необхідних норм для запобігання надмірному впливу з боку економічних інтересів (наприклад, ефективне законодавство, що стосується фінансування виборчих кампаній);

1.2. Існування ефективної системи стримування та противаг, взаємовідповідальність гілок влади, мінімізація впливу інтересів впливових груп, існування конкурентної основи відбору на державну службу;

2.1. Існування механізмів захисту від тортур із боку державних осіб, у тому числі ефективні заходи покарання у випадку виявлення фактів таких тортур, існування гуманних умов затримання в тюрмах, існування ефективних механізмів захисту від свавілля при затриманні й т.д.;

3.1. Існування захисту суддів від втручання з боку виконавчої або іншої гілки влади, існування всезагальної рівності перед судом та органами правосуддя й т.д.;

4.1 Існування розподілу між державною службою та особистими інтересами державних службовців, існування належних процедур оприлюднення фінансових даних із метою запобігання конфлікту інтересів серед державних службовців;

4.2. Існування ефективних законодавчих та адміністративних механізмів сприяння чесності, а також запобігання, виявлення та покарання суб'єктів корупційних діянь, існування необхідних заходів захисту від поширення корупції у сфері вищої освіти, існування ефективних та незалежних органів ревізії фінансової звітності, розслідування фактів корупційного діяння;

4.3. Існування високого рівня прозорості в правовій, регулятивній та судовій сферах, що виявляється в доступі громадськості до урядової інформації, прозорість формування бюджету, своєчасність формування урядом докладної звітності щодо витрат, існування державної прозорості, відкритості та принципу ефективної конкуренції при розміщенні державних замовлень і т.д. [153].

Більшість із цих ознак не притаманні сучасній політичній системі України. Ще можна говорити про формально-нормативну означеність більшості індикаторів пункту 1.1., але про існування, наприклад, необхідних норм для запобігання надмірному впливу з боку економічних інтересів, тобто ефективне законодавство у сфері фінансування виборчих кампаній, говорити складно, навіть у площині чисто фіктивної законодавчої регламентованості. Таким чином, можна вести мову й про показники по пункту 4, у якому в

більшості мова йде про рівень корупції, антикорупційні діяння та механізми їхнього запобігання. Із цього приводу варто зазначити, що Україна згідно з європейською статистикою впродовж довгого періоду не виконує антикорупційних рекомендацій GRECO (Групи держав Ради Європи з боротьби з корупцією). GRECO неодноразово заявляла, що корупція в Україні може стати реальною загрозою принципам демократії, про що яскраво свідчить 144 місце в рейтингу корумпованості, що був опублікований всесвітньою коаліцією з боротьби з корупцією «Трансперенсі Інтернешнл» за період 2012–2014 рр. [51].

Загальна тенденція, яка спостерігається в усіх країнах колишнього СРСР – це те, що при існуванні демократичного законодавства (різною мірою для різних країн) можливість його реалізації є надто вузькою, для того, щоб акцентувати на факторі існування достатнього рівня свободи. На наш погляд, серед невеликого переліку індикаторів Україну, скажімо, від тієї ж Росії, яку «Freedom House» наділила середнім показником у 6 балів, відрізняє хіба що рівень свободи політичного самовираження, ЗМІ, захист прав меншості, свобода об'єднань (у першу чергу, соціально-політичних), можливість репрезентації соціальними групами своїх інтересів шляхом їхньої інституалізації в політичні партії та їхній вплив на урядову політику. Більшість інших свобод в Україні, як і в інших європейських країнах СНД, носять формально-декларативний характер, що детерміновано не лише колізіями законодавства та специфікою прагматичних інтересів політичної еліти, а й певними більш глибокими соціально-психологічними ментальними та соціально-економічними означеннями всієї соціальної системи та соціальних взаємодій.

Це дає підстави відійти від однозначної вичерпності цієї методології, що є яскравим репрезентантом класичних ліберальних цінностей західного суспільства, його бачення формалізованих основ свободи, у першу чергу, у тому аналізі, який стосується країн, що за класифікацією А. Лейпхарта не входять до числа 21 розвинутої демократії світу [73]. Дослідник звертає увагу

тут наявність, власне, певних інституційних механізмів, які він називає «консолідованою демократією». Існування такої демократії залежить від об'єктивації таких умов:

- Здатність усвідомлювати небезпеку для суспільства з боку фрагментації суспільства;
- Наявність волі до збереження системи;
- Наявність еліт, які не ідентифікують себе з основними суспільними поділами і які стоять нібито понад наявними поділами;
- Можливість прийняття відповідних рішень, які б задовольняли вимоги субкультур.

Для комплексного дослідження ми виділяємо декілька рівнів аналізу.

Перший рівень – це загальні характеристики системи. Сюди відносяться:

1. Стабільність системи, наявність соціополітичних поділів, що детермінують деструктивні системні процеси;
2. Політичний режим;
3. Специфіка політичної культури згідно з класифікацією Хофстеде-Боллінже;
4. Аналіз ментальних структур соціуму (сприятливість політичної пропаганди, маніпуляції);
5. Економічна структура соціуму;
6. Формування постматеріальних ціннісних орієнтирів соціальних груп та індивідів.

Стабільність системи – основний базисний елемент аналізу будь-якого соціального явища. І хоча на цьому етапі дослідження ми застосовуємо редукцію бачення цієї стабільності (чи нестабільності), нехтуючи певним спектром детермінантних ознак такого стану, проте це дає змогу хоча й абстрактнішого, але необхідного для побудови гіпотетичних конструкцій розуміння.

Політичний режим виступає однією з якісних ознак стабільності системи та імпліцитно містить у своєму означенні вихідні елементи

розуміння специфіки свободи. У цьому випадку йдеться про можливість утвердження так званих «режимів свободи», які ми традиційно пов'язуємо з демократичними формами політичної системи. В умовах трансформації, «замерзання» чи динамічного розвитку системи, той чи інший політичний режим об'єктивується в певних інституційних ознаках соціально-політичного поля. Проте про дефініцію свободи в трансформативних системах говорити дещо складно, адже, як правило, вона носить аморфний характер, що відрізняє її від свободи у відносно стійких демократичних системах.

У порівняльній політології проблема культури та її кореляції зі сферою політичного розглядається в рамках класифікації Хофстеде-Боллінже [166]. Г. Хофстеде і Д. Боллінже виділили чотири параметри культурної організації політичної влади в різних країнах:

1. Рівень ієрархії (або дистанція влади) – ступінь нерівності людей, який визнається нормальним населенням країни;
2. Прагнення уникнути невизначеності – той рівень, якому люди надають перевагу структурно організованим ситуаціям перед структурно неорганізованими;
3. Індивідуалізм – показник, якою мірою люди віддають перевагу діяльності окремої особистості, не як члена групи;
4. Ступінь «мужності» – той рівень, у який «чоловічі цінності» (успіх, конкуренція, конкретний результат) переважають над «жіночими» (якість життя, теплі особисті стосунки, поступливість, турбота про слабших, солідарність).

У цьому випадку наголошується на необхідності аналізу соціокультурних детермінант політичних процесів, надто коли йдеться про визначення держави як відповідної моделі соціальної структури. Цей аналіз проводиться на основі генеалогії соціальної системи та виокремлення її специфічних рис.

Цей критерій є чи не найвизначальнішим у перехідних суспільствах, коли на специфіку формування інституційної бази системи та вибір

демократичних форм впливають ірраціональні чинники, які визначаються специфікою ментальності суспільства.

В умовах, коли стан соціального світу сприймається як деякий «х (ікс)», що наступив після визначеного, доволі зрозумілого, добре пояснюваного світу, раціональне сприйняття соціальної дійсності ускладнюється, натомість відбувається її інтерпретація за допомогою закоріненої в ментальності народу архетипічної та міфологічної свідомості. «Зміні протистоїть природне, культурою не охоплене. Процес змін трансцендує за межі культурної до «природної» людини, до її «природних» прав. Проте «природне» в людині і є «міфічне».

Архетип (грец. *ἀρχή* (arche) — початок і *τυπος* (typos) — образ; прототип, проформа) — прообраз, початковий образ, ідея. Це поняття, що походить від традиції платонізму й відіграє головну роль в «аналітичній психології», розробленій К. Юнгом. Під шаром «особистісного несвідомого», що складало основний предмет вивчення в класичному психоаналізі З. Фрейда, К. Юнг виявляє «колективне несвідоме», що трактується як загальнолюдська основа душевного життя індивідів, наслідувана, а не сформована на базі індивідуального досвіду. Якщо в особистісному несвідомому основну роль відіграють «комплекси» (наприклад, комплекс Едіпа, комплекс неповноцінності) [131, с. 205], то структуроутворювальними елементами колективного несвідомого є «архетипи» — універсальні моделі несвідомої психічної активності, які спонтанно визначають людське мислення й поведінку. Архетипи можна порівняти з кантівськими «апріорними формами» пізнання, однак вони позбавлені їхньої абстрактності й емоційно насичені. Власне, архетипи не мають конкретного психічного змісту (К. Юнг уподібнював їх осям кристала); інша справа — архетипічні уявлення (символи) як результат спільної роботи свідомості й колективного несвідомого. Символи є єдність прозорого й таємного образу свідомості та не експлікованого змісту, що стоїть за ним і веде в несвідомі глибини психіки.

Економічна структура соціуму на цьому етапі аналізу відображає наявність ринкової структури економіки, конкурентоспроможних економічних структур, системи соціального забезпечення, мінімізацію рівня розриву між найбільш та найменш забезпеченими прошарками населення.

Виділяючи матеріальні та постматеріальні цінності, науковці тим самим зазначають, що сучасне суспільство знаходиться в процесі переосмислення аксіологічного поля людської діяльності, що стосується всіх без винятку його елементів, у тому числі й цінності свободи. На наш погляд, лише суспільства, які екстраполюють ці нові ціннісні орієнтири в поле власних ціннісних конструктів, можуть претендувати на символічну та детермінантну роль свободи в динаміці розвитку соціальної системи загалом. Проте на цьому етапі аналізу ще не йдеться про інституалізацію цих ціннісних орієнтирів у програмні положення політичних партій, рухів, громадських організацій.

Таким чином, для того, щоб аналіз демократичних свобод набув вищого рівня об'єктивності, ми, проводячи таку характеристику системи на першому етапі дослідження, об'єктивуємо кількісний склад країн, які не підпадають під визначення ліберально орієнтованої держави [166]. Оцінка дається кожному з показників за шкалою від 1 до 6, де 6 – найбільш не сприятливі для розвитку демократії та ліберальних цінностей умови, 1 – високий рівень ліберальної орієнтації. Ті країни, які не відповідають цим критеріям, на наш погляд, не можуть бути оцінені з урахуванням тієї методології, яку пропонує «Freedom house» [163], яка у своїй сутності базується на ліберальних цінностях західного суспільства, та відповідному розумінню специфіки феномену свободи.

Наступний рівень аналізу – основний. Він передбачає дослідження специфіки соціально-політичних систем. Тут поряд із методологією «Freedom house» ми пропонуємо використовувати низку інших груп критеріїв, зокрема: соціально-економічні, соціокультурні та соціально-політичні показники. У цьому випадку йдеться про специфіку цих сфер

аналізу, яка впливає на об'єктивацію свободи в певному конкретному суспільстві.

Необхідність такого доповнення наявної методології, на наш погляд, можна обґрунтувати за допомогою концепції потреб А. Маслоу [160]. Піраміда, запропонована науковцем, характеризує ієрархію потреб, а так як свободу можна означити також як потребу соціального агента, можна прослідкувати певні закономірності її втілення.

У кожний конкретний момент часу людина буде прагнути до задоволення тієї потреби, що для неї є більш важливою або сильною. Усі такі потреби можна зобразити як таку послідовність:

1. Фізіологічні потреби (потреби найнижчого рівня) є необхідними для виживання. Вони включають потребу в їжі, воді, захисті, відпочинку, сексуальні потреби;
2. Потреби в безпеці включають потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек із боку навколишнього світу і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому (купівля страхового полісу або пошук надійної роботи з перспективами хорошої пенсії);
3. Соціальні потреби (потреби в приналежності, дружбі, любові) включають почуття приналежності до чого-небудь або кого-небудь, підтримки;
4. Потреби в повазі включають потреби в особистих досягненнях, компетентності, повазі з боку навколишніх, визнанні;
5. Потреби в самовираженні, самореалізації – потреби в реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості [160].

Свобода тут виступає одночасно як чинник та результат переходу від однієї групи потреб до іншої, проте ніколи потреби у свободі самореалізації не будуть актуальними в соціальних групах та цілих країнах, де відсутній базисний загальносуспільний матеріальний рівень існування, правові норми

соціального захисту, соціальна забезпеченість окремих груп населення, інституалізація механізмів впливу.

Таким чином, у межах другої групи критеріїв аналізу ми виділяємо спочатку соціально-економічні та соціокультурні показники, які характеризують специфіку соціуму, а потім уже акцентуємо на соціально-політичних показниках як наслідку цієї специфіки та інституалізації детермінованих нею панівних інтересів.

Серед соціально-економічних показників вирізняємо такі:

- ✓ Розмір прожиткового мінімуму;
- ✓ Чисельність населення з доходами, нижчими від прожиткового мінімуму;
- ✓ Середній рівень доходів громадян;
- ✓ Відсоток осіб, які знаходяться на соціальному забезпеченні;
- ✓ Грошові видатки та заощадження населення;
- ✓ Коефіцієнт диференціації прибутків населення: встановлює розмір перевищення грошових доходів високоприбуткових груп у порівнянні з низькоприбутковими групами населення. Розрізняють: коефіцієнт фондів (співвідношення між середнім значенням прибутків усередині порівнюваних груп населення або їхніми частками в загальному обсязі прибутків) та доцільний коефіцієнт диференціації;
- ✓ Коефіцієнт концентрації доходів: встановлює ступінь відхилення фактичного обсягу розподілу доходів населення від лінії їхнього рівномірного розподілу;
- ✓ Дефіцит прибутку: визначається на основі даних про чисельність та розмір доходів населення з прибутками, нижчими за прожитковий мінімум, та обчислюються як сумарне значення прибутку, що необхідний для його підвищення, до величини прожиткового мінімуму;
- ✓ Індекс вартості робочої сили (Employment Cost Index);
- ✓ Індекс ділової активності (Purchasing Managers Index) [158].

Ці показники дозволять проаналізувати реальну картину можливості реалізації декларованих прав, які за умов відсутності елементарного матеріального забезпечення, фінансової незалежності та мінімізації рівня диференціації прибутку не будуть мати об'єктивного реального значення. Адже, до прикладу, свобода пересування має більший шанс реалізації для особи, чий матеріальний статок дозволяє їй подорожувати навіть у найбільш віддалені куточки світу. Пряму кореляцію між рівнем економічного розвитку та реалізацією свободи ми можемо простежити на прикладі порівняння двох вище охарактеризованих таблиць, що стосуються країн колишнього СРСР та постсоціалістичних країн. Варто зазначити, що сьогодні економічні показники в країнах Прибалтики та Словенії перевищують навіть показники деяких країн старої Європи.

До соціокультурних показників ми відносимо такі:

- Частка осіб, що мають вищу освіту;
- Відповідність даної вищої освіти світовим стандартам;
- Рівень ціннісної гомогенності;
- Специфіка політичної культури участі.

Ці критерії можуть бути розширені, але оскільки ми приділяли значну увагу ментальним та соціокультурним детермінантам у рамках аналізу на першому рівні, тут пропонується лише їхня більш конкретизована специфіка відповідно до цих ключових індикаторів.

Остання група показників – соціополітичні показники, які об'єктивно є відображенням тих загальносупільних тенденцій, які домінують у цій соціальній системі:

- Відсоток партій, що захищають постматеріальні цінності;
- Ціннісна специфіка соціально-політичних рухів та їхня інституалізація;
- Відсоток політичних сил «лівого» спрямування;
- Впливовість націоналістичних та «нових правих» політичних рухів та партій.

У цьому випадку аналіз партійної структури соціуму передбачатиме врахування бар'єрів розвитку політичних сил, які були запропоновані М. Педерсенем. Дослідник виділяє чотири таких бар'єри:

1. Бар'єр декларації;
2. Бар'єр авторизації (набуття правового статусу політичної партії);
3. Бар'єр репрезентації (здобуття партією місць у парламенті);
4. Бар'єр істотності (коаліційний потенціал партії).

Головний акцент у межах цього блоку показників надається репрезентативності постіндустріальних цінностей або в програмах старих політичних партій, або у ролі ключової відмінності нових. Такий показник, на нашу думку, відображає актуальність певного роду потреб соціуму, тобто те, на якому рівні піраміди А. Маслоу знаходиться суспільство. Наприклад, видається неможливим сьогодні те, щоб політичні сили розвинутих європейських країн обходили у своїх положеннях проблеми гендерної рівності, екологічні проблеми, проблеми ядерного роззброєння й т.п.

Отже, відповідно до цих тенденцій у роботі ми намагалися дещо змінити уявлення про методологію соціального аналізу демократичних свобод, доповнивши та змінивши його критерії.

Виділяючи два рівні аналізу, на першому, який полягає в загальносистемній характеристиці, ми пропонуємо виділити низку ліберально орієнтованих держав, які експліцитно дають можливість їхнього аналізу на основі запропонованої методології. Другий рівень передбачає дослідження специфіки соціально-політичних систем. Тут, поряд із методологією «Freedom house», ми пропонуємо використовувати низку якісних груп критеріїв. Для цього ми виділяємо такі групи: соціально-економічні, соціокультурні та соціально-політичні показники. У цьому випадку йдеться про специфіку цих сфер аналізу, яка впливає на об'єктивацію демократичних свобод у певному конкретному суспільстві (із урахуванням його ментальних, соціально-економічних та ціннісних основ динаміки).

Таким чином, можна стверджувати, що пропонована нами методологія дозволяє розширити якісне поле визначення свободи в тому чи іншому соціальному утворенні, прослідкувавши специфіку всього спектру її детермінант. Ми намагаємося реально відобразити картину аксіологічного, економічного, політичного розвитку, які стають чинниками не лише декларативної основи цінності свободи як такої, а й чинниками її об'єктивної реалізації.

Але, ця методологія була б неповна без урахування впливу такої нової змінної як ІКТ. Значимість дослідження інформатизації суспільства також є однією з панівних проблематик сучасних гуманітарних наук. Досліджуючи суспільство з погляду процесу інформатизації, відомий західний дослідник Х. Кібрідж виокремив такі його ознаки:

- зростання частки продукції інформаційного сектору в структурі валового національного продукту;
- розширення міждисциплінарної бази досліджень у сфері науки;
- витіснення ручних методів обробки інформації автоматизованими, впровадження безпаперових технологій;
- зміни в структурі інформаційного ринку, ускладнення попиту й пропозиції у зв'язку з появою нових технологічних можливостей;
- зміни в структурі матеріальних носіїв інформації на основі великого поширення електронних носіїв;
- зростання частки зайнятих в електронному бізнесі;
- розширення міжнародного обміну інформацією, загострення конкуренції на внутрішньому та міжнародному інформаційних ринках;
- розширення та полегшення доступу до інформації, зростання швидкодії комп'ютерних систем та комп'ютерної грамотності населення [169].

Відомий європейський соціолог іспанського походження М. Кастельс визначає інформаційну епоху як історичний період, у якому різні типи людських спільнот здійснюють свою діяльність у технологічній парадигмі, що ґрунтується на інформаційно-комунікаційних технологіях,

мікроекономіці, генній інженерії. На думку вченого, на зміну індустріальному способу виробництва йде інформаціональний спосіб розвитку, головним джерелом якого є технологія генерування знань, обробки інформації та символічної комунікації. Відтак інформаціональна економіка — це така економіка, у якій конкурентоспроможність суб'єктів господарювання визначається їхньою здатністю генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. У нових умовах економіка не лише спрямована на виробництво й поширення інформації, а й сама зазнає впливу цих технологій [169].

Отже, на думку М. Кастельса, формування нового суспільства пов'язано з розвитком нових економічних форм навколо глобальних мережових структур інформації.

В умовах інформаційного суспільства історична тенденція призводить до того, що панівні функції й процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж. Саме мережі утворюють нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення мережевої логіки значною мірою відображається на розвитку та результатах процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою.

Аналізуючи довгострокові тенденції економічного розвитку та технологічного прогресу, сучасні дослідники виокремлюють такі основні ознаки інформаційного суспільства:

— перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання;

— зростаючий вплив інформації на всі сфери людської життєдіяльності, перетворення її на предмет масового споживання населення;

— інтенсивне формування інформаційного сектору економіки, який посідає панівні позиції в новому суспільстві;

— перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності [169].

Отже, у контексті дослідження динаміки суспільно-політичного розвитку ознаки інформаційного суспільства необхідно адаптувати до ознак соціокультурної організації соціально-політичної системи. А поступ демократичних форм політичної організації, таким чином, виразити в теоріях безпосередньої залежності від рівня інформаційного розвитку держави. Якщо, як ми зазначали вище, критеріями культурної організації політичної влади в різних країнах, є: рівень ієрархії (або дистанція влади); прагнення уникнути невизначеності; індивідуалізм; ступінь патріархальності суспільства, то цей перелік необхідно доповнити критеріями розвитку сучасного суспільства ІКТ, такими як: доступність інтернет-комунікацій для населення країни, відсоток інтернет-медіа в структурі національних ЗМІ, ступінь розвитку комунікації влада-суспільство в інтернет-мережах, ступінь розвитку інформаційної культури та ступінь залежності економіки від ресурсу ІКТ.

Актуальним є питання доступності інтернет-комунікацій для населення. Нещодавно комісія ООН опублікувала звіт «Стан широкопasmового зв'язку 2016». Доповідь описує ситуацію з доступом до інтернету в 191 країні. Найкращі позиції на пострадянському просторі посів Азербайджан [172].

106-сторінковий документ описує поширення у світі широкопasmового з'єднання. При складанні звіту автори враховували низку критеріїв, відповідно до яких опублікували кілька рейтингів: за показником фіксованого широкопasmового інтернету (на кожні 100 жителів), за ступенем проникнення мобільного широкопasmового інтернету, за кількістю домогосподарств, підключених до інтернету, та інші. При цьому всі країни були розділені на три категорії: розвинені, що розвиваються й найменш розвинені.

У рейтингу за кількістю індивідуальних користувачів інтернету у 2015

році у світі серед країн на пострадянському просторі лідирує Азербайджан: за минулий рік він піднявся на 27 пунктів і посів 36 місце. Далі йдуть Росія (43 місце), Казахстан (45 місце), Білорусь (68 місце), Вірменія (72 місце), Молдова (92 місце), Україна (93 місце), Грузія (99 місце), Узбекистан (106 місце), Киргизстан (120 місце), Таджикистан (149 місце) і Туркменістан (160 місце). На першому місці рейтингу – Ісландія, 98% жителів якої мають доступ до інтернету, на останньому — Еритрея.

Окремим списком Комісія опублікувала країни й заявлену ними політику щодо розвитку широкосмугового зв'язку. За рішенням Комісії, усі країни повинні мати національний план або стратегію в галузі широкосмугового зв'язку. Автори доповіді відзначають, що за останні вісім років кількість держав, що мають національні плани в галузі широкосмугового зв'язку, зросла, проте останні три роки зростання призупинилося. Із 189 країн, по яких у International Telecommunication Union (ITU) є дані, національний план із розвитку широкосмугового інтернету має 151 країна, 7 планують впровадити його найближчим часом, 38 країн – не мають.

Ця доповідь – шостий звіт Комісії. Публікується щорічно, це єдиний документ, у якому наводяться рейтинги країн на підставі показників доступу й прийнятності цін на інтернет за участю майже всіх країн світу. До складу Комісії з широкосмугового зв'язку входять близько 50 лідерів із різних країн, кожен із яких представляє різні сектори: державний, приватний, громадянський. Комісія відстежує прогрес і допомагає країнам, неурядовим організаціям та експертам міжнародних організацій використовувати ІКТ-потенціал для розробки національних стратегій в енергетиці, освіті, охороні здоров'я та інших сферах життя.

У доповіді йдеться про те, що чим більше ІКТ впроваджується в різні сфери життя, тим більш актуальними стають питання захисту особистої інформації й конфіденційності персональних даних. За даними ITU, до 2015 року 108 країн ввели законодавство в галузі кібербезпеки того чи іншого

виду, 82 із яких узяли спеціальні домовленості для забезпечення захисту даних і особистої інформації на національному рівні (у тому числі 63 країни з перехідною економікою). Найгірша ситуація із законодавством про захист даних в Азії й Африці: у цьому регіоні його прийняли менше чотирьох країн із кожних десяти.

Звертають увагу автори доповіді й на цінову політику. «Широкополосний зв'язок у країнах, що розвиваються, повинен стати доступним шляхом регулювання ринкових цін. Зважаючи на тенденції, послуги фіксованого широкополосного зв'язку стають більш прийнятними в ціновому відношенні», – повідомляється у звіті [172]. За рекомендаціями Комісії, базові послуги фіксованого широкополосного зв'язку не повинні перевищувати 5% від місячної внутрішньої норми прибутковості (IRR) на душу населення. До 2015 року більшість країн виконали ці рекомендації. За останні п'ять років ціни на фіксований широкополосний зв'язок, виражені в частці ВВП на душу населення, знизилися на 65%.

У цілому, за доступністю цін рекомендаціям Комісії відповідають 83 країни, що розвиваються. Гірша ситуація в найменш розвинених країнах: тут усього 5 із 48 держав відповідають вимогам. Особливу увагу автори доповіді звертають на великий розрив у ціновій політиці в різних регіонах світу: якщо в розвинених країнах місячний пакет послуг фіксованого широкополосного зв'язку становить 1,7% від середньомісячного доходу, то в країнах, що розвиваються – 31 %, а в Африці й зовсім 64 %. Вартість мобільного інтернету в розвинених країнах – 1-2 % від середньомісячного доходу, в країнах, що розвиваються — 11-25 %.

За рекомендаціями Комісії, не менше ніж 40 % домашніх господарств у країнах, що розвиваються, повинні мати доступ до інтернету (фіксованому або мобільному). Тут відзначені досягнення. Сьогодні в країнах, що розвиваються, частка будинків, підключених до Мережі, зросла з 38 % до 41 %. Найменші показники – в африканських країн, у яких онлайн-простір, як і раніше, недоступний. У розвинених країнах, навпаки, доступ до Мережі в

домогосподарствах близький до межі насичення: тут до інтернету підключено 84 % будинків.

Цікаво також, що за оцінками ІТУ, гендерний розрив серед користувачів інтернету у світі не значно, але збільшився: із 11 % у 2013 році до 12 % у 2016 році. При цьому в найменш розвинених країнах він росте швидше: 31 % порівняно з 29 % у 2013 році. У цілому, серед людей, які не мають доступу до онлайн-простору у світі, на 250 млн. більше жінок, ніж чоловіків. Найменше гендерна різниця в Північній і Південній Америці (менше ніж 2 %) і в пострадянських країнах (5 %). Найбільша відмінність – в Африці (23 %), арабських державах (20 %) й Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (17%).

Така ж ситуація і з інтернетом у мобільних телефонах: за оцінками GSMA, у світі телефони мають на 200 млн. менше жінок, ніж чоловіків. За запевненням членів Комісії, навіть невеликий гендерний дисбаланс у плані доступу до Мережі позначається на можливостях, впливаючи на всі сфери: від інформованості про права до освіти й працевлаштування.

Отже, цифровий розрив у доступі до інтернету – основна перешкода для розширення прав, збільшення шансів здобути освіту, підвищення інформованості, конкурентоспроможності, можливості залучати іноземні інвестиції і грамотних фахівців, у тому числі й до сфери політичного управління.

Більшість інтернет-ЗМІ оновлюється щодня, кількість новин доходить до кількох сотень. Завдяки такій оперативності інтернет-ЗМІ часто використовуються як джерела інформації для звичайних ЗМІ.

Інтернет можна розглядати як медіа-середовище, аналогічне телебаченню, радіо та пресі. В інтернеті існує багато засобів масової інформації різних напрямків. Деякі з них зареєстровані як звичайні ЗМІ, але це поки що, радше, виняток, ніж правило. Як і друковані видання, інтернет-видання керуються принципами журналістики.

Багато друкованих («офлайнових») газет і журналів мають свої представництва в інтернеті. Вони викладають там матеріали своїх випусків, а іноді навіть створюють самостійне інтернет-видання. За жанрами інтернет-видання не відрізняються від офлайнових (від англ. off line — поза мережею): є новинні, літературні, науково-популярні, дитячі, жіночі сайти тощо.

Опитування показують, що довіра інтернет-аудиторії до інформації, отриманої з інтернету, вища, ніж довіра до інших інформаційних носіїв.

В усьому світі зараз спостерігається тенденція падіння тиражів щоденних друкованих засобів інформації та зростання кількості відвідувань інтернет-ЗМІ. Це пов'язано з тим, що інтернет стає все доступнішим і швидшим, а також свідчить про те, що люди дедалі більше звертаються за новинами до інтернет-ЗМІ, які оперативно подають новини в режимі реального часу, на відміну від щоденних газет, які поступово занепадають.

Популярність інтернет-ЗМІ вираховується за допомогою рейтингових систем — спеціалізованих сайтів, які збирають та обробляють статистику відвідувань інших сайтів. Рейтинг характеризує привабливість матеріалів інтернет-ЗМІ для масової аудиторії, але не свідчить про її змістовність і корисність для читачів та впливовість на цільові аудиторії. Також рейтинг інтернет-ЗМІ важливий для рекламодавців, у тому числі й для авторів політичної реклами.

Зростання популярності інтернет-ЗМІ як авторитетних джерел інформації у 2000-х роках привернуло до них особливу увагу з боку різних категорій користувачів: починаючи з пересічних читачів та закінчуючи великими комерційними корпораціями. Це призвело до збільшення попиту на послугу професійного моніторингу цих мас-медіа, поруч із традиційними та електронними ЗМІ. Так, база досліджуваних джерел одного з провідних моніторингових агентств містить понад 8 тисяч інтернет-ресурсів.

Через швидке розповсюдження інформації, особливості формату та відсутність географічних обмежень збір та аналіз даних в інтернет-ЗМІ потребують використання спеціальних технологій.

Зазвичай для моніторингу інформації, розміщеної в онлайн-медіа, використовуються особливі технічні засоби (програми). Разом із тим, аналіз отриманої інформації потребує залучення спеціалістів.

На сьогодні інтернет-ЗМІ є важливим та впливовим джерелом інформації. В українському медійному інтернет-просторі можна відокремити три види Інтернет-видань:

- інтернет-версії друкованих чи електронних ЗМІ (напр. Дзеркало тижня, Експрес, Тиждень);
- сайти інформаційних агентств (напр. УНІАН, RegioNews);
- власне Інтернет-видання (напр. Українська правда, IPress.ua тощо).

Для оцінки ступіня розвитку комунікації влада-суспільство в інтернет-мережах потрібно врахувати низьку факторів. Інтернет видозмінив політичну комунікацію й сьогодні є фундаментальним майданчиком, на основі якого відбувається взаємна адаптація офлайнових і онлайн-ових політичних акторів. Трансформація політичної комунікації сприяє переходу від патерналістського характеру владних відносин до політичного плюралізму. За допомогою політичної комунікації може здійснюватися легітимний політичний дискурс суспільства з владою. У контексті сучасної дійсності політична комунікація, виступаючи способом, засобом існування й трансляції політичної культури, у свою чергу, може стати фундаментом демократизації взаємодії держави й громадянського суспільства. Бо політика в ідеальному її значенні – це діяльність, спрямована на загальну організацію суспільства, узгодження інтересів або цілей, знаходження порозуміння й компромісів.

Ступінь розвитку інформаційної культури визначається за допомогою її основних характеристик. Інформаційна культура – уміння цілеспрямовано працювати з інформацією й використовувати для її отримання, обробки й передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби та методи. Інформаційна культура у вузькому сенсі – це рівень досягнутого в розвитку інформаційного спілкування людей, а також характеристика

інформаційної сфери життєдіяльності людей, у якій ми можемо відзначити ступінь досягнутого, кількість і якість створеного, тенденції розвитку, ступінь прогнозування майбутнього.

Для вільної орієнтації в інформаційному потоці людина повинна володіти інформаційною культурою як однією зі складових загальної культури. Інформаційна культура пов'язана із соціальною природою людини. Вона є продуктом різноманітних творчих здібностей людини й виявляється в таких аспектах: у конкретних навичках із використання технічних пристроїв (від телефону до персонального комп'ютера й комп'ютерних мереж); у здатності використовувати у своїй діяльності комп'ютерну інформаційну технологію, базовою складовою якої є численні програмні продукти; в умінні витягати інформацію з різних джерел: як із періодичної преси, так і з електронних комунікацій, представляти її в зрозумілому вигляді та вміти її ефективно використовувати; у володінні основами аналітичної переробки інформації; в умінні працювати з різною інформацією; у знанні особливостей інформаційних потоків у своїй галузі діяльності.

Інформаційна культура вбирає в себе знання з тих наук, які сприяють її розвитку й пристосуванню до конкретного виду діяльності (кібернетика, інформатика, теорія інформації, математика, теорія проектування баз даних і низка інших дисциплін). Невід'ємною частиною інформаційної культури є знання нової інформаційної технології та вміння її застосовувати як для автоматизації рутинних операцій, так і в неординарних ситуаціях, що вимагають нетрадиційного творчого підходу.

Ступінь залежності економіки від ресурсу ІКТ – соціально-економічна основа динаміки розвитку технологій. Інформаційні витрати в розвинених країнах світу в кінці ХХ ст. стали основними як кількісно, так і якісно. Наприклад, у 1991 р. в США витрати на придбання інформації та інформаційних технологій (112 млрд. дол.) перевищили витрати на придбання виробничих технологій та основних фондів (107 млрд. дол.). Уже

на початку 1995 р. в американській економіці за допомогою інформації вироблялось понад 3/4 доданої вартості, створеної в промисловості [172].

За прогнозами фахівців, світовий ринок високих технологій у наступні 5 років сягне рівня 3,5–4 трлн дол. США, із яких третина буде припадати на інформаційні та телекомунікаційні послуги. Аналітики вважають, що світові витрати на інформаційні технології до 2025 р. становитимуть понад 10,4 трлн дол., при цьому найбільші витрати (до 20 %) припадатимуть на програмні засоби, рішення щодо електронного бізнесу та бездротові мережі, а витрати на апаратні засоби, навпаки, зменшаться на 13 %. Характеризуючи нове суспільство з погляду процесу інформатизації, можна виокремити такі його ознаки:

- зростання частки продукції інформаційного сектору в структурі валового національного продукту;
- розширення міждисциплінарної бази досліджень у сфері науки;
- витіснення ручних методів обробки інформації автоматизованими, впровадження безпаперових технологій;
- зміни в структурі інформаційного ринку, ускладнення попиту й пропозиції у зв'язку з появою нових технологічних можливостей;
- зміни в структурі матеріальних носіїв інформації на основі великого поширення електронних носіїв;
- зростання частки зайнятих в електронному бізнесі.

Тому ми вважаємо, що ці критерії диференціації інформаційних соціумів сприяють формуванню більш повної наукової картини реального стану соціально-політичного розвитку, на підставі якої можуть бути дані оцінки потенційної спроможності демократичних форм політичної організації відповідати тим викликам, які ставить сучасний світ перед людиною та політичною системою.

Висновки до розділу 2

У другому розділі ми здійснили занурення в ректроспективу теорії демократії, а також спробували віднайти ключі до дверей політичної реальності в історії дослідження кризи демократії в інформаційному суспільстві, що були сформовані на основі постмарксизму.

Доведено, що на сьогоднішній день у рамках провідних політологічних студій розрізняють ліберальні, консервативні, популістські, комуністичні й анархістські трактування демократії, плюралістичні та елітарні концепції, ідеї прямої та представницької демократії, моделі охоронної, розвиваючої, партиципаторної демократії (або демократії прямої участі). У цьому контексті можна виділити дві основні теоретичні парадигми: ліберально-демократичну й радикально-демократичну.

У добу розвитку інформаційних технологій дискурс демократії поступово заміщується дискурсом електронної демократії. Моделі електронної демократії як форми суспільно-політичної активності громадян, що здійснюється із застосуванням ІКТ, диференціюють залежно від таких індикаторів: включеності в процес прийняття рішень (на якому рівні всі громадяни беруть участь у прийнятті рішень), контролю порядку денного (хто вирішує, які питання будуть винесені на обговорення). На сьогодні найбільш досліджуваними є такі моделі електронної демократії: ліберальна електронна демократія, деліберативна електронна демократія, пряма електронна демократія, електронна демократія мережі прихильників.

Розкрито основну концепцію «проекту cultural studies» (КД), який об'єднував марксистсько орієнтованих британських дослідників, які вивчали ЗМІ, популярну культуру, субкультуру й повсякденність. «Проект КД» виступав як інтервенція в політичне життя, як внесок у викриття ідеології й звільнення від тих, хто підпорядкований репресивності влади-знання.

Доведено, що для ідеологічного аналізу (зокрема, аналізу повідомлень ЗМІ) важливий момент конструювання ідеологічного «обрамлення» (closure)

– обмеження соціальної уяви та мислення по відношенню до подій соціально-політичної реальності категоріальними, образними, тематичними межами панівної ідеології.

Розглянуто методологію соціально-політичного аналізу демократичних свобод, її альтернативні обґрунтування та доповнення. Шляхом включення аспектів дослідження соціокультурних трансформацій у розробку методологічної рамки аналізу демократичних свобод сформовано основу для якісного соціально-політичного дослідження в площині оцінок демократичності політичних змін у країнах відмінної політичної культури та цінностей.

Доповнено критерії культурної організації політичної влади в різних країнах, серед яких виділяють: рівень ієрархії (або дистанція влади); прагнення уникнути невизначеності; індивідуалізм; ступінь патріархальності суспільства. Цей перелік розширено критеріями розвитку сучасного суспільства ІКТ, такими як: доступність інтернет-комунікацій для населення країни, відсоток інтернет-медіа в структурі національних ЗМІ, ступінь розвитку комунікації влада-суспільство в інтернет-мережах, ступінь розвитку інформаційної культури та ступінь залежності економіки від ресурсу ІКТ.

Результати другого розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях у фахових виданнях України та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Сичик К.Б. Індикатори демократичних свобод у контексті найновіших прикладних досліджень / Вісн. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». – Львів, 2015. – Вип.7. – С.101–110.
2. Сичик К.Б. Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик/ Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2016. - Вип. 114 (1). – С. 404 - 408.
3. Сичик К.Б. Ліві візії демократії епохи інформаційно-комунікаційних технологій / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2015. - Вип. 103 (12). – С. 355-360.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1 Реконструкція цінностей інформаційного суспільства

У другій половині ХХ ст. відбулась перша в історії всесвітня супутникова трансляція: із Beatles, Марією Каллас, Маршаллом Маклюеном, Пабло Пікассо, яку, за оцінками, подивилися в прямому ефірі до 400 мільйонів осіб. Сьогодні ж ми маємо електронні книги, захмарні обчислення, сканери, розумні годинники й окуляри, твіти, стільникові телефони, що перетворилися на супутникові навігатори й розраховані на велику кількість користувачів відеочати. Ці та інші винаходи у сфері медіа, що вийшли на ринок протягом останніх десятиліть є свідченням того, що ми живемо в революційну епоху комунікаційного перенасичення.

Революційна епоха комунікаційного перенасичення, яку символізує Інтернет, структурується новою світовою системою взаємопов'язаних медіа-пристроїв. Уперше в історії ці пристрої, створені на базі дешевих мікропроцесорів, об'єднують тексти, звуки й образи в цифровій, компактній, легко відтворюваній і транспортабельній формі. Комунікаційне перенасичення дає змогу відправляти й отримувати повідомлення через інтерфейси з великою кількістю користувачів у заданий час (як реально, так і з відстрочкою) у рамках модульних, але врешті-решт глобальних мереж, які доступні й у фінансовому відношенні, і фізично декільком мільярдам людей, розсіяних по всій земній кулі.

Потенціал цього нового способу комунікації вражає, однак не варто недооцінювати його руйнівну силу й переоцінювати позитивні наслідки. Більшість людей «бере участь» у цій глобальній комунікаційній революції лише побічно. Невблаганні факти комунікаційної бідності не можна ігнорувати: значна частина населення Землі, яке сьогодні наближається до

семи мільярдів людей, усе ще занадто бідна, щоб купити книгу; принаймні третина ніколи не телефонувала, і тільки третина має доступ до Інтернету.

У найбільш насичених медіа середовищах, наприклад, у суспільствах Ісландії, Південної Кореї та Сінгапуру, цифрові межі, обумовлені відмінностями у віці, статі, класі, національності та фізичних можливостях, помітні неозброєним оком. Навіть серед молоді, яка в багатьох суспільствах вважається найбільш грамотною в цифровому відношенні верствою населення, соціальна нерівність у доступі й способах застосування цифрових медіа просто вражає.

Революція, що нині відбувається в галузі комунікацій, – це всесвітній феномен, який ставить під сумнів звичайні розмови про поділ між бідними й багатими, між Північчю й Півднем. У найрізноманітніших регіонах спостерігається вибухове зростання інформаційних потоків. У глобальному масштабі сьогодні, за загальними оцінками, щодня породжується 2,5 квінтильйони байтів нових даних; приблизно 90 % наявних сьогодні даних були створені за останні два роки; очікується, що в період до 2020 року завдяки все більшому поширенню використання смартфонів, планшетів, соціальних мереж, електронної пошти та інших форм цифрової комунікації глобальний обсяг цифрової інформації буде подвоюватися кожні два роки.

Подібна динаміка породжує неочікувані наслідки: наприклад, сьогодні африканцям мобільні телефони більш доступні, ніж чиста питна вода; у Південній Африці, що відрізняється найбільш енергійною на континенті економікою, яка, однак, досі страждає від сильного класового поділу, зі значною часткою (приблизно 40 %) людей, що живуть у бідності, агреговане використання мобільних телефонів різко зросло впродовж останнього десятиліття: більш ніж у чотири рази (приблизно із 17 % 2000 року до 76 % 2010 року), так, що тепер значна частина південноафриканських громадян віддає мобільним телефонам (якщо вони їм доступні) пріоритет перед радіо, телебаченням або персональним комп'ютером [172].

В інших країнах, навіть таких різних як Індія, США, Південна Корея й країни Європейського Союзу, спостерігаються тенденції, що вказують на те, що багато людей постійно відчувають зрушення в способах комунікації, що впливає й на побутові дрібниці [19, с. 107]. Показовим прикладом є Індія: до 1991 року в країні був тільки один державний телеканал, однак подальше стрімке поширення незалежних супутникових каналів призвело не тільки до збільшення кількості новинних каналів, а й до появи інших жанрів, серед яких – регулярні ток-шоу на політичні теми, мультфільми й лялькові постановки з елементами політичної сатири, щоденні опитування громадської думки через СМС-повідомлення. І все це супроводжується поширенням «цивільних журналістів», які надсилають свої відеокліпи через комп'ютери та мобільні телефони.

Однак в епіцентрі комунікаційного перенасичення масова аудиторія, що постійно стежить за ширококомовними радіо- та телепередачами, стала винятком. Замість неї розвиваються численні аудиторії різних форм і розмірів, яким допомагають розподілені комунікації, що радикально збільшують можливості вибору: тепер люди можуть обирати, коли, яким чином і на якій відстані спілкуватися один із одним.

Досягнення в галузі новітніх технологій, на яких ґрунтується формування інформаційного суспільства, багато в чому змінили характер і політичних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття політичної комунікації та політичного інформаційного простору. Істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого стала активно обговорювана й поступово впроваджувана в практику багатьох країн проблема «електронної демократії» [169]. Без інформаційного супроводу функціонування сучасних демократичних інститутів може бути істотно ускладненим, а забезпечення рівного доступу до політичних мереж за певних умов може сприяти закріпленню демократичних стандартів і їхньому розвитку. При цьому виявляється, що сучасні інформаційні технології, у міру розширення їхньої сфери застосування в повсякденному житті суспільства,

створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й тотального контролю за приватним життям і маніпулятивного впливу на особистість.

В умовах існування відкритих, легко доступних і легко наповнюваних інформаційних мереж виникає проблема обмеження інформації, яка вважається соціально й економічно небезпечною; проблема електронного поширення персональних даних, проблема інформаційного елітаризму, коли лише частина населення отримує доступ до новітніх технологій та інформаційних ресурсів і здатна реалізувати цю перевагу; проблема інформаційного імперіалізму, коли ту ж проблему доступу до інформації та управління нею великі країни використовують проти малих; проблема дотримання авторських прав і прав виробників електронної інформації. Особливу проблему, як уже зазначалося, складає питання про інформаційно бідні країни.

Ще у 2005 році на Другому Всесвітньому Саміті з інформаційного суспільства, як одне з головних, обговорювалося питання інформаційної нерівності країн і трансформація поняття економічно бідних країн в інформаційно бідні [61]. В інформаційному суспільстві виникають принципово нові інформаційні загрози для особистості, суспільства й держави. Звідси – життєво важливе значення міждисциплінарних і, у першу чергу, соціально-політичних досліджень проблем інформаційної безпеки, кіберзлочинів, інформаційного протиборства та інформаційних воєн. І це лише частина принципово нових соціально-політичних проблем, що виникають при визначенні національної стратегії інформаційної політики держави в контексті змін, що відбуваються.

Таким чином, актуальність досліджень інформаційного суспільства пов'язана з необхідністю теоретичного усвідомлення та ефективного політичного управління процесами, які виникають під впливом інформаційно-комунікативних технологій. У світлі становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які

трансформують усю соціальну структуру, впливаючи на політичні, економічні, культурні та соціальні процеси. Глибоко змінюється соціально-економічна структура суспільства.

У соціально-економічній сфері перші ознаки серйозних змін почали проявлятися з кінця 50 років у найбільш промислово розвиненій країні світу – Сполучених Штатах Америки. Соціологи підраховали, що із загальної кількості зайнятих у сфері виробництва, кількість «білих комірців», які працюють з інформацією на технічних посадах клерків і менеджерів із управління, уперше перевищила кількість «синіх комірців» – робітників, які виробляють промислові товари [34].

Зміни в структурі зайнятості й характері праці – один із головних економічних показників глибинних соціально-економічних трансформацій у суспільстві. У наступні десятиліття зазначена різниця в структурі зайнятості почала стрімко зростати. Уже до 2000 року в США понад 80 % зайнятого трудового населення мало справу з виробництвом та обробкою інформації, а фабричний пролетаріат істотно скоротився й склав не більше ніж 12 % від працездатного населення. Статистичні дані зарубіжних дослідників показують неухильне зростання історичного процесу «розмивання» основних класів: спочатку «селянства», а згодом і «робітничого класу» – головних виробників суспільного багатства й об'єктів експлуатації в аграрних та індустріальних суспільствах [169].

На початку XIX століття в сільському господарстві США було зайнято майже 75 % від усієї робочої сили, за півстоліття ця частка скоротилася на одну десяту – до 67 %, а за наступні 100 років впала вже в 3,5 рази – до 20 %. Але й це було лише початком: за останні 40 років частка зайнятих в аграрному секторі США зменшилася ще у вісім разів і склала сьогодні, за різними підрахунками, від 2,5 до 3 % [169].

У результаті, із 1994 року статистичні органи США перестали враховувати частку фермерів у складі населення через її «незначущість». Подібні процеси відбуваються і в більшості європейських країн. Експерти

прогнозують, що в найближчі десять років 25 із 26 створених робочих місць у США припадуть на сферу послуг, а загальна частка зайнятих у ній складе 86 % від сукупної робочої сили. Так, ще на початку 80-х років частка працівників, безпосередньо зайнятих у виробничих операціях, не перевищувала в США 12 %; сьогодні вона скоротилася до 10 %; у Японії подібні цифри становлять, відповідно, 15 % і 12 % [169].

Таким чином, у міру становлення інформаційного суспільства, згідно з наведеними даними, частка промислових робітників у виробництві матеріальних благ неухильно падає. Як наслідок – постає закономірний висновок про фактичне зникнення фабричного пролетаріату в тому його розумінні, яке вкладали в це поняття К. Маркс і його послідовники (попри те, що фабричний пролетаріат – головна продуктивна сила в марксизмі й основний клас революційних соціально-політичних перетворень суспільства).

Звичайно, сам собою факт скорочення зайнятості промислових робітників в інформаційному суспільстві не означає зниження ролі й значення матеріальної складової сучасного господарського життя. Обсяг вироблених і споживаних суспільством благ не знижується, а зростає. Сучасне виробництво з надлишком забезпечує потреби населення як у традиційних, так і в принципово нових товарах; споживчий ринок розвинених країн перенасичений різноманітними продуктами, а промисловість забезпечена необхідною мінеральною й сільськогосподарською сировиною.

У доіндустріальних суспільствах праця була головним ресурсом виживання й «олюднення» людини [143, с. 167]. Низька продуктивність доіндустріальної праці пояснюється тим, що фізичні можливості людини обмежені. Господарська діяльність людини була спрямована на самозабезпечення, на підтримку існування. Протягом аграрного періоду розвитку людина освоїла основну частину природних матеріалів, якими ми користуємося й сьогодні та без яких подальший розвиток цивілізації був би

неможливим. Це рослинна, тварина й мінеральна сировина, переробка якої забезпечувала населення продовольчими продуктами, необхідними для життя.

Використання нових ресурсів, а саме енергії пару й електрики, спричинило першу й другу технологічні революції. Завдяки цим революціям відбувся перехід від аграрного суспільства до індустріального. Виробничі можливості, які значно зросли, зумовили бурхливий розвиток товарного виробництва, призначеного для продажу, а не для безпосереднього життєзабезпечення. З'явився новий, не відомий раніше ресурс, – капітал. Вкладення капіталу у виробництво – відмінна риса розвитку індустріального суспільства [101].

Вступ цивілізації в нову індустріальну фазу свого розвитку спричиняє підйом в аграрному секторі економіки, виводить його на якісно новий рівень. З'являється можливість вивільнення людської праці зі сфери сільського господарства. Саме тому з часом різко скорочується кількість працівників аграрної сфери.

Із другої половини ХХ століття ця тенденція набуває характеру закономірності та проявляється тепер на новому рівні. В індустріальні технологічні процеси починають вбудовуватися нові ресурси: знання та інформація. Ці нові інформаційні ресурси виробництва сприяли безпрецедентному зростанню соціальної мобільності й динамічності індустріального сектора, що здавався важким і неповоротким. Змінився характер «конвеєрно-фабричної» індустріальної праці: він став високотехнологічним. Праця все більшою мірою здійснюється на основі реалізації наукових знань [82, с. 89].

У цілому, відбувається інтелектуалізація праці, зростає її творчий характер. У цьому сенсі, як енергія й капітал були центральними змінними в індустріальному суспільстві, так інформація та знання стають вирішальними змінними інформаційного суспільства. Наведені дані свідчать про глибинні

трансформації у сфері трудової зайнятості, що завжди відбивається на змінах у соціальній структурі.

Перші теоретики інформаційного суспільства приділяли особливу увагу прийдешнім змінам у політичних відносинах. Фундаментальні зміни у сфері політики Е. Тоффлер, один із найвідоміших американських письменників-футурологів, наприклад, вбачає в конвертації трьох основних ресурсів влади: Сили, Багатства й Знання. У кожній із Трьох хвиль історико-цивілізаційного розвитку ці базисні ресурси одночасно відігравали важливу роль. Однак масштаб і сфера їхнього впливу на різних етапах були різними [126, с. 59]. Ці хвилі іноді називають технологічними тому, що в основі кожної з цивілізацій лежать свої особливі технології виробництва. У кожній цивілізації є свій основний ресурс, який багато в чому визначає її характер. Але варто зазначити, що цивілізація – це не тільки технології або економіка. Це комплекс взаємопов'язаних технологічних, економічних, організаційних, соціальних та політичних принципів та інститутів, які з'єднуються між собою в єдиний механізм або утворюють єдину екосистему.

Кожній цивілізації притаманні свій особливий світогляд, своя мораль, свій спосіб життя. Причому світогляд, принципи й інститути нової хвилі не виростають еволюційно з тих же елементів більш ранньої хвилі, а формуються на основі свого унікального генома нової цивілізації. Тому колізії хвиль носять не еволюційний, а революційний характер, а прихід нової хвилі пов'язаний із війнами, революціями та іншими потрясіннями.

Е.Тоффлер виділяє три хвилі цивілізації: сільськогосподарську, індустріальну й третю, яку він називає ще інформаційною. Перша хвиля почала свій рух приблизно 10 тисяч років тому, коли збирачі й мисливці навчилися обробляти землю й перейшли від кочового способу життя до осілого. Сьогодні ця хвиля практично вичерпала свою силу, повільно, але невідворотно обійшовши весь світ. Головним ресурсом першої хвилі була земля, а більша частина її продукту споживалася тими, хто його

безпосередньо виробляв. Час у цивілізації першої хвилі ходив по колу, повторюючи цикли сільськогосподарського виробництва.

Перша хвиля почала втрачати силу в проміжку між 1650-1750 роками, коли з'явився гребінь другої хвилі, що створила індустріальне суспільство, яке, у свою чергу, завоювало світ.

Із 1950-х років друга хвиля після 200 років експансії теж пішла на спад у промислово розвинених країнах. «Точка перегину» [126, с. 99] тут – це 50-ті роки ХХ століття, тому що саме тоді в США чисельність працівників розумової праці та сфери послуг уперше перевищила чисельність промислових робітників [126].

Приблизно тоді ж у країнах індустріальних країнах світу почала свій розбіг третя хвиля. І в міру того, як вона набирає силу, стикаючись із другою хвилею, застарілі принципи й інститути другої хвилі починають тріщати по швах під її натиском. Основа будь-якої цивілізації – це енергія. Перша (сільськогосподарська) хвиля черпала поновлювану енергію з м'язової сили людей і тварин. Друга (індустріальна) хвиля почала спиратися на вугілля, нафту й газ – невідновлювані природні ресурси, видобуток яких став потужною прихованою субсидією індустріального суспільства.

Технологічний прорив індустріальної цивілізації полягав у тому, що вона створила машини, які, на відміну від механізмів першої хвилі, не просто посилювали фізичну силу, а виконували роботу самостійно. Але головне, були створені машини для виробництва машин. Масове багатосерійне виробництво стало візитівкою індустріальної цивілізації. Масова дистрибуція й масовий роздріб виникли на місці примітивного транспорту та постачання.

Турботу про дітей доручили фабрикам освіти, турботу про старих – фабриці охорони здоров'я. Масова фабрика освіти почала не лише вчити читати, писати й рахувати, а ще готувати до індустріальної роботи, виховуючи пунктуальність, слухняність і звичку до рутинної, монотонної праці.

Замість приватних компаній і партнерств, була винайдена корпорація, яка отримала здатність пережити людину – засновника або власника – і стала юридично безсмертним утворенням із відповідним горизонтом планування. Інформація, необхідна для роботи в примітивному суспільстві й цивілізації першої хвилі, була нескладною. Її, як правило, можна було отримати в усній і невербальній формі безпосередньо на місці здійснення робіт. Масове виробництво зажадало чіткої координації діяльності людей, що знаходяться в різних місцях. Постає потреба в масових комунікаціях.

Пошта, телеграф, телефон були призначені для спілкування окремих людей, але поряд із ними з'явилися й засоби масової комунікації: газети, радіо, телебачення. По своїй суті вони нагадували фабрику: штампували й вкладали в голови мільйонам людей ідентичні повідомлення. Усі ці інститути сукупно складають техносферу, соціосферу й інфосферу будь-якої держави другої хвилі. Якщо в цивілізації першої хвилі велика частина продукції споживалася тими, хто її зробив, то індустріальна цивілізація повністю розділила кожну людину на дві ролі: виробника й споживача.

Наслідки цього поділу були фундаментальними. Для того, щоб знову «звести» виробника й споживача, з'явився ринок. Мета виробництва змінилася: зі споживання на обмін. Ринок, який виріс із поділу праці, став саморегульовальною експансіоністською системою, яка, у свою чергу, поглибила поділ праці, створивши нові ролі й втягнувши в товарообмін увесь світ.

Кожна цивілізація має свій таємний код – набір правил і принципів, які повторюються в усьому, що б не відбувалося. Код індустріальної хвилі складається з шести принципів: стандартизації, спеціалізації, синхронізації, концентрації, максимізації та централізації. Існування цих принципів неминуче впливає з розриву між виробником і споживачем та експансії ринку – породжень індустріальної цивілізації. У свою чергу, на базі цих принципів сформувалися найбільші потужні бюрократичні структури в історії Землі. Індустріальна цивілізація розбила безліч процесів на

нескінченну кількість спеціалізованих деталей і ролей. Взаємозалежність процесів, розбитих на операції, дала найсильніший важіль контролю не власникам «засобів виробництва», як стверджував К. Маркс, а тим людям, які контролюють «засоби інтеграції».

Будь-яка організація другої хвилі потребує інтеграторів. Ті, у свою чергу, самі вибудовуються в ієрархії еліт [126, с. 78]. І, нарешті, ще вище знаходиться рівень супереліт, які тримають у руках розміщення інвестицій. Ця пірамідальна структура влади існує в будь-якій країні індустріальної цивілізації та відроджується знову після будь-яких потрясінь і революцій. Коли революції другої хвилі скинули еліти першої хвилі, вони мали практично з нуля прописати конституції та створити інститути політичної влади. У конструюванні держави вони застосували той же механістичний підхід, який узяв гору і в економіці.

Структура, яку вони створили, виглядала таким чином:

1. Виборці, які мають голос;
2. Партії для збору голосів;
3. Кандидати, які, вигравши голоси виборців, автоматично перетворюються на їхніх представників;
4. Законодавчі збори (парламенти, ради, конгреси), у яких представники приймають закони шляхом голосування;
5. Виконавча влада, яка підготовує процес законотворчості ініціативами й виконує прийняті закони [126, с. 103].

Ці фабрики законів повторюють себе на всіх рівнях, від сільського муніципалітету до об'єднань держав. Вибори, незалежно від того, хто на них перемагає, виконують дуже важливий для еліт ритуал. Вони показують, що процес виконується механістично, що означає (за законами другої хвилі) – раціонально. Вибори також символізують владу народу незалежно від того, наскільки вони контролюються інтеграційними елітами. Чому еліти інтеграторів завжди й усюди контролюють владу? Уся справа у фабричному принципі організації політичної влади, притаманному індустріальній

цивілізації. А будь-яка фабрика управляється тільки зверху. В епоху першої хвилі більша частина людства ще не знала національної держави. Території племен, герцогства й королівства мали невеликі розміри з не дуже чітко визначеними кордонами та нестандартними законами. Інвестиції в дорогі технології другої хвилі було неможливо окупити на цих клаптиках. Економічна інтеграція вимагала наявності адекватних державних утворень. Підйом націоналізму в різних країнах другої хвилі був нічим іншим, як прагненням привести політичну інтеграцію відповідно до економічної. Але спрага інтеграції другої хвилі не обмежилася кордонами держав. Вона зажадала інтеграції глобального ринку, глобальної фінансової системи. Так з'явився імперіалізм.

Майстер-план індустріальної цивілізації сьогодні вже повністю реалізований. Вона організувала світ у національні держави. У гонитві за дешевими ресурсами вона інтегрувала у свою фінансову систему держави першої хвилі й примітивні племена, що залишилися у світі. Сформувала світовий ринок. Але також вона зумовила й особливий менталітет другої хвилі. І цей індустріальний менталітет залишається головною перешкодою на шляху творення цивілізації третьої хвилі [136, с. 205].

У всіх жителів індустріальних країн сформувалися загальні психологічні установки, в основі яких лежала віра в перевагу індустріальної цивілізації над усіма іншими. Три базові ідеї склали кістяк цієї індустріальної суперідеології:

1. Природа існує, щоб людина її експлуатувала й підкорювала;
2. Людина є вершиною еволюції;
3. Людство прогресує до кращого майбутнього.

Ці переконання, у свою чергу, базувалися на низці ще більш фундаментальних уявлень, сформованих цивілізацією другої хвилі:

1. Час тече по прямій, з минулого в майбутнє. Він складається з рівних частин. У першій хвилі час ходив по колу. Кожне коло ділилося на рівну кількість частин, але тривалість окремих частин змінювалася, наприклад,

залежно від пори року. Стандартизація та синхронізація індустріальної економіки змінили саме уявлення про час: випрямили його й наклали на шкалу з чіткими розподілами;

2. Простір безмежний, але чітко розмежований. Будь-яка відстань має бути точно виміряна. Простір кочових народів був безмежним і часто незвіданим. Переміщення по ньому не вимагало точних вимірювань.

Із приходом цивілізації першої хвилі й осілого способу життя простір для абсолютної більшості людей звузився до меж найближчих околиць. Точне вимірювання відстані мало значення тільки в межах цих кордонів. Спеціалізація в індустріальну епоху зажадала створення маси вузькоспеціалізованих просторів із чіткими кордонами, а синхронізація – точного вимірювання відстаней. Глобальний ринок і масові комунікації розширили межі простору більшості людей до розмірів планети;

3. Навколишня реальність складається з неподільних малих частин – атомів. Існування атомів припустили ще в доіндустріальну епоху, але атомарна структура світобудови оптимально відповідала принципам індустріальної цивілізації;

4. Лінійний і вимірний причинно-наслідковий зв'язок пояснює всі явища суспільства й природи. В індустріальній реальності будь-якому наслідку завжди передує причина. Рух від причини до наслідку відбувається лінійно в часі і в просторі. Отже, щоб зрозуміти будь-яке явище, необхідно знайти єдино правильну змінну. Цей підхід відкрив шлях до подолання неуцтва, але він же створив людині нову ментальну в'язницю: постулат про те, що всім, що не можна виміряти, слід нехтувати [126, с. 223].

Друга хвиля накрила всю Землю за якісь жалюгідні – в історичній перспективі – 300 років. Неможливо знайти одну-єдину причину настання промислової революції. Не існує й однозначної оцінки індустріальної цивілізації. Незалежно від того, чи принесла вона за час свого існування більше щастя або горя, сьогодні індустріальна цивілізація повністю

вичерпала себе. Її позитивна роль закінчилася, а негативні сторони й суперечності загострилися.

Для цього є зовнішні причини:

1. Людство зайшло в глухий кут: намагаючись далі підкорювати й винищувати природу, ми ризикуємо зовсім її зруйнувати;
2. Дешевій енергії з вуглеводнів прийшов кінець;
3. Прихована субсидія у формі дешевої сировини з країн третього світу також зникла.

Усе це доповнюється внутрішніми кризами всіх систем життєзабезпечення цивілізації другої хвилі: соціального захисту, освіти, охорони здоров'я, міжнародної фінансової системи й так далі. Криза охопила й рольову систему індустріальної цивілізації. Вона найяскравіше проявляється в розмиванні ролей статей, але охоплює й соціальні, і професійні ролі. Усі ці кризи – втрата ключових зовнішніх субсидій, криза внутрішніх систем, злам рольової моделі – разом породжують найгострішу кризу найбільш елементарної та вразливої частки суспільства – кризу особистості. Друга хвиля призвела до епідемії кризи особистості з такими симптомами, як втрата самоідентифікації, одночасне бажання й страх змін, прагнення стати не самою собою. Криза особистості веде до почуття розгубленості.

Нові технології стрімко почали розвиватися в другій половині ХХ століття на перетині наукових дисциплін, яких нещодавно просто не існувало. З'явився сам термін «наукомісткі галузі». Комп'ютерні технології, електроніка, гenna інженерія, космічні технології, тонка нафтохімія почали зростати темпами, не реальними для технологій другої хвилі. «Якби з продукцією автомобілебудування сталося те ж, що відбувається з ціною і швидкодією комп'ютерів, Роллс-Ройс коштував би вже 2,5 долара й проїжджав би 100 тисяч миль на одному галоні бензину», – говорили аналітики з Кремнієвої долини [62].

Космос і глибини світового океану стають новими передовими рубежами експансії цивілізації з точки зору розвитку її ресурсної бази. Якщо в індустріальну епоху для рішення про те, робити чи ні новий продукт, було достатньо позитивно відповісти тільки на одне з двох питань: «Ми зможемо на ньому заробити?» або «Він зробить нашу армію сильнішою?», то тепер на додаток до економічних і стратегічних інтересів усе вагомішими стають екологічні й соціальні обмеження.

Справжніми агентами змін є люди, які виступають проти ядерної енергії, ГМО (генно-модифікованих організмів) та інших технологічних новинок, вплив яких на навколишнє середовище й здоров'я людини недостатньо вивчено. Навпаки, щирі прихильники інновацій, які таврують тих, хто сумнівається, як ретроградів і мракобісів, самі є справжніми мракобісами й адептами типово індустріального ставлення до науково-технічного прогресу, коли будь-яка технологія, що обіцяла вигоду або військову перевагу, заслуговувала того, щоб бути втіленою, незважаючи на інші наслідки її застосування.

У доіндустріальну епоху людина отримувала візуальні, аудіо- та смислові образи по дуже вузькому каналу, в основному від близьких людей. Через особисте спілкування, якому властивий спокійний ритм, численні паузи й повторення. Із настанням другої хвилі кількість каналів, із яких індивідуум отримував уявлення про навколишній світ, збільшилася. До особистого спілкування додалися газети, журнали, радіо й телебачення. Через ці канали (в основному в унісон) віщали церква, уряд, сім'я та школа. ЗМІ стали не лише потужним підсилювачем трансляції цього контенту, а й виробником свого власного, проте вбудованого в загальну картину бачення. ЗМІ посіли ключове місце в стандартизації поведінки, необхідної для індустріального виробництва.

Образи, що формуються індустріальними ЗМІ, були більш податливими до зміни, ніж образи доіндустріальної епохи. Але третя хвиля призвела до багаторазового прискорення оновлення бібліотеки образів у

нашій свідомості. Це означає, що самі образи стають такими, які все менше «живуть». Але третя хвиля не тільки кардинально прискорила оборотність образів, вона торкнулася й більш глибокої структури інформації.

Демасифікація засобів інформації стала природним наслідком здешевлення собівартості створення інформаційних носіїв. За часів друкування книг багаторазове здешевлення друкованого процесу дрібних тиражів призвело до того, що кожен клуб за інтересами, кожна конфесія, кожне співтовариство й кожен муніципалітет змогли дозволити собі видавати власну газету або журнал.

У 1977 році вперше в історії телебачення в США аудиторія телеглядачів скоротилася. Супутникове й кабельне телебачення, відеокасети, відео на замовлення розділяли аудиторію телеканалів на вузькі сегменти. Панування телеканалів у нав'язуванні всім, що й коли дивитися, назавжди залишилося в минулому. Третя хвиля принесла із собою нову інфосферу. Настала ера демасифікованих засобів інформації, яка глибоко вплине на те, як формується наше уявлення про навколишній світ.

Демасифікація засобів інформації веде до того, що замість каналів, які працюють в унісон та просувають єдине уявлення про світ, реципієнти почали отримувати інформацію уривками з набагато більшої кількості джерел, які часто суперечать одне одному [165]. Інформаційний потік, що складається з коротких фрагментів, складно піддається класифікації. Почасти це відбувається тому, що вони часто не вкладаються в панівні концепції індустріального минулого, але ще й тому, що їхня форма виглядає занадто нелогічною та непослідовною.

По відношенню до нової форми подачі інформації легко відрізнити, до якої хвилі належить людина. Роздратування нелогічністю та незв'язністю подачі інформації – суттєва ознака менталітету індустріального суспільства. Здатність вбирати величезний обсяг різномірних кадрів і самостійно знаходити концепції, на які, як на нитки, нанизуються інформаційні

«намистини», що в них вкладаються, є невід'ємною властивістю людини третьої хвилі.

Демасифікація цивілізації, одночасно й жертвою, і підсилювачем якої є ЗМІ, неминуче призводить до грандіозного стрибка в обсягах інформації, якою ми всі обмінюємося між собою. Саме тому про цивілізацію третьої хвилі можна говорити як про інформаційне суспільство.

В інформаційну епоху комп'ютери збільшать силу мозку людини так само, як машини збільшили силу його м'язів в індустріальну епоху. Людська уява, її інтуїція та інтелект відіграватимуть у найближчі десятиліття, як і раніше, визначальну роль, але комп'ютери зможуть поглибити наше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки. Аналізуючи величезні масиви інформації, вони будуть знаходити непомітні патерни, що дозволяють встановити взаємозв'язок між різними групами даних. Вони змінять спосіб, у який ми аналізуємо проблеми й інтегруємо інформацію.

Комп'ютер повністю змінить соціальну пам'ять людини. Спочатку соціальна пам'ять зберігалася в мозку людини. Вона змінювалася, поповнювалася, коректувалася протягом життя людини й потім вмирала разом із нею. За рахунок масового поширення грамотності писемність дала людям можливість переносити свою соціальну пам'ять на папір. Індустріальна епоха створила такі зовнішні носії соціальної пам'яті – звуко- й відеозапис. Соціальна пам'ять відокремилася від мозку людини, але при цьому стала пасивною. Для редагування її потрібно було знову завантажувати в мозок людини. Третя хвиля за допомогою комп'ютера зробила зовнішню соціальну пам'ять інтерактивною.

І зі стратегічних, і з економічних причин розвинені країни не зможуть повністю відмовитися від промислового виробництва. Такі варіанти, як чисто сервісна або чисто інформаційна економіка, ніколи не з'являться. Багаті нації будуть продовжувати виробляти ключові товари, але для їхнього виробництва потрібно буде дедалі менше людей. Одночасно сам характер промислового виробництва зміниться.

Якщо виробництво другої хвилі міцно асоціюється з великими партіями мільйонів абсолютно ідентичних, стандартизованих товарів, то виробництво третьої хвилі – це маленькі партії частково або повністю кастомізованих товарів. Продукція, випущена за міркою або на замовлення в одиничному екземплярі або дуже обмеженою серією, символізує повернення до принципів виробництва доіндустріальної епохи, але на зовсім іншій технологічній базі, на базі високих технологій.

Використовуючи конструювання на молекулярному рівні («нанотехнології»), комп'ютерне проектування та інші сучасні інструменти, ми будемо виробляти все більш цілісні речі замість тих, які склалися з безлічі окремих частин.

Замість серійного виробництва, ми виходимо на рівень виробництва безперервного циклу з повною автоматизованою кастомізацією кожного виробу. Кількість компонентів, на які може бути розібрано цей виріб, знижується, а роль споживача у виробничому процесі зростає.

У міру того, як кількість виробничих робітників знижується, зростає кількість «білих комірців» – офісних службовців. Цей процес деякі вважають ознакою настання постіндустріального суспільства.

Насправді наростання кількості клерків – це останній сплеск другої хвилі, а не ознака настання нової. Дійсно, праця стає все більш абстрактною, але, маючи справу з папірцями, а не з предметами, більшість службовців зайняті такою ж фрагментованою, монотонною та рутинною роботою, як і робочі на конвеєрі.

Революція в офісі продиктована зіткненням декількох тенденцій. По-перше, потреба в інформації настільки зросла, що жодна армія клерків не зможе її задовольнити за жодних умов. По-друге, ціна роботи з перекладання паперів непомірно зросла. По-третє, продуктивність офісної праці практично не зросла, незважаючи на появу нових технологій. Одночасно продуктивність комп'ютерів зростає, а їхня ціна падає по експоненті. Коли ця тенденція зіткнеться з тенденціями стагнації продуктивності й собівартості

офісної праці, що зростає, відбудеться «офісотрясіння» величезної сили. Пряма екстраполяція цих трендів призводить до спорожнелих офісів і мільйонів людей, які втратили роботу.

Розвиток комп'ютерів і засобів зв'язку створює передумови для переміщення робочого місця з офісу й фабрики в будинок. Цей процес буде довгим і, можливо, болючим. Вимагатимуть зміни в системах управління й мотивації. Не всі види роботи можна буде виконувати віддалено. Але дуже стрімкі тенденції діють на користь перенесення робочого місця в цифровий будинок. У першу чергу, зростають витрати часу й грошей на фізичне переміщення та підвищується якість телекомунікацій.

Соціальні фактори також сприятимуть перенесенню роботи додому. Чим коротшим буде робочий день, тим відносно більше часу буде вимагатися на поїздку до робочого місця. І тим складніше його буде виправдати. Населення житлових районів стане більш стабільним, тому що люди будуть рідше переїжджати у зв'язку зі зміною роботи. Це буде означати більш тісні зв'язки між сусідами й велику залученість людей у рішення довгострокових питань комунального життя.

Споживання енергії знизиться, а потреба в децентралізації її джерел зросте. Це призведе до зростання попиту на малу альтернативну енергетику, наприклад, на сонячні батареї. Це буде сприяти зниженню навантаження на екологію. Нові галузі економіки виграють, старі – індустріальні – втратять. Працівники на дому будуть усе більше перетворюватися на індивідуальних підприємців, які володіють своїми засобами виробництва. Дистанційна робота зробить більш знеособленим спілкування з колегами, але емоційно насиченими й тіснішими стануть відносини «віч-на-віч» з рідними та із сусідами. Криза індустріального суспільства призводить до кризи сім'ї як його інституту. Класичний «осередок суспільства» розпадається повсюдно, і це сприймається як гостра проблема суспільства, яка потребує вирішення.

Насправді, інститут родини не гине, а змінюється відповідно до інших змін, які несе третя хвиля. Матері й батьки-одинаки, холостяки й незаміжні

жінки, бездітні пари – сучасна сім'я вже докорінно відрізняється від традиційної та має багато форм. Традиційну індустріальну сім'ю не замінить якийсь один новий панівний вид. Це буде безліч різних варіантів сім'ї. Переміщення роботи в будинок призведе до того, що багато подружніх пар будуть проводити разом більше часу.

За часів індустріальної цивілізації сім'я перекладала частину своїх функцій на інші інститути: школи, лікарні, будинки для людей похилого віку. Переміщення місця роботи в цифровий будинок може призвести до того, що сім'я перестане віддавати, а почне приймати на себе додаткові функції.

Діти в цих сім'ях будуть також зростати по-іншому. Цифровий будинок створить умови для більш раннього залучення дітей до роботи й отримання ними значущої соціальної ролі в більш ранньому віці. Переміщення роботи в будинок може призвести до появи нових типів виробничих організацій – розширених сімей або комун. Комуни, що з'явилися в 1960-70-х роках, досить швидко розпадалися. Але вони були замкнуті на собі, а поява в комуни або спільноти зовнішньої місії може утримувати таку групу разом набагато довше [171].

Більш того, розширена сім'я – комуна в цифровому будинку – не буде носити демонстративно протестного характеру або кидати виклик загальноприйнятому стилю життя, як це було з комунами хіпі. Її існування буде органічно впливати з економіки й технологій третьої хвилі. І це зробить її існування ще надійнішим.

У міру демасифікації форми сім'ї змінюються й ролі різних членів сім'ї, що вже зараз викликає масу непорозумінь і претензій. Квінтесенцією цього процесу можна вважати безпрецедентний позов 24-річного жителя Боулдер, штат Колорадо, на 350 тисяч доларів до своїх батьків за нехтування батьківськими обов'язками [169].

Зміни в устрої сім'ї сьогодні привносять в наше життя масу розчарувань і проблем. Якщо ми хочемо, щоб вони почали швидше працювати на нас, а не проти нас, необхідні фундаментальні зміни в різних

сферах, від моралі й податків до трудового законодавства. Третя хвиля привносить новий рівень непередбачуваності й волатильності в діяльність корпорацій. Причини й вектор змін неясні. Це породжує розгубленість і фрустрацію в багатьох корпоративних топ-менеджерів, які тільки намагаються здаватися впевненими в собі й такими, які контролюють ситуацію. Більшість керівників корпорацій продовжують нескінченну боротьбу за прибуток, обсяги виробництва й особисту кар'єру, усе більше нагадуючи білок у колесі. Але найрозумніші представники менеджерського стану, бачачи безпрецедентне зростання непередбачуваності умов, критику суспільства й політичний тиск, що наростають, починають ставити під питання мету, структуру й відповідальність – і навіть сам сенс існування корпорацій.

Прискорення змін саме собою привносить новий ступінь ризику в корпоративне управління. Кількість прийнятих рішень зростає так, що часу на їхнє обдумування більше не залишається. Соціальна демасифікація стрясає ринок праці. Представники расових, етнічних і сексуальних меншин, які раніше мали асимілюватися в однорідну масу робітників і службовців, тепер вимагають групової ідентифікації та наполягають, щоб їхнє право на працю не страждало від факту відкритої приналежності до меншини.

Сили, які формували масове суспільство, почали працювати в протилежному напрямку. Націоналізм у контексті високих технологій перетворився на регіоналізм. Засоби комунікації, замість створення масової культури, займаються її демасифікацією. Диверсифікуються джерела енергії, трансформується процес виробництва.

На додаток до всіх цих факторів, які впливають на корпорацію одночасно, додається громадська критика самих цілей її існування, яка дедалі поширюється. Ця атака на корпорації принципово відрізняється від критики часів другої хвилі.

В індустріальну епоху було прийнято розглядати корпорацію винятково як суб'єкт економічного життя. Тому атаці піддавалися саме

економічні аспекти її діяльності. Тепер критиці піддається саме штучне виділення економічного аспекту із загального контексту нашого життя, який включає соціальний, політичний, моральний виміри.

Третя хвиля приносить із собою вимогу виникнення абсолютно нового інституту – корпорації, яка не тільки заробляє прибуток і виробляє товари, а й робить свій внесок у вирішення найскладніших екологічних, політичних, моральних, расових, гендерних та соціальних проблем. Цього вимагає суспільство. Цього хочуть і найбільш прозорливі керівники корпорацій.

Така зміна ролі корпорацій не є предметом вибору. Це необхідність, продиктована тиском п'яти сил, що наростають: змін у фізичному середовищі, у розстановці суспільних сил, у ролі інформації, у політичній організації і в моралі. Зміни в інфосфері, техносфері й соціосфері цивілізації торкаються життя кожної людини. Новий кодекс поведінки кидає прямий виклик усьому, чому нас учили вірити: важливості пунктуальності й синхронності, стандартності й однаковості.

Комп'ютер додає новий вимір часу, надаючи можливість асинхронних комунікацій. Усе складніше стає сказати, коли вимоги пунктуальності мають під собою вагоме підґрунтя, а коли є частиною ритуалу, який втратив значення й сенс. Пунктуальність, як і мораль, стає ситуаційною. Відхід від класичного масового виробництва призводить до демасифікації маркетингу, мерчандайзингу та споживання. Споживання, як і виробництво, зі стандартизованого перетворюється на таке, що конфігурується.

Третя хвиля зруйнувала основоположний стовп індустріальної організації – принцип єдиноначальності. Замість нього утвердився матричний принцип управління, при якому в співробітника є один адміністративний начальник і другий – функціональний. Досі дуже погано сприймається той факт, що національні економіки починають розпадатися на регіональні й субнаціональні економіки. У кожного регіону формуються свої унікальні потреби в галузі енергопостачання, у кваліфікації робочої сили, у рівні освіти й культури. Неготовність визнати цю нову реальність прирікає на

провал усі спроби урядів поліпшити ситуацію в економіці. Їхня діяльність усе більше нагадує спробу лікаря вилікувати всіх хворих одними й тими ж ліками, незалежно від хвороби.

Третя хвиля змушує людство експериментувати з новим типом організації. Вона складається з невеликих підрозділів, які можна з'єднувати між собою різними способами, одержуючи численні конфігурації. Для такого типу організації якраз підходить матрична система управління. Хоча назву для неї ще потрібно придумати. Слово «просьюмер» Е. Тоффлер склав із початку слова «продюсер» (виробник) і закінчення слова «консьюмер» (споживач), оскільки ця нова роль долає створений третьою хвилею розрив між ролями споживача й виробника [126, с. 308].

У 1970-ті роки в аптеках Західної Європи й США з'явилися індивідуальні набори тестів на вагітність, мільйони жінок почали виконувати роботу, яку раніше робили лаборант, медсестра й лікар. Це класичний приклад просьюмеризму, який сьогодні оточує нас усюди. Е. Тоффлер ще наводить приклади банкомату й самообслуговування на автозаправці, які були революцією 30 років тому. Ми починаємо розуміти, що приклади просьюмеризму являють собою не тільки онлайн-магазини й системи Банк-Клієнт, а й Google, Facebook, WhatsApp, Instagram. Усі вони надають нам – просьюмер – можливість виконати важливу частину роботи: сформулювати пошуковий запит, розмістити пост, відправити повідомлення, зробити й викласти в інтернет селфі, зрештою.

Приклади Е. Тоффлера дозволяють нам сьогодні правильніше зрозуміти приховані драйвери найуспішніших бізнес-моделей сучасності. Економіка індустріальної цивілізації поділялася на два сектори: прихований і видимий. У прихованому секторі, назвімо його сектор А, робота проводилася безкоштовно й переважно для власного споживання. До сектору А відносилася, наприклад, уся робота домогосподарки: усі незліченні обіди, прання й прибирання. Сектор Б являв собою ринок, охоплений товарно-грошовими відносинами.

Беручи на себе частину функцій, які раніше виконували медичні працівники, банківські клерки й автозаправники, люди переходять із категорії пасивних споживачів у категорію активних просьюмер і переносять частину роботи із сектора Б у сектор А, їхня кількість дедалі зростає.

Щоб зазирнути в майбутнє цього тренду, треба уважніше придивитися до того, що відбувається не тільки у сфері обслуговування, а й у виробництві. Демасифікація виробництва створює унікальні нові можливості для залучення споживача у виробничий процес. З'явилося визначення двох типів виробництва «зсередини - назовні» і «ззовні - усередину» [126, с. 238]. Під ринком часто мають на увазі чисто капіталістичне явище, засноване на товарно-грошових відносинах. Насправді, ринок – це просто мережа з обміну товарами й послугами. Потреба в такій всеосяжній мережі виникла разом із розривом ролей споживача й виробника, який породила індустріальна цивілізація.

Зближення цих ролей у ролі просьюмер тягне за собою істотну трансформацію ринкової моделі. Ринок не зникне, але в міру перенесення значної частини транзакцій із сектора Б у сектор А економісти не зможуть більше ігнорувати неринковий сектор економіки. Вихід на авансцену просьюмер змінить характер нашого економічного мислення, тому що жоден економічний аналіз не буде можливий без урахування сектора А.

Зміниться й характер соціального конфлікту. Протистояння між менеджерами й робітниками збережеться, але втратить колишнє значення. Ми станемо свідками інших класових битв, де працівники сектора Б боротимуться за збереження своєї ролі та своїх доходів під натиском просьюмеризму.

Ще одна найважливіша подія пройшла не поміченою для більшості мислителів та економістів другої хвилі. Гігантський проект зі створення глобального ринку, яким людство було зайнято 10 000 років, закінчений. Світовий ринок побудований. Йому більше нікуди розширюватися. Система дистрибуції також досягла межі розвитку.

Ринок зробив усіх і вся взаємозалежними. Він поширив переконання, що економічні інтереси відіграють ключову роль у житті людини. Він навчив усіх дивитися на життя як на послідовність контрактів і транзакцій. Таким чином, експансія ринку сформувала цінності індустріальної цивілізації. Створення глобального ринку було найбільш грандіозним проектом людства. Тепер, коли цей проект майже завершено, енергія, що була спрямована на нього, має вивільнитися для інших цілей.

Ніколи раніше така кількість людей, включаючи людей розумних і добре освічених, не відчувала себе безпорадно тонучими у вирі суперечливих і незрозумілих ідей. Мозок відмовляється розуміти, що відбувається. Велика частина цієї плутанини виникає з культурної війни, яку цивілізація третьої хвилі веде із захисниками індустріального світу. Найкращою ілюстрацією цього є зміна в нашому уявленні про природу. Разом зі зростанням потенційного збитку, який ми можемо завдати природі, росте й розуміння крихкості та уразливості природи.

Дослідження в галузі генетики ставлять під сумнів дарвінівську тезу про природний добір як про основну рушійну силу еволюції. Уявлення про прогрес як про однозначно позитивний процес також поступається місцем думкам у руслі О. Хакслі й Дж. Оруелла. У той час, як цивілізація другої хвилі наголошувала на необхідності вивчення різних речей окремо, цивілізація третьої хвилі звертає увагу на їхній взаємозв'язок, контекст і цілісність.

Бельгійський нобелівський лауреат І. Пригожин запропонував дивовижний синтез хаосу й порядку з випадковістю та необхідністю й пояснив, як вони впливають на причинно-наслідкові зв'язки [140, с. 207]. Він увів в ужиток поняття негативного та позитивного зворотного зв'язку як основи системного мислення.

Механістичний підхід другої хвилі стверджував, що будь-яку подію в принципі можна передбачити. Системне мислення третьої хвилі, засноване на аналізі нескінченного числа поєднань петель позитивного та негативного

зворотного зв'язку, проводить грань між явищами, які передбачити можна, та іншими явищами, які передбачити не можна.

Нація – це ключовий політичний суб'єкт індустріальної епохи. Тепер вона відчуває тиск як зверху, із боку наднаціональних інститутів (який наростає), так і знизу, із боку сепаратистських рухів. Третя хвиля «дробить» нації на величезну кількість різноманітних етнічних, конфесійних, расових та інших груп. Уряди не такі гнучкі, як корпорації, і продовжують спроби нав'язати всім уніфіковану політику.

Третя хвиля приносить на міжнародну арену нові проблеми, нову структуру комунікацій, нових учасників процесу. Усе це різко скорочує можливості національних держав. Економічні, екологічні проблеми та нові засоби комунікації спільно послаблюють міжнародне значення національної держави. І саме в цей момент на міжнародній арені з'являються нові сильні гравці.

Транснаціональні корпорації мають свої власні інтереси, які можуть вступати в протиріччя з інтересами їхніх країн походження. Багато з них не тільки перевершують держави середнього розміру за економічною потужністю, а й набувають квазідержавних рис: заводять своїх дипломатів і розвідників. Не тільки корпорації, а й об'єднання громадян виходять за рамки національних кордонів. Навколо всього світу утворюється щільна мережа транснаціональних зв'язків. Глобалізм, який набирає обертів, не представляє інтереси якоїсь окремої групи. Як націоналізм присвоїв собі право говорити від імені всієї нації, глобалізм претендує на право говорити від імені всього людства.

Спрощена екстраполяція цих тенденцій породжує міфи про всевладдя корпорацій або глобального уряду. Реальність буде іншою, скоріше за все, структура міжнародного управління буде нагадувати матрицю, яку використовують найбільш просунуті корпорації. Ми рухаємося до світу, який буде організований більш схожим на нейрони в мозку людини, ніж на департаменти бюрократичної системи.

Індустріальна цивілізація залишає світ у стані розколу між багатими й бідними. Вирішення цієї проблеми друга хвиля вбачала в тому, щоб допомогти бідним країнам наздогнати багатих, побудувавши в себе промислово розвинену економіку. Зробити це вдалося в країнах, які можна перерахувати на пальцях однієї руки. Чи варто взагалі намагатися відтворити модель індустріалізації зараз, коли сама індустріальна цивілізація наближається до занепаду?

Це питання почали ставити екологи, справедливо вказуючи, що, якщо модель індустріалізації раптом якимось дивним чином спрацює у всіх країнах, що розвиваються, світ перетвориться на одну гігантську фабрику, викиди якої отруять усю планету цілком і безповоротно.

Нафтова криза й багатство, яке відразу звалилося на експортерів нафти, підірвали головну тезу теорії індустріалізації: спочатку ти розвиваєшся, а потім багатієш. Провали індустріалізації породили інше рішення, що означає, по суті, відтворення економіки першої хвилі. Воно передбачало розвиток у бідних країнах трудомістких виробництв, які не потребують великих капітальних витрат і високої кваліфікації робітників. Ця формула застосовувалася досить широко, поки не стало ясно, що це – вірний шлях до стагнації.

Розбираючи особливості цивілізації третьої хвилі, постійно натикаємося на її схожість із цивілізацією першої хвилі. Хоча й на принципово іншому технологічному рівні ці цивілізації є подібними.

Ця подібність ставить перед нами питання: а чи не можуть країни першої хвилі перейняти деякі характеристики третьої хвилі без «хворобливої ломки» своєї культури й способу життя, якої вимагала індустріалізація? Інтеграція найпередовіших технологій третьої хвилі в уклад життя патріархального аграрного суспільства може призвести до виникнення суспільства абсолютно нового типу.

Третя хвиля ставить нетехнологічні й неекономічні питання на перше місце порядку денного. В освіті постає питання про визначення, що тепер є

грамотністю. Яка грамотність нам сьогодні потрібна? Це питання стоїть однаково гостро і в найбідніших, і в найпередовіших країнах. Третя хвиля починає новий цивілізаційний забіг за зовсім іншими правилами. Усі країни, бідні й багаті, стоять сьогодні на одній стартовій межі.

Третя хвиля не є тільки технологічною революцією. Вона привносить революційні зміни в усі сфери життя, усі виміри цивілізації. Сьогодні вперше ми можемо побачити риси нової цивілізації та спромогтися зрозуміти їхню взаємозалежність. Нова цивілізація не сформується безумовно й безболісно. Перехідний період буде характеризуватися постійними потрясіннями: техногенними катастрофами, політичними переворотами, війнами й погрозами воєн. В атмосфері дезінтеграції інститутів і цінностей авторитарні демагоги та рухи будуть рватися до влади. І, можливо, десь захоплять її.

Але все-таки ми робимо ставку на виживання, а не на знищення. Тому нам важливо знати основний фактор змін. До якого суспільства ми прийдемо, якщо нам вдасться подолати загрози в найближчій перспективі? Нова цивілізація матиме більш диверсифіковану енергетичну базу, у якій будуть переважати екологічно чисті поновлювані джерела. Технологічна база третьої хвилі також буде широко диверсифікована: від біології, генетики, електроніки, матеріалознавства до освоєння космосу й глибин океану. Основною сировиною нової економіки стануть інформація та уява. За допомогою інформації та уяви буде знайдена заміна більшості невідновлюваних ресурсів сучасної цивілізації. У зв'язку з безпрецедентним зростанням значення інформації людство реструктурує освіту, перебудує науково-дослідні роботи й, головне, реорганізує систему комунікацій. Зрушення в бік суспільства, що базується на інформації та електроніці, призведе до зниження енергопотреб цивілізації.

У цивілізації третьої хвилі фабрика припинить бути організаційним прототипом для всіх інших суспільних інститутів. Її метою припинить бути масове виробництво. Нові принципи організації виробництва й адміністративної роботи зажадають нових трудових ресурсів, наділених

кмітливостю та винахідливістю, а не здатністю виконувати монотонні дії. Система виховання та освіти має змінитися, щоб перестати «штампувати» людей для виконання постійно повторюваних дій. Велика частина роботи взагалі переміститься з фабрики й офісу додому.

Але ні будинок, ні жоден інший інститут не посяде місце, яке в колишніх цивілізаціях посідали спочатку церква, а потім фабрика. Організація суспільства буде нагадувати, радше, мережу, ніж ієрархію інститутів, як це було раніше. Корпорації майбутнього перетворяться на багатоцільові, багатофункціональні організації, завдання яких вийдуть далеко за межі максимізації прибутку або обсягу виробництва. Принципи нарахування зарплат і бонусів керівників поступово зміняться, щоб відобразити цю нову багатофункціональність. Суспільство й корпорації (як його частина) перейдуть із єдиного синхронізованого ритму гігантського конвеєра на гнучкі індивідуальні графіки та розклад.

Бюрократична ієрархія в бізнесі буде замінена на численні нові неієрархічні організаційні форми. Там, де ієрархія збережеться, вона стане більш лінійною й носитиме тимчасовий характер. Поширення автоматизації на працю «білих комірців» призводить до зростання безробіття в період економічних спадів, тому що сфера послуг перестає поглинати надлишок робочої сили на виробництві.

Це явище допомагає пояснити тенденцію до злиття споживача й виробника в просьюмер. Воно призведе до відродження величезного сектора економіки, спрямованого на споживання вироблених товарів та послуг самим виробником, а не на обмін. Безліч нових релігій, рухів, наукових теорій, філософських течій, форм мистецтва з'явиться в кількостях, що не були можливими (та й не були потрібними) в індустріальну епоху.

Мультикультура, що виникає, породить хаос, який триватиме до тих пір, поки не будуть створені нові механізми групового вирішення конфліктів. Диференціація суспільства, що зростає, призведе до ослаблення ролі національних держав і зростання ролі регіонів і навіть окремих міст.

Інтереси культурного, екологічного, релігійного й економічного співробітництва окремих регіонів відіграватимуть у процесі налагодження міжрегіональних зв'язків значнішу роль, ніж географічна близькість. Країни, що розвиваються, відмовляться від спроб скопіювати приклад промислово розвинених країн і вироблять свої, радикально нові стратегії розвитку, засновані на їхніх культурних і релігійних традиціях.

Нова цивілізація формується. Яке місце на людство чекає в ній? Якщо озирнутися навколо, можна побачити безліч ознак психологічного занепаду. Мільйони людей відчайдушно шукають нову ідентичність або якусь магічну терапію, яка здатна реінтегрувати їхню особистість. Процвітають служби соціальної допомоги, психоаналітики та культури. Для того, щоб зрозуміти осмислене емоційне життя й розумну психосферу нової цивілізації, варто розглянути три базові потреби особистості. Потребу в спільноті, у структурі і в сенсі. Спільнота перемагає самотність, даючи людям відчуття приналежності. Спільнота вимагає емоційно привабливих зв'язків між її членами, а також почуття лояльності між людьми та їхньою організацією. Сьогодні розпад відносин між людьми збігається з обваленням довіри до інститутів. Що третя хвиля може запропонувати натомість зв'язкам, що руйнуються?

Як вже зазначалося вище, сім'я може повернути собі низку функцій, які вона в період індустріалізації віддала суспільству, і навіть стати міцнішою, ніж в індустріальну епоху. Освіта, якщо докласти до неї трохи уваги, також може виховувати колективізм і відповідальність кожного члена групи. Розпад гігантських корпорацій на невеликі саморегульовані осередки може не тільки підняти на новий рівень продуктивність, а й сприяти створенню нових спільнот.

Самотність не є гріхом у суспільстві, усі інститути якого зникли або розпадаються. Мають виникнути сервіси, що сприяють її подоланню. За аналогією зі службами знайомств із метою знаходження сексуального партнера або супутника життя, мають з'явитися сервіси, які дозволять

зустріти просто приятеля чи друга. Виникатимуть телеспільноти, у яких люди будуть спілкуватися між собою за допомогою електронних засобів комунікації. При всіх своїх недоліках вони можуть стати кращим засобом від самотності, ніж телевізор, який забезпечує тільки односторонню комунікацію. Крім спільноти, ми потребуємо структури й призначення.

Структуру нашого життя створюють вимоги батьків, статут церкви або політичної партії. Людині недостатньо мати свою маленьку особисту мету. Вона має розуміти, як її персональна місія вписується в ширший контекст, у більш загальну організацію світу.

Психоаналітик Е. Фромм визначав соціальний характер як «ту частину структури характеру, яка є спільною для всіх членів групи». Соціальний характер створює модель поведінки, якій люди самі хочуть слідувати. Дотримання цих моделей також отримує суспільне схвалення [131, с. 100]. Риси характеру формуються на стику внутрішніх прагнень людини й тиску суспільства на неї.

Третя хвиля створить суспільство, яке в значно меншому ступені сфокусоване на дитину, ніж наше нинішнє. Цьому сприяють старіння населення та зосередженість жінок на кар'єрі. Ця тенденція обіцяє коротші, але більш насичені й продуктивні дитинство та юність. На робочому місці вимоги до молоді будуть змінюватися в бік меншої залежності від однолітків, меншої орієнтації на споживання, менш гедоністичного стилю життя.

Замість того, щоб ранжувати людей за тим, чим вони володіють, як це диктує етика ринкової економіки, етика просьюмеризму буде цінувати людей за те, що вони вміють. Революція в засобах комунікації з неминучістю веде до революції в психіці. В індустріальну епоху люди мали регулярно порівнювати свою індивідуальність із невеликою кількістю рольових моделей, щоб оцінити, наскільки їхнє життя відповідає ідеалу.

Демасифікація засобів комунікації ставить нас в абсолютно нове положення. Замість вибору з обмеженої кількості готових шаблонів кожна

людина встала перед необхідністю конфігурувати свою власну унікальну особистість.

Це набагато складніше завдання. Воно пояснює, чому мільйони людей переживають сьогодні кризу самоідентифікації. Цивілізацією третьої хвили неможливо управляти за допомогою політичного апарату другої хвили. Сьогодні ми бачимо, що політична влада багатьох країн не може прийняти найважливіші принципові рішення (або робить це дуже погано), тому що вона повністю поглинена прийняттям нескінченної низки рутинних малозначущих рішень.

Сьогодні еліти більше не можуть передбачити наслідки своїх власних дій. Звідси випливає їхнє прагнення все більш щільно контролювати всі процеси в суспільстві, що, у свою чергу, б'є по елітах рикошетом.

Це не означає, що влада, що втрачається елітами, переходить у руки решти суспільства. Сьогодні влада рендомізується. Це означає, що в будь-який момент часу стає неможливо зрозуміти, хто й за що відповідає.

Комплекс месії – це ілюзія, що ми можемо врятуватися, якщо змінимо людину зверху. Спостерігаючи неспроможність політиків впоратися з безліччю проблем, які дедалі наростають, мільйони людей приходять до єдиного простого й зрозумілого пояснення: нам бракує лідерства. Люди хочуть, щоб на політичному горизонті з'явився месія, який усе знову розставить по своїх місцях. У міру того, як світ стає все більш непередбачуваним, зростає прагнення людей до порядку, структури й передбачуваності. Люди вірять, що хтось може їм дати це.

Ця тяга до лідерства, що наростає, базується на трьох помилкових установках: міфі про ефективність авторитарного управління, вірі в те, що стиль управління, який працював у минулому, буде також працювати в сьогоденні й майбутньому, переконаності в тому, що причина проблем криється в персоналіях, коли насправді ми маємо справу з агонією всієї сучасної системи державного управління.

В структурі демократії також спостерігаємо низку трансформацій. Першим принципом уряду третьої хвилі є принцип влади меншості. Уже сьогодні в суспільстві дуже складно виділити більшість, яка має єдину думку з одного питання. Навпаки, суспільство все більше розпадається на малі групи, які готові відстоювати свої інтереси.

Ідеологи другої хвилі мимохідь оцінюють демасифікацію суспільства як негативне явище. І відкидають його в корені. Вживають термін «балканізація». Дорікають меншості в «егоїзмі». Цей підхід має дуже серйозні наслідки.

Для того, щоб створити демократію третьої хвилі, суспільства мають відмовитися від страшного, хоча й неправильного припущення, що зростання різноманіття в суспільстві автоматично призводить до зростання напруженості й конфліктів. Насправді, усе може бути якраз навпаки. Конфлікт у певних межах не тільки не шкодить суспільству, а й сприяє його розвитку.

Другий будівельний елемент нової політичної системи – напівпряма демократія. Питання не стоїть про вибір між прямою та представницькою демократією. Оскільки обидві системи мають свої плюси, інтеграція прямої участі громадян і їхніх представників здається найбільш імовірною.

Третім принципом політики завтрашнього майбутнього стане розподіл рішень. Іде мова не про децентралізацію прийняття рішень як самоціль. Необхідне правильне розміщення рішень на той рівень, де вони можуть бути прийняті оптимальним шляхом. Зміна інформаційних потоків дозволяє перенести багато рішень на низовий рівень. У той же час, необхідні нові наднаціональні інститути для більш ефективного вирішення проблем, що виходять за рамки компетенції національних органів влади.

Будь-яке суспільство для свого функціонування потребує в певній кількості та якості політичних рішень. Настають періоди, коли швидкість і кількість змін створюють навантаження прийняття рішень, непомірне для наявної еліти. Це створює передумови для розширення еліти за рахунок

прийняття в неї нових груп населення. Іноді перевантаження рішеннями зростає настільки, що воно призводить до революційної зміни еліт і субеліт.

Головним протиріччям сучасності буде протиборство між захисниками віджилої своєї індустріальної цивілізації та прихильниками інформаційного суспільства, яке йде їй на зміну. Барикади цієї війни пройдуть не за традиційними лініями класових, расових або національних протистоянь. Відрізнити прихильників минулого від борців за майбутнє ми зможемо по їхньому ставленню до фундаментальних змін, які ми намагалися описати вище.

Третя хвиля не є ні утопією, ні антиутопією. Вона пропонує позитивну й революційну альтернативу майбутнього, яка, тим не менш, лежить у межах реалістично досяжного. Це і є практопія. Чому це відбувається? На це питання немає відповіді. Тисячі різних взаємопов'язаних потоків просто почали текти. Ми бачимо їхній взаємозв'язок і грандіозні петлі зворотного зв'язку, які підсилюють їхній біг. Але однієї-єдиної причини, однієї-єдиної змінної, яка дала старт цьому процесу, просто не існує.

Дві тенденції – диверсифікація суспільства й прискорення історичного процесу – чинять найпотужніший тиск на людей і на інститути, які звикли мати справу з невисоким рівнем різноманітності й повільним ходом змін. Це зіткнення породжує шок майбутнього. Єдиний спосіб подолати його – це навчитися діяти в нових умовах. Для цього й людям, й інститутам потрібно змінити себе.

Задля того, щоб ці зміни були реальними, соціальним наукам загалом, і політичній науці зокрема, потрібно проводити глибинний аналіз інформаційного суспільства та виокремлювати його, раніше не відомі параметри та характеристики. До прикладу, за аналогією з ученими з найрозвинутішої в інформаційному плані країни — Японії. Й. Масуда, японський вчений, ще на початку XXI ст. визначив інформаційне суспільство як таке, у якому інформаційні цінності є більш значущими ніж матеріальні;

економіка оцінює капітал, утілений у знаннях (Knowledge capital) вище, ніж капітал, утілений у матеріальній формі.

3.2 Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик

До кінця ХХ століття у світі існували різні економічні системи, що конфліктували між собою, серед яких виділялися капіталізм і соціалізм [8, с.84]. Із занепадом соціалізму в країнах Східної Європи та СРСР неолібералізм – сучасна форма капіталізму – почав переважати на планеті, долаючи національні кордони. Посилюється глобалізація економіки. Економічно самодостатні держави починають відходити в минуле. Як наслідок – вплив і влада президентів транснаціональних корпорацій, наприклад, «Сіті-банку» або «Хонди» стають сильнішими, ніж президентів чи прем'єр-міністрів багатьох країн. Управлінці у сфері економіки зосереджують у своїх руках більше влади, ніж політики в парламенті або у виконавчих структурах.

Привнесення ліберальної політики в ранг «найкращих» політичних практик зумовило вироблення полюсом «лівих» науковців альтернативних «нових істин». І об'єкт таких досліджень — мова (дискурс, ідеологія й т. д.), методи пізнання, які пропагувала «ліва» філософія життя, остаточно утвердили в науковому мисленні факт, що вдала інтерпретація текстів та дискурсів сьогодні може надати значно більше емпіричних даних, ніж будь-які наймасштабніші польові дослідження.

Цікавою у цьому контексті є описана вище методологія проекту «cultural studies» (КД), який досліджував ЗМІ, популярну культуру, субкультуру й повсякденність. Розробка проблеми ідеології в цих дослідженнях, заснована на засадах структуралістського марксизму й концепції гегемонії А. Грамші, слугувала в 1970–1980-х рр. стрижнем діяльності вчених. Теоретики КД сприймали семіотичний аналіз як

найбільш адекватний метод виявлення ідеологічних проблематик, імпліцитно присутніх у медіальних повідомленнях [157].

Описаний метод знайшов застосування в аналізі матеріалів британських ЗМК: преси (газетні новини, редакційні статті, листи читачів і т.д.), новин та різних аналітичних телевізійних програм, присвячених соціальним і політичним проблемам та подіям. Він дозволяє виявити неявну присутність ідеології навіть у тих випадках, коли «здається», що медіальні повідомлення представляють лише нейтральне відображення реальності. Особливо це характерно для телебачення й таких його жанрів, як новини. Однак сама ця «видимість» повинна стати предметом ідеологічної реконструкції. Як вже було сказано, описаний вище концепт ідеології дозволяє переосмислити суть діяльності ЗМК. Він полягає не у відображенні реальності (адекватне в ліберальних уявленнях чи викривлене, «перевернуте» в ранній марксистській критиці), а у виробництві репрезентацій подій, або, якщо запозичувати термінологію символічного інтеракціонізму, визначень ситуацій. Репрезентація – це особливого роду практика, практика означування, включена в складну систему структурних детермінант. Будь-яка подія, факт, оскільки вони щось означають для людини, повинні бути проаналізовані за допомогою практик означування за наявними в суспільстві «схемами класифікацій» соціального світу, які надає ідеологія. У цьому – суть ідеологічної роботи ЗМК, ідеологічних практик ЗМК, які аналізуються за допомогою описаного вище методу. У центрі уваги неомарксистських дослідників ЗМК знаходяться відтворювані ЗМК визначення соціальних та політичних подій, які конструюються в рамках панівної ідеології. Така ідеологія характеризується, по-перше, тим, що її категорії та змісти задають вектори глобального бачення суспільства в цілому або якоїсь сфери суспільних відносин. По-друге, панівне бачення соціальної реальності наділене легітимністю, що здається «природною», чимось таким «очевидним» у розрізі розумінь соціального порядку. Легітимація панівної ідеології,

неявно присутня в повідомленнях ЗМК, забезпечується видимістю нейтральності та об'єктивності (ЗМК як «вікно у світ»). Віра в те, що ЗМК тільки лише відображають реальність, є ідеологічним конструктом, який створюють працівники ЗМК. Претензії на незалежність, об'єктивність та нейтральність висвітлення суспільних і політичних подій є ідеологічними за своїм характером. Вони складають професійну ідеологію працівників ЗМК у західних суспільствах ліберальної демократії, зразком яких є США та Великобританія. Ця ідеологія також кодується в медіальних повідомленнях. Наприклад, манера триматися ведучих в аналітичних програмах на Бі-Бі-Сі відповідно до коду нейтральності: журналіст – це один зі звичайних людей, втілення «середньої людини», проте як професіонал він відповідальний перед громадськістю за репрезентацію «справжнього» стану речей [157].

Нагадаємо, як ми вже описували вище, згідно з неомарксистськими поглядами, панівний в економіці клас у сучасному капіталістичному суспільстві не здійснює безпосередньо державну політику. Держава володіє відносною автономією.

Самі критерії об'єктивності, неупередженості, незацікавленості, які роблять діяльність ЗМК легітимною в очах громадськості, орієнтують працівників ЗМК на ідеологічні репрезентації владних груп, які стали гегемоном і складають у цей момент зміст «загального інтересу», легітимізуючи через вибори так звану «громадську думку» [24]. Діяльність ЗМК у сучасному капіталістичному суспільстві включена в своєрідну діалектику конструювання консенсусу: ЗМК одночасно відображають консенсус і активно беруть участь у його конструюванні. Довготривалий ідеологічний ефект діяльності ЗМК складається у відтворенні самої ідеї «нації» та «загального інтересу», складовою ідеологічної умови існування сучасної капіталістичної держави. Отже, ідеологічні практики ЗМК визначаються складною системою структурних детермінант, що включають вплив панівної ідеології на самих працівників

ЗМК та їхню професійну ідеологію, і самі є такими детермінантами стосовно інших практик суспільної формації.

Використовуючи описану вище методологію, ми репрезентуємо зріз медійних повідомлень та суспільно-політичного дискурсу країн ЄС, який відображає концепт «сутінків Європи» у структурах масової свідомості.

У 2007 році 27 держав-членів Європейського Союзу (ЄС) узгодили «новий цикл Лісабонської стратегії», який передбачав і нову торгово-політичну стратегію «Глобальна Європа – конкурування у світі» («GlobalEurope – Competing in the World»). Це неоліберальне бачення «глобальної Європи» прагне до зміцнення європейської конкурентоспроможності, яка має підвищуватися шляхом подальших «реформ», «заходів гнучкого захисту» (flexicurity-Maßnahmen) на ринках праці в країнах-членах ЄС та шляхом укладення нових торгових і інвестиційних угод із третіми державами [35]. На засіданні в червні 2007р. Рада Європейського Союзу ухвалила нову стратегію зовнішньої торгівлі під назвою «Глобальна Європа – міцне партнерство для відкриття ринків європейським експортерам». Насправді, європейські підприємства в цьому офіційному документі були позначені як заступницька цільова група. Ця стратегія, висловлюючись мовою офіційного жаргону, «сидить [як на голці] на активній політиці (яка все більше зростає) відкриття ринків як усередині ЄС, так і щодо третіх країн, яким Європа має дати можливість вистояти в глобальній конкуренції, що посилюється» [58]. Оскільки європейські інститути мають сприяти ліквідації обмежень для проникнення на ринок, необхідно домогтися міцного співробітництва між державами-членами ЄС, Європейською Комісією та підприємствами [58].

До підвищення конкурентоспроможності відносять також забезпечення постачання сировиною, ґрунтовнішу участь європейських підприємств на ринках, що зростають, відкриття й лібералізацію прибуткових ринків для громадських замовлень, так само, як і здійснення безперешкодного права вільного вибору місця проживання, що означає

лібералізацію інвестиційних режимів у третіх державах, і, зрештою, такі законодавчі заходи, які будуть найменшим чином перешкоджати розвитку вільної торгівлі. Очевидною метою є ліквідація «нетарифних торговельних перешкод» – це й багато іншого є стандартом, який стосується охорони навколишнього середовища й трудового права, як і відкриття ринку для загальнодоступних місць закупівлі сировини й матеріалів, які досі охороняються.

Актуальними стали так звані сінгапурські теми (інвестиції, конкуренція, суспільне матеріально-технічне постачання й пільгові умови торгівлі), які зазнали невдачі на обговоренні в СОТ у 2003 р., натрапивши в Канкуні на опір багатьох країн, що розвиваються, і країн із перехідною економікою.

Згідно з WEED, «глобальна європейська стратегія прискорюється, перш за все, Європейською Комісією. Це відбувається, очевидно, у межах активної лобістської діяльності та безперервної співпраці Комісії з промисловістю. Від самого початку, коли мова йшла про конкретний зміст і формулювання, великим європейським концернам надавалася консультація. Проекти текстів були надіслані представникам промисловості для коментування, а економічні об'єднання, такі як Європейська конфедерація бізнесу (BusinessEurope) або Федеральний союз німецької промисловості (BDI), були запрошені для консультацій» [35].

Ця тісна співпраця між Комісією та промисловістю існує споконвіку та демонструє те, що федеральний уряд проявляє явний інтерес до максимально більшого відкриття ринку, що випливає з опублікованого в липні 2006 р. службового документа федерального уряду «Розгорнути глобалізацію. Підвищити зовнішню конкурентоспроможність ЄС – значить забезпечити зростання й робочі місця в Європі». Для федерального уряду це мало стати «головним прагненням майбутньої торгової політики ЄС, ... для європейських виробників послуг – умовами

проникнення на ринок третіх країн, особливо країн, що розвиваються» [35]. Маючи на увазі бажання взяти до уваги введення взаємного використання ринків закупівлі сировини й матеріалів, федеральний уряд квапить ЄС із подальшою лібералізацією. І не без успіху, як показують переговорні мандати ЄС із державами Центральної Америки та Андського співтовариства за угодою про приєднання, а також з Індією та Південною Кореєю щодо Угоди про вільну торгівлю. Без консультації з громадськими організаціями, без залучення парламентів держав-членів ЄС, так і без участі Європейського Парламенту, Європейська Комісія веде переговори про лібералізацію торгівлі товарами та послугами, а також про лібералізацію життєзабезпечення, про правила лібералізації інвестицій, правила конкуренції та лібералізації ринків закупівлі сировини й матеріалів на обопільній основі.

Негативні наслідки для ринку праці, зумовлені несподіваними «торговими потрясіннями», які спричинять зміну глобальних торговельних та економічних структур, мають бути пом'якшені акомодативним фондом європейських глобальних структур. Із цього фонду мають оплачуватися релокаційні витрати й заходи щодо підвищення кваліфікації для звільнених працівників, оскільки втрата робочих місць буде мати негативні наслідки як для кваліфікованого робітника, так і для некваліфікованого працівника переробної галузі, а тим часом додаткові робочі місця мають створюватися у сфері послуг і комунікації.

Так як стратегія глобальної Європи ще не завоювала, за рідкісним винятком, критично налаштовану громадськість, то існує певний протест і з боку європейського громадянського суспільства.

Ліберальний капіталізм акцентував на «національному розвитку» і демонстрував стурбованість, коли зростали безробіття й маргіналізація. Сьогодні неолібералізм уже не зацікавлений у залученні всіх у ринок, він зацікавлений у виключенні. Іншими словами: безробіття є для системи не

проблемою, а лише ознакою того, що розвиток субпідряду й технологічний прогрес, – що створює машини, які потребують усе менше людських зусиль, скажімо збирача на конвеєрі, – скорочують кількість робочих рук. Система зацікавлена не в збільшенні кількості споживачів на ринку, а в тому, щоб у того ж числа споживачів було більше грошей.

Для неолібералізму має значення не прогрес, а ринок; не виробництво, а спекуляції; не якість продукту, а його рекламний успіх; не споживча вартість товару, а той фетиш, яким він володіє. Товар купується за ту ауру, яка його оточує й видається спроможною підвищити статус його власника. Так, уже не вважається людиною той, хто вбачає цінність товару в його прямому призначенні, наприклад, щоб використовувати тканину як сорочку; навпаки, лейба сорочки «маркує» свого володаря так само, як розкішний автомобіль служить платформою для соціального піднесення свого власника. Людину починають сприймати по речах, які її прикрашають.

Спершу система оцінювала працю як фактор, що надає людині гідність, що забезпечує добробут. Тепер правильним вважається заробляти гроші на спекуляціях, жити на ренту, насолоджуватися життям, не завдаючи собі клопоту. І в промисловості прогрес у галузі інформатики та автоматизації робить людську працю непотрібною, породжуючи безробіття. Досить сказати, що на заводах «Фольксваген» у Сан-Бернардуду-Кампу (Бразилія) у 1980 році вироблялося близько 1000 машин на день і було зайнято 44 тисячі робітників. Сьогодні виробляється близько 1500 автомобілів усього 25 тисячами робітників [39].

Чи зможе Європа сьогодні адекватно відповісти на всі ті виклики, які ставить перед майбутнім планети нечуваній раніше розмах капіталізму. Європейська цивілізація, яка «виносила та виростила» ліберальну концепцію світосприйняття та політичного устрою, уже понад два сторіччя знаходиться в пошуку протиотрути від диктату експлуатації, конкуренції та крайнього індивідуалізму, яку з кожним роком очікувати

все важче і важче. Екологічні катастрофи, війни, бідність, несправедливий розподіл ресурсів та тотальна експлуатація в комбінації з моральним та духовим занепадом «одновимірної людини» – сьогодні є буденністю європейських реалій.

16 листопада 2015 року словенський філософ С. Жижек, колишній міністр фінансів Греції Я.Варуфакіс і засновник WikiLeaks Дж.Ассанж (за допомогою Скайпу) зустрілися в Королівському фестивальному залі в Лондоні, щоб обговорити майбутнє Європи. Модератор дискусії, філософ С. Хорват, назвав її «історичною подією», а запис на You Tube протягом кількох днів набрав десятки тисяч переглядів. Соціологи означили вектор дискусії як: «Європа капут, хай живе Європа!»: про витоки європейської кризи й можливі способи її подолання» [170].

Ми продовжимо цей підрозділ нашого дослідження з викладу основних думок цієї історичної події-дискусії.

Коротка історія Європейського союзу від Я. Варуфакіса: «Такі країни, як Америка й Великобританія, оформилися внаслідок століть класових конфліктів, тобто держава виникла в результаті еволюційного розвитку способів регулювання протиріч» [170]. Європейський союз почав формуватися у 1940-х і 1950-х роках та планувався спочатку як картель важкої промисловості (перша його назва – Європейське об'єднання вугілля й сталі). Оскільки кожен картель має свою адміністрацію, яка регулює конкуренцію між промисловцями, на чолі ЄС встала технократія, яка на практиці глибоко зневажала демократичні принципи. Raison d'être такого об'єднання – утримувати валютний курс, щоб забезпечувати торгівлю, і протягом перших 20-и років курс валют контролювався згідно з Бреттон-Вудською системою. Після кризи початку 70-х років було прийняте рішення про створення спільної валюти, що за умов адміністративного картелю спричинило жахливі, на думку Я. Варуфакіса, наслідки – неефективну монетарну політику. Вона призвела до нестабільного зростання й криз, перекладаючи відповідальність на найслабші ланки: Грецію, Іспанію,

Ірландію, а там – на найслабших громадян. Вирішити цю проблему не можна, поки в Брюсселі й Франкфурті продовжують заперечувати структуру цієї системи. Як у пісні «Готель Каліфорнія»: ти можеш звільнити номер, але ніколи не можеш покинути Європу. Або ми демократизуємо Європу (демократія – процес голосування, який влада дає демосу, аби той мав змогу приймати рішення), або ми повторимо сюжет Великої депресії, але вже без можливості «Нового курсу».

Дж. Ассанж розглядає нову систему економічного контролю «Створенням нових глобальних структур, про які стало відомо не без допомоги WikiLeaks, що призведе до нового економічного й правового поділу світу» [170]. Найамбітніший план із часів створення НАТО – формування трикутника ТТІР (Трансатлантичне торговельне та інвестиційне партнерство), ТРР (Транстихоокеанське партнерство) і ТiSA (Угода про торгівлю послугами). Ці угоди дадуть змогу 1,6 мільярдам осіб контролювати дві третини світового ВВП. Якщо створення Європейського союзу було виправдане не лише інтересами сталевий та вугільної промисловості, а також і Холодною війною, геостратегічними причинами й ліберальними цінностями, то ці нові угоди націлені винятково на утримання влади великими мультинаціональними компаніями. Замість, наприклад, євразійської інтеграції, вони будуть контролювати багатство старого світу й деяких країн Азії.

Економічний неоколоніалізм від С. Жижека : «Так, безумовно, ми маємо допомагати біженцям, але ми маємо розуміти те, що саме ми, представники «західної сили», несемо відповідальність за біженців» [170]. Наприклад, згадаймо війну в Центральноафриканській Республіці, де християнська більшість протистояла мусульманській меншині. Це зіткнення не можна пояснити фундаменталізмом, оскільки воно має економічне підґрунтя. Після того, як там виявили нафту, Франція підтримала мусульман, а на бік християн встав Китай. Інший приклад, уже політичного характеру, – Ірак Хусейна й Сирія під егідою Асада, – єдині дві країни на Сході, які

формально залишалися світськими. До того, як Америка ввела війська в Ірак, там проживало два мільйони християн, але після вторгнення значна їхня частина була змушена покинути країну. Тому питання про те, чи маємо ми вторгтися в Сирію, уже із самого початку абсурдне: ми вже в неї вторглися. Однак інша крайність – стверджувати, що всі конфлікти за межами старого світу зводяться до колоніалізму.

Межі створюють нові кордони для Я. Варуфакіса: «Аргумент, що стоїть за утворенням кордонів, – безпека, але саме вони й обертаються небезпекою»[170]. Ці штучні бар'єри відділяють не тільки співтовариства один від одного, а й подрібнюють ці суспільства зсередини. Створення кордонів приносить прибуток тим, хто створює кордони, а також контрабандистам; воно ж підвищує статус «ультраправих» партій, які існують за рахунок створення кордонів. Виходить замкнуте коло: небезпека, яку створюють ці кордони, викликає нову хвилю мізантропії, яка вимагає ще більшого встановлення кордонів. Останні десять років Європи пройшли під знаком різноманітності, але доцентрова сила виявилася відцентровою, а країни ще сильніше віддалилися одна від одної. Валютний союз зіштовхує один народ із іншим. Історія Греції – відмова визнати цю фрагментацію, тому що економічна фрагментація йде пліч-о-пліч зі створенням кордонів. «Європейська іноземна політика» – безглуздий набір слів, Європа існує лише в нашій уяві.

Головні жертви паризьких атак для С. Жижека – біженці: «Такі поняття, як «атака», «катастрофа», «убивство» різняться на Заході і в країнах третього світу» [170]. Німецький філософ П. Слотердаjk порівняв Захід із куполом, перебуваючи в якому, можна дивитися назовні, але не можна розгледіти його стіни [121]. Ми знаємо про насильство, але лише в моменти розривів, коли наше повсякденне життя несподівано переривається. Солідаризація з парижанами необхідна, але не просто тому, що вони постраждали, а тому, що вони відчули швидкоплинний смак того, що інші країни за межами цього «купола» відчувають повсякденно. Головними

жертвами паризьких атак будуть біженці. Ті люди, які врятувалися від такого ж терору, який обрушився на Париж, тепер видаються в якості зворотного боку терору європейськими «правими» політиками, які виступають проти мігрантів. Паризькі події мають зробити нас повністю свідомими щодо всього обсягу насильства: релігійного, військового, сексуального – і навчити дивитися крізь щілини нашого «купола».

Демократизація Європи від Я. Варуфакіса: «Є кілька способів демократизації Європейського союзу» [170]. У першу чергу, варто встановити прозорість технічними способами: організувати пряму трансляцію зустрічей учасників Єврогрупи. Результат цих засідань буде зовсім іншим, якщо громадяни побачать лідерів своїх країн у дії. По-друге, слід реформувати такі інститути, як Європейський банк, а пом'якшити бідність зможуть продовольчі картки, як це практикується в Америці, що призведе до солідаризації. По-третє, Європейському парламенту має бути протиставлена асамблея, яку обирають низовим способом і де буде обговорюватися сам спосіб управління Європою. Для демократизації достатньо поставити кілька важливих питань тим, хто приймає найважливіші рішення: яка ваша влада? як ви її здобули? як ви її використовуєте? і як ми можемо від вас позбутися? Те, що вирішить асамблея, має бути виконане в Європі протягом десяти років.

Нова релігія Дж. Ассанжа: «Тактика ІГІЛ (терористична організація) успадкована від «Аль-Каїди» (зокрема, про це свідчить книга «Управління жорстокістю» Абу БакраНаджі) і полягає в усуненні перехідної зони між строгими мусульманами й світськими» [170]. Нові відносини з ісламом не обернуться нічим хорошим, інтелектуальні й духовні цінності зіткнуться одні з одними. Якщо раніше цей конфлікт міг дозволити марксизм, у якого була доктрина, хоч і секулярна, то сьогодні єдиною надією може стати нова реформістська релігія, подібна до протестантизму, де ненависть замінить любов, а баланс цінностей і вигод призведе до кооперації.

Нові технології – остання надія Я. Варуфакіса: «Парадокс розвитку нових технологій полягає в тому, що в той час, як вони дозволяють нам дізнаватися про світ більше, фактично ми знаємо про нього все менше й менше» [170]. Читання тих документів, які оприлюднить Ассанж, відкривають світ, зовсім не схожий на той, який описують ЗМІ. Тому фасад реальності вибухає лише тоді, коли вибухає бомба ІГЛ. Сучасний світ організований украй неефективно в плані використання людських і нелюдських ресурсів: витрачається енергія цілих поколінь, створюються штучні конфлікти й антагонізми заради захисту інтересів Заходу. Несправедливість і нерівність – результати неоригінальності й неефективності. Винахід і розвиток таких технологій, як 3D-принтери, урешті-решт перевернуть капіталізм і гегемонію Кремнівої долини. Технології – остання надія на демократизацію.

Оцінюючи потенційні спроможності якісних методів аналізу соціально-політичної дійсності до конструювання фактів, на яких базуватимуться основи нової політичної теорії на практики ЄС, варто зазначити, що на цьому етапі розвитку ЗМК та появи політичної віртуальності реальності (символічної, знакової, текстової) майбутнє соціальної системи залежатиме від винаходу нових фактів (що може статися лише в межах альтернативних неолібералізму теоретичних системах) у процесах семіотичного аналізу політичних текстів та дискурсів.

Висновки до розділу 3

Досліджено політичний дискурс демократії крізь призму поняття «держава-ідеологія», яка за умов інформаційного суспільства проводить постійну ідеологічну роботу зі збереження своєї стабільності шляхом використання ЗМІ та ЗМК. Дослідження ідеології в цьому контексті сприяє осмисленню символічної роботи засобів масової комунікації по соціальному

конструюванню реальності, їхньої ролі у відтворенні владної структури та суспільної ієрархії.

Визначено сучасне інформаційне суспільство було суспільством комунікаційного перенасичення, яке, з одного боку, зрівнює політичних акторів у можливостях доступу до інформації (а, отже, і влади), а з іншого, – сприяє формуванню суспільства тотального контролю та непроникної пропаганди. У таких умовах класичні моделі розподілу влад та демократичної політичної участі втрачають практичне значення, а політичний зміст демократії як кращої форми суспільної організації розмивається та стає предметом маніпуляцій масовою свідомістю.

З'ясовано, що головним протиріччям сучасних політичних утворень визначено протиборство між захисниками індустріальної цивілізації та прихильниками інформаційного суспільства, яке приходить їй на зміну. Натомість, формати потенційних моделей демократії розглянуто не за традиціями класових, расових або національних протистоянь, а на основі нових дискурсів, суть яких корениться в ставленні до фундаментальних змін, які представлені в цьому підрозділі.

Досліджено потенційні спроможності якісних методів аналізу соціально-політичної дійсності до конструювання фактів, на яких базуватимуться основи нової політичної теорії на практики ЄС.

Визначено, що вдала інтерпретація текстів та дискурсів сьогодні може надати значно більше емпіричних даних, ніж будь-які наймасштабніші польові дослідження. Привнесення ліберальної політики в ранг «найкращих» політичних практик зумовило формування «нових істин» у контексті альтернативної «лівої» теорії. Закономірно, що об'єктом таких досліджень стала мова (дискурс, ідеологія й т. д.).

Доведено, що згідно з неомарксистськими поглядами, що склалися в руслі ідей структурального марксизму й концепції гегемонії, панівний в економіці клас у сучасному капіталістичному суспільстві не здійснює безпосередньо державну політику. Держава володіє відносною автономією.

Автономна вона в силу того, що є сферою, не залежною від впливу безпосередніх інтересів окремих фракцій панівного класу, що забезпечується, крім іншого, правилами гри ліберальної демократії. Це створює видимість нейтральності держави, яка ніби-то представляє «загальний інтерес» та «націю». Відносна ця автономія тому, що держава сприяє реалізації довгострокових стратегічних інтересів панівного класу. ЗМК, хоча й діють незалежно від вузьких інтересів політичних партій, усе ж не можуть вийти за межі офіційного консенсусу, що формується в рамках парламентської демократії: у сфері держави й офіційної політики, яка представляє «загальнонаціональний інтерес».

Доведено, що на нинішньому етапі розвитку ЗМК та появи політичної віртуальності реальності (символічної, знакової, текстової) майбутнє соціальної системи залежить від винаходу нових фактів (що може відбутися лише в межах альтернативних неолібералізму теоретичних системах) у процесах семіотичного аналізу політичних текстів та дискурсів.

Результати третього розділу дисертації були апробовані у чотирьох наукових статтях у фахових виданнях України та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Сичик К.Б. Нові виміри політичного у добу комунікаційного перенасичення / Науковий журнал «Політикус». – Одеса, 2016. – Вип.1. – С.41-46.
2. Сичик К.Б. Роль лівих течій політичного знання ХХ ст. у формуванні альтернативного змісту свободи як засадничої категорії теорії демократії / Вісн. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». – Львів, 2016. – Вип.8. – С.31–37.
3. Сичик К.Б. Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик/ Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2016. - Вип. 114 (1). – С. 404 - 408.

4. Сичик К.Б. Ліві візії демократії епохи інформаційно-комунікаційних технологій / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2015. - Вип. 103 (12). – С. 355-360.

РОЗДІЛ 4

ВПЛИВ «ЛІВОЇ» КРИТИКИ ТА «ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ» ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК В КРАЇНАХ ЄС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХІ СТОЛІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ДЕМОКРАТІЇ

Європейська політика розвитку все більше залежить від торгової політики ЄС – сфери «виняткового» впливу Європейської комісії. Це рівною мірою відноситься й до європейської міграційної політики, яка була однією з ключових тем робочої програми Євросоюзу у 2008 році. У жовтні 2004 року було засновано агентство з охорони кордонів FRONTEX, розміщене у Варшаві. Воно надає легальну основу для переслідування біженців у Середземному морі за допомогою кораблів, літаків і добре оснащених загонів поліції. Захоплених біженців знову перевозять в Африку, де вони розміщуються в таборах Лівії та інших африканських держав. Для комісара ЄС із питань юстиції, свободи та безпеки Фраттіні FRONTEX – основа для спільного захисту кордонів, так як «Інформаційний Центр» FRONTEX – це «частина нової європейської архітектури системи безпеки», яка розширюється швидше, ніж «заснуються інститути, здатні її контролювати» [137].

Згідно з 35-сторінковим річним звітом FRONTEX у 2006 році в Європу не пустили п'ять тисяч африканців. Відповідно до цього ж звіту 3887 біженців на 57 кораблях були затримані недалеко від узбережжя Африки й «перенаправлені». У звіті не повідомлялося про те, у які країни їх «перенаправили». Глава FRONTEX І. Лайтінен підкреслює, що річні звіти не мають надавати інформації про оперативні дії агентства, оскільки така інформація може поставити під загрозу успіх його операцій. У квітні 2007 року Європейський парламент ухвалив постанову «про створення прикордонних загонів швидкого реагування», санкціонуючи розширення меж діяльності FRONTEX і, таким чином, устанавлюючи законодавчу базу для дії

так званих загонів швидкого реагування (Rapid Border Intervention Teams – RABITs). Ці війська можуть бути розгорнуті за «надзвичайних обставин» за короткий період часу. У разі необхідності технічне оснащення буде забезпечено за допомогою створеного спеціально для цих цілей Централізованого списку доступного технічного устаткування.

Під час 11-го Європейського конгресу поліції, що відбувся в Берліні в кінці січня 2008 року, Фраттіні підтвердив установку системи зі спостереження за кордоном для того, щоб виявляти громадян країн третього світу, у яких закінчився термін дії візи. Введення системи відкриє полювання на людей по всій Європі з метою негайного видворення «нелегальних мігрантів». ЄС на чолі з консервативним німецьким урядом хоче радикально скоротити кількість біженців.

Завдяки «ефективній» системі нагляду FRONTEX кількість біженців уже різко скоротилася, особливо в Іспанії та Італії, тоді як число біженців у Марокко істотно збільшилося. Через таку «ефективність» нагляду за коротким морським шляхом із Африки в Європу кораблі біженців обирають шляхи більш небезпечні: тепер вони відправляються з Кот-д'Івуару або з Гвінеї на Канари. Із цієї причини гине все більше й більше людей. Тільки іспанські ЗМІ повідомляли про загибель чотирьохсот осіб 2007 року. Неурядові організації говорять більш як про тисячу людей, які своєю смертю заплатили за мрію про нове життя в «європейському раю».

У цілому підраховано, що за останнє десятиліття щонайменше десять тисяч людей загинули, намагаючись перетнути південні кордони ЄС. Якщо біженці не мають можливості потрапити в «безпечні» країни, виходить, що не визнається їхнє право на притулок, а це є порушенням Женевської конвенції про статус біженців і Нью-Йоркського протоколу, які забороняють висилати біженців із країни, не давши можливості клопотати про присвоєння їм статусу біженців.

Невдоволення з приводу нібито занадто великої кількості біженців або «нелегальних мігрантів» висловлюється, як правило, різко, а от вигоди, які

така міграція приносить цілим секторам економіки, зазвичай замовчуються. Добре відомо, що великі овочеві й фруктові господарства в Іспанії отримують істотний прибуток на нелегальній робочій силі, так як багато хто з таких працівників – жінки, які отримують мізерну заробітну плату. Число таких працівників у сфері обслуговування в багатьох країнах ЄС, імовірно, також дуже високе. Страх бути виявленими примушує цих жінок (а більшість подібних рабів – жінки) погоджуватися на ганебно низьку зарплату й суворі умови праці, які їм пропонують роботодавці, які отримують великі прибутки на дешевій робочій силі. Щоб дозволити в'їзд трудових мігрантів до ЄС, Єврокомісія заявляє, що протягом наступних двадцяти років країни-члени ЄС потребуватимуть 20 мільйонів працівників із країн третього світу.

Щоб відібрати з мігрантів «потрібних» і контролювати потік нелегальних мігрантів, у Малі в лютому 2007 року розпочало роботу кадрове відомство. Центр інформації та управління міграцією (The Centre d'information et de gestion des Migrations / CIGM) управляє потоком трудових мігрантів із Африки й таким чином забезпечує приплив дешевої робочої сили. Ще один такий офіс планується відкрити в Сенегалі. На додаток до цього кадрового відомства німецький уряд ЄС задіяв так звану «циклічну міграцію», вибравши «країни-партнери».

Зараз працівники з Молдови і з Островів Зеленого Мису можуть користуватися такою «гнучкою співпрацею» та отримати доступ на європейський ринок праці для короткочасної роботи на запит європейських компаній. Трудових мігрантів використовують як «резервну армію праці», що також може стати в нагоді, щоб змусити громадян ЄС погоджуватися на більш низькі зарплати й нові «реформи», які будуть проводитися в рамках нового циклу Лісабонської стратегії. Ця стратегія передбачає такі «реформи», як «модернізація державного управління», тобто збільшення кількості державних підприємств за участю приватного капіталу, підвищення рівня конкурентоспроможності, лібералізація внутрішнього ринку, впровадження

«flexicurity» на ринку праці, що спричинить за собою, наприклад, збільшення тривалості робочого дня [58].

Сьогодні ж криза політичного вибору загострилася, що було викликано необхідністю посилення контролю за міграційними процесами в Європі. Разом із цим, змінилась і конфігурація політичних сил, що прийшли до влади, користуючись популярністю, заробленою на хвилі міграційної кризи в Європі, що в геополітичному контексті вилилось у хвилю «зіткнення» цивілізацій.

Двома особливо показовими прикладами «зіткнення» цивілізаційних установок стали паризькі теракти 13-го листопада й масові зґвалтування в Кельні в новорічну ніч. «11 вересня по-французьки» стало найбільшою трагедією за кількістю жертв за всю історію Франції та наймасштабнішим за кількістю жертв нападом на Париж із часів Другої світової війни. А «Кельнська новорічна» ніч оголила розбіжності в гендерних установках європейської та ісламської культур і виявила когнітивний дисонанс ісламського суспільства (жорсткий патріархат, панівний «мачізм») із градуальними установками гендерної політики, що переважає в Європі.

Єдиною країною, що послідовно проводила жорстку антиміграційну політику в 2016 році була Угорщина. Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан фактично спрогнозував соціальний вибух у ЄС через біженців і виступив першим серед європейських лідерів із закликом закрити кордони (на кордоні із Сербією була споруджена захисна стіна з колючого дроту довжиною в 175 км).

У багатьох європейських країнах антиміграційні настрої з 2015 році посилилися, і критика міграційної політики Брюсселя ставала все більш і більш популярною.

Усе це призвело до росту довіри до «нових правих». У 2015 році «праві» сили стали набирати все більшої популярності в країнах Європи: Національний Фронт у Франції, рух «Пегіда» і «Альтернатива для

Німеччини» у Німеччині, «Австрійська партія Свободи» в Австрії, «Ліга Півночі» в Італії, «Золота Зоря» у Греції.

Результати регіональних виборів (особливо перший тур) у Франції виявилися несподіваними для правлячих еліт. Перший тур регіональних виборів показав те, що Національний Фронт став не тільки легітимною, а й легальною політичною силою (перемога в шести регіонах Франції – 30,8 % по Франції, на відміну від республіканців, у яких усього 27,2 %, і соціалістів, які опинилися на третьому місці – 22,7 %).

Результати першого туру дуже схвилювали правлячу партію соціалістів, а прем'єр-міністр Франції М. Вальс після оголошення результатів закликав до створення єдиної коаліції проти Національного Фронту, до якої увійшли б як «ліві», так і «праві» сили. Н. Саркозі й республіканці від запропонованої колаборації відмовилися, однак схема «єдиного фронту» проти М. Ле Пен спрацювала, і в другому турі регіональних виборів досягла поставлених цілей.

Соціалісти зняли свої кандидатури з виборів у декількох регіонах Франції, де впевнено і з великим відривом лідирував Національний Фронт (регіон Норд-Па-Де-Кале-Пікарди (глава списку від національного фронту М. Ле Пен здобула 41,2 % голосів, залишивши позаду К. Бертрана з 25 % голосів) і Прованс-Альп-Кот Д'Азюр (М. Ле Пен здобула 42 %, випередивши республіканця Естрозі, у якого було всього 24,5 % голосів) і закликали голосувати за республіканців. І «ліві», і «праві» виявилися об'єднаними єдиним ворогом – «Національним фронтом», єдиною у Франції партією, що наслідують пов'язати терористичні акти з міграційною політикою Євросоюзу [35].

У Німеччині дедалі популярнішою стає партія ПЕГІДА («Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»), на демонстрації якої виходять понад 30 тисяч осіб. Гаслами партії є: «за збереження нашої культури», «проти релігійних воєн на німецькій землі». Серед партій, які різко набирають популярність, також примітна правоцентристська партія «Альтернатива для

Німеччини», яка вже набрала на виборах до Європейського парламенту 2014 року близько 10 %. Основна програма партії спрямована проти ліберальної гегемонії Брюсселя й має євроскептичний антиамериканський характер. Популярність партії з кожним днем стрімко зростає – і це мало позначитися на результатах регіональних виборів у Німеччині в березні 2016 року.

Про що свідчить той факт, що останні вибори до Європарламенту ознаменувалися великою перемогою «правих» партій? «Правий» прорив відбувся по всій Європі: починаючи зі Скандинавії, через Балтику, Британію, до Франції, Середземномор'я, Центральної та Східної Європи.

Більшість, якщо не всі, із цих «нових правих» партій декларують різкий розрив із правлячими неоліберальними, християнськими й соціал-демократичними партіями, які керували європейською політикою та економікою протягом кризового десятиліття.

«Нові праві» не можуть бути зрозумілі в науковому дискурсі за допомогою звичного наклеювання негативних ярликів («фашист», «расист», «антисеміт» і т. п.). Підйом європейських «правих» має розглядатися в контексті розпаду політичних, соціальних та економічних інститутів демократії, загального й неухильного зниження рівня життя, а також розпаду громадських зв'язків і класової солідарності. Уся наявна політико-економічна конструкція, заснована на пануванні неоліберальних партій, несе головну відповідальність за системну кризу й згасання проблеми повсякденного життя. Цей факт стає все більш і більш зрозумілим для найширших мас трудящих, які активно голосують за «правих».

Так звані «радикальні ліві», що є сукупністю політичних партій, які у партійному континуумі перебувають зліва від правлячих соціал-демократичних партій, не змогли, за винятком СІРІЗА в Греції, отримати вигоду з ослаблення неоліберальних партій. Є кілька причин, які пояснюють відсутність різкої поляризації між «правими» й «лівими».

По-перше, велика частина «лівих радикалів» урешті-решт займалася тим, що надавала «критичну підтримку» тій чи іншій лейбористській або

соціал-демократичній партії і, таким чином, відсторонилася від політико-економічних лих, спричинених політикою правлячих партій.

По-друге, позиції «лівих радикалів» із деяких питань були недоречними або образливими для багатьох працівників. Ідеться про одностатеві шлюби й трудову міграцію.

По-третє, «ліві радикали» охоче залучали до своїх лав відомих персонажів із дискредитованих соціал-демократичних партій і, таким чином, породжували цілком обґрунтовані підозри, що вони є всього лише «ноюю вивіскою» для старих політичних обманок.

По-четверте, «ліві радикали», активно виступаючи на публічних демонстраціях із вимогою «структурних змін», не змогли залучитися підтримкою потужної масової бази, а також не створили соціальних мережових структур, які забезпечують на щоденній основі такими послугами, як дешеві їдальні й лікарні.

У той час як «нові праві» позиціонують себе як супротивники неолібералів і виступають за урізання повноважень брюссельської еліти, «ліві» висловлюють підтримку т. зв. «Соціальній Європі» і пропонують «реформувати» дискредитовану структуру ЄС. «Праві» пропонують «національний капіталізм» за межами Брюсселя; «ліві» агітують за «соціалізм у рамках Європейського Союзу». «Ліві» партії, старі комуністичні партії й молодші угруповання, такі як СИРІЗА в Греції, показали неоднозначні результати. Традиційні комуністи залишилися в цілому на колишньому рівні або втратили підтримку, незважаючи на системну кризу капіталізму. СИРІЗА, навпаки, досягла значних успіхів, але не змогла подолати 30-ти % бар'єр. Ні ті, ні інші не мають політичних союзників. У результаті, єдиний виклик для неоліберального статусу-кво виходить від «нових правих» партій, а також від позапарламентських громадських рухів і профспілок. У найближчий період головна політична сутичка всередині Європейського союзу розіграється між неоліберальним істеблішментом і «новими правими».

«Нові праві» здобули значну підтримку тому, що вони рішуче виступили проти чотирьох стовпів неоліберальної суспільно-економічної конструкції: глобалізації, панування іноземного фінансового капіталу, необмеженої влади євро-бюрократії (брюссельської Трійки) і нерегульованого припливу дешевої іммігрантської робочої сили.

Націоналізм, у розумінні «нових європейських правих», пов'язаний із національним капіталізмом: місцеві виробники, роздрібні торговці й фермери протиставляються фінансовим спекулянтам, міжнародним банкірам і гігантським транснаціональним корпораціям. Основна аудиторія «нових правих» – це середня й дрібна буржуазія, а також робітники й безробітні, що постраждали від деіндустріалізації та неконтрольованої міграції дешевої робочої сили.

«Націоналізм» і «протекціонізм» «нових правих» вимагає тарифних бар'єрів і державного регулювання для захисту галузей та робочих від «недобросовісної» конкуренції з боку зарубіжних конгломератів і низькооплачуваної праці мігрантів.

Проблема полягає в тому, що протекціонізм обмежує імпорт дешевих товарів народного споживання, що продаються в багатьох невеликих роздрібних магазинах, доступних для робітників і нижчих верств дрібної буржуазії. «Праві» мріють про корпоративістську модель, у рамках якої національні робочі виступають у союзі з національним капіталом, на противагу ліберальному капіталізму з його класовою боротьбою й профспілками. У міру ослаблення класової боротьби «нові праві» хочуть переконфігурувати політичний ландшафт, включивши до нього «національний» капітал і «патерналістську державу».

У цілому, націоналізм «правих» тяжіє до міфічної гармонії минулого, де національний капітал і праця об'єднувалися під дахом общинної ідентичності, щоб протистояти великому іноземному капіталу й дешевій праці іммігрантів.

Наразі «нові праві» орієнтовані, головним чином, на електоральну боротьбу, що не дивно, враховуючи масову підтримку. «Праві» збільшили свою частку виборців шляхом масової мобілізації та організації роботи з електоратом, особливо в депресивних районах. Їм вдалося перехопити істотну частину дрібнобуржуазних виборців у неолібералів, а виборців із середовища робітничого класу – у «традиційних лівих». У той час як деякі «праві», такі як «Золота Зоря» у Греції, відкрито хизуються фашистською символікою, прапорами й уніформою, а також провокують вуличні бійки, інші «праві» чинять тиск на правлячу неоліберальну еліту, висуваючи вимоги щодо імміграції та «депортації нелегалів». Поки що «праві» фокусуються переважно на просуванні свого порядку денного й набирають прихильників за допомогою агресивних закликів у рамках конституційного ладу, зберігаючи більш радикальні сектори під контролем. Крім того, нинішній політичний клімат не сприяє тому, щоб влаштовувати позапарламентські «вуличні бої», де «нові праві» були б легко розчавлені. Більшість «правих» стратегів вважають, що поточна ситуація сприяє накопиченню сил мирними методами.

Є кілька структурних чинків, які сприяють зростанню «нових правих» у Європі. У першу чергу, існує очевидне зниження рівня демократичності влади й політичних інститутів у результаті граничної централізації виконавчої та законодавчої влади в руках самозваної «еліти», яка засіла в Брюсселі. «Нові праві» рішуче стверджують, що Європейський союз став глибоко авторитарним політичним інститутом, що нехтує думкою виборців і просуває програми жорсткої економії без народного мандата.

По-друге, національні інтереси були повністю підпорядковані інтересам фінансового капіталу, відповідального за жорстку соціально-економічну політику, яка підриває рівень життя й спустошує місцеву промисловість. «Нові праві» протиставляють «націю» брюссельській Трійці – Міжнародному валютному фонду, Європейському центральному банку та Європейській комісії.

По-третє, «лібералізація» підірвала місцеву промисловість і трудове законодавство. «Праві» засуджують ліберальну імміграційну політику, яка дозволяє здійснювати масштабний приплив дешевих працівників у період депресії та високого безробіття. Криза капіталізму в поєднанні з дешевою працею іммігрантів формує матеріальну основу для зростання популярності «правої» ідеології серед робітників, особливо серед частково зайнятих і безробітних.

Для того, щоб з'ясувати суть росту популярності «правих», потрібно, виходячи з логіки та змісту нашого дослідження, звернутися до герменевтичної — текстової реальності, породженої новою ідеологією, яку визначають як «неофашизм».

У середині 70-х років громадська думка в більшості країн ЄС, яка протягом довгих років сприймала неофашизм як свого роду релікт, сукупність старих фашистів, що вимирають, не зумівши пристосуватися до нових умов, почала відчувати тривогу. Її живили цілком реальні події: вибухи бомб у Болоньї і Мюнхені, ланцюг убивств, розкриття великих складів зброї і боєприпасів, викриття діяльності «Військово-спортивної групи Гофмана», «Групи дії національних соціалістів» Кюнена, «Німецької громадської ініціативи» Редера, міжнародної мережі «Сірі вовки», «ложі П-2» та ін.

Іншими словами, ілюзорне уявлення про фашизм як про подолане минуле явно почало розсіюватися. Але причини його відродження для багатьох залишаються «неясними». Висловлюються, зокрема, сумніви в правильності визначення характеру перерахованих явищ: чи дійсно їх можна оцінити як фашизм? А якщо так, то про який саме фашизм ідеться: про старий або новий? Можливо, виникає щось лише зовні схоже, але в дійсності зовсім інше? У тих же випадках, коли схожість зі старим заперечувати неможливо, дехто ставить питання: невже це й справді старий фашизм, і чи можливо це з історичної точки зору?

Наукова оцінка поняття «неофашизм» залежить від того, яке значення вкладають у префікс «нео». Якщо надавати йому субстанціональне значення змісту чи структури, ідеології або політичної стратегії, то в правомірності такого визначення виникають серйозні сумніви. Адже всі дослідження явищ, що позначаються цим словом, показують: незважаючи на префікс «нео», суть фашизму не змінилася.

Тому всі спроби розглядати «неофашизм» у відриві від того фашизму, яким він був до 1945 року, зазнавали невдачі. Практика показала, що неофашистські екстремістські групи в тих випадках, коли вони набувають власної динаміки й виходять із ізоляції, не кажучи вже про прихід до влади (як у Чилі й т. п.), ігнорують «більш елегантні», приписувані їм «рафіновані», «плюралістично-корпоративістські» методи дій. Ні, вони відразу ж обертаються тим же найбільш старим, кривавим, терористичним фашизмом [14].

Однак, оскільки термін «неофашизм» не тільки вкоренився, а й припав до смаку багатьом, і навряд чи його можна буде скасувати, для застосування цього поняття потрібно домовитися про таке: мова йде не про що інше, крім як про фашизм, що існує з кінця Другої світової війни й після неї. Тим самим, заздалегідь відкидаються за суттю своєю безглузді спроби усвідомлювати різницю між «старим» і «новим» фашизмом [14].

Особлива історична функція фашизму полягає в тому, щоб дати монополістичному капіталу можливість здійснити терористичну диктатуру, зруйнувавши специфічні інститути, які відповідали колишнім формам панування. При цьому тотальність і цинічна жорстокість терору, здійснюваного у формі фашистської диктатури, виникає не тільки з прагнень монополістичного капіталу затвердити внутрішньополітичне панування. Його екстраординарна жорстокість обумовлена властивим капіталу прагненням до зовнішньополітичної експансії.

Щодо ідеологічного зразка і стратегічних напрямків «нових правих», варто згадати Г. Барча, який ще у 1975 році описав цю систему аргументації

в розділі «Світогляд нових правих» своєї книги «Революція справа? Ідеологія й організація неофашистів». Недостатньо (в науково-дослідницькому розумінні) логічно й послідовно він назвав такі «шість стовпів» цієї системи: «біогуманізм», «європейська теорія пізнання логічного емпіризму», «біологічний тип людини», «етноплюралізм із янсенізмом і євгенікою», «визвольний націоналізм» і «європейський соціалізм».

Ідеться про систему поглядів, яка намагається виправдати вимогу створення «Великої Європи» і пов'язане з нею відновлення великогерманського рейху тим, що неєвропейські держави пригнічують «своєрідність» європейських народів. За своєю специфікою це вимога, направлена не тільки проти нинішніх «наддержав», а й проти всіх протиборчих такій орієнтації політичних сил, які врешті-решт зводяться до єдиної ворожої «чужоземної сили».

Саме тому ця система може міцно утвердитися не лише на історико-культурному ґрунті (на якому вона змішується з усім «чужоземним» і до того ж піддається можливості людського впливу), а й на ґрунті «біологічних» життєвих параметрів, тобто на ґрунті непорушного «природного» значення.

Складовими частинами цієї системи є:

1. Біологічна, заснована на крайніх соціал-дарвіністських концепціях, антропологія, яка спирається, головним чином, на «результати досліджень» у галузі спадкової біології і генетики, а також «науки про поведінку» (етології), які були отримані представниками елітарно ворожих масам і в більшості випадків базованих на расистських і соціал-дарвіністських позиціях;

2. Расистська етнографія (етнологія), яка стверджує, що «відмінність», «своєрідність» народів визначається біологічними факторами й що кожному з них властива специфічно расова логіка й відповідно расова теорія пізнання («західний метод пізнання»). Базоване на цьому «фьолькіське» учення про державу, політику та суспільство під назвою «біогуманізм»;

3. Заснована на цьому вченні програма світового «фьолькіського

нового порядку» («етноплюралізм»), а також внутрішньополітична програма створення нового, «фьолькіського» державного й суспільного ладу націй під прапором або «фьолькіського» «національного соціалізму» й «органічної» держави», або «солідаризму» («європейський соціалізм» або тільки «європейський новий порядок») [14].

Стратегія здійснення цієї загальної програми з метою активізації «народної» боротьби за теорію «революції» історично обґрунтовує її («визвольний націоналізм»).

Заміна колишніх «раціоналістичних», «матеріалістичних» або навіть «інтелектуалістських» наукових понять співвіднесеними з «життям» (саме «особливими», замість лише фіктивних «загальних») формами «абсолютно єдиного» способу мислення й такими, що вимагають «міфологічного» усвідомлення філософії, яка є історією людського духу, яка до того ж відкидає це найменування, оскільки мова ще йде лише про «мислення» («співтовариство мислення»).

1. «Біологічний» або «реальний тип людини». За твердженням «нових правих», слід «зруйнувати антропологічні основи панівних світових систем» на Сході й Заході [86]. Для «нових правих» людина – це біологічний тип, «сутність якого первинно визначається біологічною еволюцією й інстинктами»; тому всі встановлені норми мають відповідати цим «природним закономірностям». У чому ж вони полягають? «Дослідження поведінки» називає тут «шість конкретних інстинктів» [86].

Перший. «Територіальний» інстинкт, який «нові праві» визначають як «груповий механізм відмежування зовні й згуртування всередині», із чого робиться висновок, що цей інстинкт – «антропологічна» першопричина «націоналізму» [86].

Другий. Інстинкт «домінування», який «нові праві» визначають як «механізм нерівності»: «тільки визнання нерівності забезпечує панування найбільш здатного». Це – основа відстоюваного «Новою школою» («Nouvelle école») і «Семінарами "Туле"» вчення про диференціацію, на основі якого

виробляється світогляд, що охоплює всі сфери життя й спрямований проти «принципу рівності» як «протиприродного». Вихідним пунктом є саме «нерівність» як властивий природі «творчий принцип творення» [14].

Інстинкт «домінування» «антропологічно обґрунтовує» не тільки «гуманізм», який відповідає «життю ... і його принципу нерівності», а й висловлює «волю» боротися проти «догматизму» й «ідеології» [86]. Завдяки цьому він веде до «культурного Ренесансу й звільнення Європи», яка «у співпраці з молодшими силами третього світу загрожуватиме імперіалізму великих держав» [14]. Відповідно до цього закону життя «Семінари "Туле"» пропагують «право народів на нерівність», а тим самим «плюралізм» їхніх понять істини, що підриває міжнародне право. «Сміливі завойовники» із лав народу слідує своїй власній, «фольккіській істині», а не істині завойованих.

Третій. Інстинкт «власності», який впливає «з оволодіння й формування матерії людиною» і її ототожнення «із захопленням і сформованим». Тому «приватна власність» - «не що інше, як конкретизація людини в матерії»; це сприяє виживанню кращих і зміцнює групу або суспільство зовні [86].

Четвертий. Інстинкт «агресивності», який служить «захисту території, утворенню станів і придбання власності». «Матеріальна форма прояву» цього інстинкту – «зброя», яку «нові праві» оголошують «причиною становлення людини» [14].

П'ятий. Інстинкт «спільноти», який служить «збереженню» малих і великих груп (таких, як «сім'я або народ»).

Шостий. «Сексуальний» інстинкт, який сприяє «біологічній еволюції».

2. «Європейська теорія пізнання». Ця «теорія пізнання», висунута «Новою школою», претендує на приналежність до «логічного емпіризму», який уже долає «раціоналізм» (у розумінні будь-якої загальної ідеї) і тим самим ліквідує розрив між мисленням й емпіризмом. Виходячи з цього, «нові праві» будують концепцію расистської «теорії пізнання», роблять на її основі

практичні політичні висновки й висувають політичні вимоги. Так, перетворення Європи на один із найважливіших центрів світової цивілізації вони пояснюють якимось «європейським синдромом» і вимагають, щоб «європейська політика» визначалася усвідомленням цих фактів. «Нові праві» заявляють, що й «суспільний лад у Німеччині має бути сформований заново, відповідно до європейського синдрому».

Вважаючи за мету створення «Великої Європи», «нові праві» намагаються сконструювати якусь «європейську ідентичність», але при цьому різко відмежовуються від націонал-соціалістичного расизму періоду до 1945 року, оскільки той «хоча бачив і брав до уваги біологічні реальності, але неправильно тлумачив і розумів їх» [14]. Адже, на їхню думку, «реальність – це поділ людства на європейців, негроїдів і монголоїдів. Мовний розподіл на германські, романські та слов'янські народи, щоправда, існує, але має другорядне значення» (цілком зрозуміло чому). Узагалі «основна причина політичної й військової поразки націонал-соціалістів» полягала в цьому «ненауковому біологізмі», хоча не хто інший, як Ф. Ніцше, показав, що шлях Європи як до світового панування, так і до «надлюдини» лежить через наукове пізнання природи; саме за таке «пізнання» «нові праві» і видають свою «європейську теорію пізнання» [86].

3. «Біогуманізм». Він є застосуванням «реалістичного типу людини», «європейської теорії пізнання», доповненої расовою «диференціацією» до проблем суспільного й державного устрою. Відповідно до цього Барч дає главі назву: «Біогуманізм проти техномарксизму».

Насправді ж мова йде про ту головну, а тому класичну для всіх «фьолькських» ідеологів тему, із якою вони намагаються викристалізувати «фьолькський» принцип як такий, протиставляючи його «лібералізму» і «марксизму» (під якими вони розуміють раціоналізм, віру в прогрес, матеріалізм і т. п.) як головним течіям часу, стверджуючи, нібито ті зазнали поразки.

4. «Етноплюралізм». Він є основною ланкою всієї системи, у якій поняття «національна ідентичність» (у надзвичайно характерному для «нових правих» «фьолькиському» сенсі слова) стає узагальнюючим ідеологічним обґрунтуванням і виправданням як кампаній проти іноземців і спрямованої проти них політики всередині країни, так і (за допомогою однієї і тієї ж формули) усієї зовнішньополітичної програми, що закликає до встановлення «фьолькиського» нового порядку в Європі, який іменується «етноплюралістичним», і розвиток якого є теоретичним самообґрунтуванням «нового націоналізму».

У понятті «національна ідентичність» «націоналізм» зводиться до притаманного всім живим істотам «інстинкту захоплення територій», який відповідає «основному біологічному принципу – і тому служить прогресу в справі еволюції» [86]. Тому він означає «прагнення» народів «до самоствердження й самовираження» і тим самим є «екзистенційною свідомістю своєрідності цього народу». «Тиску», який чиниться на цю «своєрідність» ззовні, він протиставляє «контртиск ізсередини», служачи тим самим «духовній інтеграції всіх учасників групи до територіального союзу» [86].

Якщо до цієї тези «нових правих» ми приєднаємо тезу про те, що окремий індивідуум узагалі щось значить лише всередині такого «органічного цілого», а поза ним нічого собою не представляє, то поняття «національна ідентичність» набуває внутрішній імпульс, який надає йому особливу динамічну силу: кожен окремо ідентичний своїй особистості, але в поєднанні з усіма він представляє націю.

Це «фьолькш»-націоналістичне поняття «ідентичності» уміло застосовується в «питанні про іноземців». Померлий у травні 1971 року Артур Ерхардт перед смертю записав на плівку «Заклик до опору проти вбивства народу», іменований відтоді всіма прихильниками «нової Європи» «політичним заповітом». У ньому він, посиляючись на нібито наявну гігантську ворожу змову, розписував «усілякі плани винищення німецького

народу, що виношуються з кінця минулого століття» за допомогою «геноциду», «біологічного засилля іноземців» і «скорочення народжуваності» [14].

У зовнішній політиці концепція «етноплюралізму» знаходить застосування у вимозі створити «народні ідентичності» шляхом приєднання до них територій тих чи інших держав. Це означає перегляд наявних нині в Європі державних кордонів відповідно до етнічних принципів порядку «фьолькїського самовизначення» як «зародка нового світового порядку». Ця концепція має «чотири рівні»: «загальногерманський», «великогерманський», «континентальний» і «міжнародний».

5. «Визвольний націоналізм». «Нові праві» виходять із того, що «етноплюралістичне» перетворення Європи не виникне саме собою. Тому європейський націоналізм має стати «революційним».

«Нові праві» реалізують свої ідеологічні установки, за можливості включаючись в усі рухи «протесту» (як і паралельно – в усе ще «консервативні» фракції правих об'єднань).

6. «Європейський соціалізм». Це світогляд «вільнодумних соціалістів» як «утілення найсучаснішого і єдино наукового соціалізму», на думку Барча, «однаково далекий» як від «гуманістичного сприйняття», так і від марксизму [171].

Усі елементи цієї основної ідеологічної схеми проявляються в програмах окремих «націонал-революційних» організацій і тісно примикають один до одного в одностайно проголошеній ними й закріпленій у «Націонал-революційній платформі» «ідеї п'ятикратної революції» (національна, яка містить у собі аспект «визвольного націоналізму, що охоплює весь світ», «соціалістична» або «соціальна», «екологічна», «культурна», «демократична» чи «базисна») із постулатом із «Платформи»: «Ми принципово відкидаємо політичну форму панування буржуазного суспільства – демократичний парламентаризм» [14].

Тепер стає зрозуміло, чому «нові праві» при першому ж своєму натиску майже повністю включилися в екологічний рух, розраховуючи через нього створити собі масову базу, і навіть спробували за допомогою швидко створених власних «еко-груп» із самого початку захопити в ньому ініціативу. Так, «солідаристи» почали інтенсивно співпрацювати з «рухом зелених». П. Пенц обґрунтував це таким чином: «Ми, солідаристи, у душі третього шляху стоїмо осторонь від «правих» і «лівих», від капіталізму й комунізму, і у своїх ідеях створення нового порядку виходимо з екологічно-біологічної загрози, що нависла над людьми й навколишнім середовищем та вкорінена в матеріалістичному світогляді панівних ідеологій. Ми, солідаристи, – спочатку «зелені!» [98].

Сенс цієї боротьби за «зелених» корениться в концепції «біогуманізму». Ідеться про те, щоб створити «партію проти партій», «партію для понадпартійної, вільної від партій політики», «партію народної держави» із «солідаристським виборчим списком», за «життєвий простір Серединої Європи» та за «всю Європу».

Подібна реакція на засилля неоліберальних ідей у програмах сучасних політичних партій та соціальних рухів у країнах ЄС є більш ніж закономірним явищем. Сутінки неоліберальної Європи, наче затянулись на століття, а критика «лівих» дискредитована не лише пам'яттю про тоталітарний режим СРСР, а й відсутністю консолідації всередині нових європейських «лівих» політичних сил. Не дивно, що в такій ситуації роль головного опонента офіційній Європі у сфері практичної політики посідають сьогодні «нові праві» політичні партії та соціальні рухи, що тяжіють до неофашизму. «Лівим», натомість, відведена роль «наукової критики» та критичної соціальної поетики, що виражена в тому засиллі футуристичної публіцистики та антиутопічних романів, які сьогодні користуються широкою популярністю в країнах ЄС, які різною мірою реалізують себе як соціал-демократи.

Проте, як показує досвід останніх років, загострення кризи офіційної політики урядів країн ЄС, а також неспроможність «нових правих» ідейно, а також на практиці дотримуватися того рівня соціальної політики, до якого вже звикло населення таких країн, як Франція, Іспанія та ін., призводить до, хоча й не такої явної, але зміни вектора в пошуках альтернативи актуальному політичному курсу ЄС.

Одним із найважливіших факторів таких змін стала політика жорсткої економії, яка ще донедавна була запроваджена лише в Греції. Сьогодні, окрім Греції, іншою країною Європи, що має всі шанси обрати на високі державні посади членів партії, що виступає проти заходів жорсткої економії, є Іспанія.

Майже 30 % іспанців підтримують Podemos («Ми можемо»), десятки тисяч збираються на мітинги, організовані партією. Є декілька факторів, які дозволили Podemos досягти такого успіху. По-перше, це дискурс партисипації, «нового способу творити політику». По-друге, це критика заходів жорсткої економії, проблема, що бентежить усю Європу. По-третє, це бекграунд руху 15М, масового протестного руху, що мобілізував людей через економічну кризу в країні. Крім цього, запорукою успіху стало те, що лідери й творці Podemos спромоглися пробитися в мейнстрімні медіа — телебачення та радіо. Хоча партія не називає себе «лівою», лєвова доля її членів мають тривалий досвід участі у «лівому» русі.

Основою програми партії є вимоги на кшталт чесних заробітних плат, соціальних виплат, пенсій, контролю банків та роботодавців, також порушені питання доступу до таких суспільних благ, як медицина, освіта, житло, комунальні послуги та інформація. Особливу увагу приділено таким пригнобленим групам, як інваліди, ЛГБТ та іммігранти.

Навесні минулого року партійні сайти та сторінки в соціальних мережах майоріли постерами «Podemos ganar Madrid», «Podemos ganar Andalucía» («Ми можемо перемогти в Мадриді», «Ми можемо перемогти в Андалусії»). Партія готується до муніципальних та регіональних виборів, що відбудуться в травні 2017. Ці вибори стануть лакмусовим папірцем здатності

організації рухатися до найвищих державних посад, повторивши досвід СІРІЗА [174].

Як для багатьох іспанців, так і для численних активістів поза Іспанією, що слідкують за долею Podemos, основним джерелом інформації є провідні ЗМІ, що репрезентують лише керівництво партії, яке намагається представити її бездоганною для широкого загалу.

Показовим у розвитку цієї партії є те, що багато з її членів є дослідниками у сфері соціальних наук, журналістами та публіцистами з «лівими» поглядами. Зовсім нещодавно один із членів Podemos, а також редактор «лівого» академічного журналу Viento Sur Хаймі Пастор в інтерв'ю українському журналу соціальної критики «Спільно» зазначив: «Раніше наш погляд завжди був спрямований у бік Франції. Але наразі можна спостерігати, як підтримка «лівих» там спадає, а «праві» партії стають сильнішими. Можна сказати, що такі країни, як Португалія, Італія мають великий протестний потенціал, як і німецькі профспілки. Але окрім них — небагато. У нас немає сильного оптимізму щодо цього. Проте важливо розуміти, що зрушення в Іспанії, яка значно більша та впливовіша в європейському середовищі за Грецію, можуть стати великим кроком уперед, адже у випадку приходу до влади сили, що виступатиме проти заходів жорсткої економії, загальна ситуація в регіоні зміниться з більшою ймовірністю» [174].

Отже, як бачимо, проблематика новітнього дискурсу демократій ЄС хоча й знаходиться під явним домінуванням «правої» критики, усе ж таки, у силу наявності значимої традиції соціалістичних рухів та «лівацької» академічної спільноти, має всі шанси на зміну векторів розвитку. Це стає можливим тоді, коли головними акторами на полі популяризації ідей «лівої» політики стають науковці, журналісти, публіцисти та інші авторитети зі сфери актуальних медіа та соціальних комунікацій майбутнього.

У підсумку критики організації комунікативного суспільства майбутнє дискурсу демократії ставиться в залежність від подальшого технологічного

розвитку, векторів віртуалізації влади та розвитку нових можливостей для комунікації та доступу до інформації.

Разом із тим, суспільство ІКТ — це високотехнологічне та великою мірою висококритичне суспільство, актори якого здатні не лише адаптуватися до нових умов та продовжувати традиційний владний розподіл у суспільстві, а й виступати на боці соціальної критики задля вироблення дієвих принципів справедливості та соціальної рівності. Саме таким джерелом другої половини ХХ століття й став постмарксизм та вся структурна лінгвістика як предтеча дискурсивного аналізу соціальних практик. Критика інформатизації владних відносин та всепроникності влади медіа в час боротьби проти авторитарної особистості й владного терору стала новим диханням у політичній науці та стимулювала якісне переосмислення феномену демократії в політичній історії людства.

Сьогодні ми спостерігаємо зміну полюсів у поступі дискурсу демократії (у бік «лівої» політичної теорії), що не виключено може призвести до її остаточного зникнення з політичної теорії та практики. Мова йде про те, що високотехнологічне суспільство породжуватиме все більше й більше нових структур (транснаціональні корпорації, медіа ресурси, глобальні ІКТ-концерни), можливо навіть і свідомостей (штучний інтелект), які відіграватимуть роль владних суб'єктів. Класичне значення демократії як влади народу перетвориться на анахронізм.

Виходячи із зазначених вище інтерпретацій різних аспектів дослідження динаміки дискурсу демократії ми виділяємо такі його тенденції, як: закритість формування (влада-знання (володіння та доступ до інформації) приходить на заміну концепту «влада народу»); критичність (відмова від авторитетів теорії та практики демократії); інструментальність (використання лінгвістичних конструкцій для досягнення політичних цілей); контекстуальність (формується та аналізується під контекст, може швидко та радикально змінювати значення); еkleктизм (поєднання різних дискурсів та

значень у структурі однієї цілісності); нестабільність (відмова від універсалізму модерну).

Закритість формування. Остаточне утвердження в науковому дискурсі понять «інформаційна війна», «влада медіа», «інформаційні технології маніпулювання масовою свідомістю», а також низки соціально-критичних теорій розподілу влад в інформаційному суспільстві призвело до перемоги концепції «влади-знання». Виходячи з того, що владний ресурс в ІКТ-суспільстві належить тому, хто володіє знаннями та технологіями (саме знання і технології, їхнє поширення є основами для формування дискурсу), формати дискурсу демократії як форми політичного режиму будуть визначатись у межах закритих владних груп.

Якщо раніше, в доінформаційну епоху, формати політичного дискурсу демократії визначались у межах формально відкритих груп, то сьогодні ореол цієї ілюзорної відкритості остаточно стерто (наприклад, за допомогою критичної теорії медіа). Від кібератак на інформаційні ресурси влади до медіа пропаганди: ІКТ сьогодні – це можливість докорінного переформатування актуального владного розподілу в демократичних (і не тільки) суспільствах.

Критичність або відмова від авторитетів теорії та практики демократії. Концепції новітніх форм демократії сьогодні формуються від протилежного: антагонізм ціннісно протилежних основ світосприйняття лібералізму та марксизму знімається. Відбувається це не в останню чергу під впливом постмодерних практик організації знання: при побудові однієї наукової моделі поєднуються сенси різних, подекуди й протилежних одна одній теорій. Такий плюралізм можливостей для появи, наприклад, соціального типу демократії, вершина якої здобувається в стані тотального контролю за громадянином: від майже абсолютної свободи Дж. Локка до паноптикуму І. Бентама — така реальність дискурсу демократії.

А з іншого боку, реальність дискурсу демократії лише останні півстоліття стала перетинатись із реальністю політичної практики. Принципи

класичної ліберальної демократичної політичної організації, описані класиками лібералізму, повністю не знаходять своєї реалізації в жодній із реальних демократій світу. А критика постмарксистами влади медіа в добу відновлення довіри до інститутів демократії спровокувала нову хвилю критичного переосмислення «правдивості» висловлених ліберальною теорією демократії принципів організації влади в суспільстві. А разом із постмарксистами й «лівими» антиглобалістами, що критикують світові демократії за надмірну капіталізацію влади, експлуатацію людини та природи, сьогодні виступають і теоретики інформаційного суспільства та критики технократії. Останні, ніби синхронно думці франкфуртської школи (зокрема, Т. Адорно), формують наукову антиутопічну модель авторитарної особистості та її життєвого світу.

Усі ці фактори, разом із наявністю все ще незвіданої повністю форми держави соціальної справедливості, змушують теоретиків демократії все більше й більше розмивати свої ціннісні кордони, приймаючи як рідних чи то ідею колективізму, чи то закриття кордонів та розгін мирних демонстрацій.

Інструментальність або використання лінгвістичних конструкцій для досягнення політичних цілей полягає у зближенні мови політичного популізму та ідеологізованої масової свідомості до мови політичного знання. Разом із тим, винайдення технологій доступності знання для широких мас призвело до майже тотального використання каналів та методик маніпулювання свідомістю. Лінгвістичні конструкції як картини ціннісно орієнтованого буття людини та політики стали інструментом підкорення в руках влади знання та технологій.

Політична влада врослась у владу ЗМК, поширивши свій вплив туди, куди раніше не проникала: у свідомість політичного суб'єкта. Формування ціннісних передумов політичної участі (зокрема, участі у формуванні політичних дискурсів) узяли під контроль медійники та політтехнологи (наймані працівники ТНК, глобальних та локальних урядів).

За умов збільшення можливостей для соціальної комунікації до формування політичного дискурсу починає залучатися все більше й більше людей, яким сьогодні достатньо мати доступ до Інтернету та володіти базовими навичками в експлуатації технологій. Разом із тим, за умов поширення у висококомунікаційних суспільствах ефекту Данінга-Крюгера, ідеологізованість політичних висловлювань у контекстах актуального дискурсу демократії матиме тенденцію до зростання.

Таким чином, реальною «владою» буде визначатися той політичний суб'єкт, який має безпосередній доступ до каналів соціальної комунікації та володіє знанням, яке легітимізує його право формувати порядок денний політичного життя країни.

Контекстуальність формується та аналізується під контекст, може швидко та радикально змінювати значення. Якщо раніше політичне знання було підпорядковане ідеї пояснення всієї картини світу та мало на меті сформуванню підпорядкований законам логіки або психології прогноз політичного майбутнього, то сьогодні воно рухається в бік пояснення одиничних явищ та аналізу роботи одиничних інституцій.

Контекстуальність узагалі є стрижневим поняттям цього дослідження, так як у ньому мова йде не стільки про глобальні тенденції формування політичного дискурсу в інформаційну добу, скільки про відмінності його практичного втілення в різних контекстах — соціокультурних умовах. Визнання того факту, що принципи демократії не однаковою мірою можуть бути зрозумілі та втілені в різних суспільствах, говорить про те, що дискурс демократії потенційно може набувати найнеочікуваніших форм та змісту. Прикладом тут може стати розгортання дискурсу заборони абортів у Польщі, який спровокував чергову хвилю медіакомунікації та соціальної критики демократичних урядів сучасної Європи. На піку розгортання подій довкола заборони абортів у Польщі масові протести феміністок охопили всю країну, а віртуальний протест у соціальних мережах підтримало кілька мільйонів осіб у всьому світі.

Отже, політичне мислення відмовилося від універсалій та оцінок цілого, визнавши свою неспроможність бачити картину повністю. Від ідеї М. Вебера про заангажованість соціального дослідника смислами власної картини світу (більшою чи меншою мірою ідеологізованої картини) до етнометодології та розуміння реальності, яку можна дослідити лише як власний життєвий простір дослідника.

Еклектизм, або поєднання різних дискурсів та значень у структурі однієї цілості. Еклектизм, також еклектика, вибірковість (грец. *εκλεκτός*, «вибраний»; від грец. *εκλέγω*, «обирати») — у найширшому значенні — механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій. Еклектизм — напрям у давньогрецькій філософії доби еллінізму, у 2 столітті до н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями й школами. Еклектизм був більш-менш поширений у школах епікурейців, стоїків, академіків, перипатетиків, кініків.

У контексті нашого дослідження еклектизм є наслідком вищеописаної специфіки формування знання в епоху постмодерну. Зникнення кордонів між «лівим» та «правим» дискурсом, прогрес соціал-демократичних форм, криза декларативних демократій колишнього СРСР, містифікація (у випадку з неофашистськими рухами) та ідеологізація політичного знання та ін. – усе це містить у собі причини формування нових політичних моделей на основі істин та алгоритмів подекуди діаметрально протилежних концепцій та політичних теорій.

Свого часу на запитання про сутність мислення кінця ХХ ст. філософ та соціальний дослідник З. Бауман сказав так: «Знаєте, Карл Маркс у віці 26 років писав про те, що нові умови капіталізму розтоплюють усе напрацьоване та стабільне. Наші предки змінювали стабільне з метою створити з нього ще стабільніше – те, що змінити буде вже неможливо. Іншими словами, вони змінювали світ із метою зробити його незмінним.

Такою була ідея ідеального суспільства, зокрема, комуністичного. Сьогодні ми продовжуємо змінювати світ, не сподіваючись вже ні на що». У такій ситуації науковий прогноз (наприклад, той, що був запропонований К. Марксом) повністю замінила соціальна поетика антиутопічного жанру. А науковці повністю відмовилися від диктату первинних прав, принципу верховенства права та суверенітету особистості, боротьби за рівність та справедливість. У модерних політичних теоріях первинними для дослідження визнані не ідеї рівності та соціальної справедливості, а інструменталізм та холодна логіка підрахунку економічної вигоди та векторів розвитку вільного ринку, розширення кордонів експансії та формування більш міцних ланцюгів споживацької залежності у форматі «людина-соціальна система». Натомість, у силу того, що «кінець ідеології» знаменувався не кінцем, а бурлінням усіх без винятку політичних істин в одному болоті глобальної кризи, неприйняття будь-яких універсалій було привнесено у сферу критичного політичного знання як одне з ключових правил. Формування жодного актуального політичного дискурсу демократії сьогодні не відбувається без врахування цієї, чи ненайголовнішої аксіоми соціально-політичної критики.

Отже, у цьому розділі ми здійснили аналіз політики ЄС крізь призму дослідження дискурсивних практик акторів політичного процесу, місця та ролі текстів — конвенцій у поступі політичної системи ЄС та каналів зворотного зв'язку з досвідом соціальної практики. Визначено тенденції трансформації політичного дискурсу демократії в країнах ЄС.

Окрім цього, було проаналізовано закономірності розгортання «праворадикальних» соціальних рухів, які формують протилежну поширенню «лівої» критики тенденцію кризи європейських демократій. Визначено структурні фактори, які сприяють зростанню «нових правих» у Європі. У першу чергу, актуалізується очевидне зниження рівня демократичності влади й політичних інститутів у результаті граничної централізації виконавчої та законодавчої влади. У дискурсі «нових правих»

актуалізується інтерпретація Європейського союзу як глибоко авторитарного політичного інституту, що нехтує думкою виборців і просуває програми жорсткої економії без народного мандата. Окрім цього, поширенню «правого» дискурсу в ЄС сприяло уявлення про те, що національні інтереси були повністю підпорядковані інтересам фінансового капіталу, відповідального за жорстку соціально-економічну політику, яка підриває рівень життя й спустошує місцеву промисловість. «Нові праві» протиставляють «націю» брюссельській Трійці – МВФ, Європейському центральному банку та Європейській комісії. По-третє, «лібералізація» підірвала місцеву промисловість і трудове законодавство. «Праві» засуджують ліберальну імміграційну політику, яка дозволяє здійснювати масштабний приплив дешевих працівників у період депресії та високого безробіття. Криза капіталізму в поєднанні з дешевою працею іммігрантів формує матеріальну основу для зростання популярності «правої» ідеології серед робітників, особливо серед частково зайнятих і безробітних.

На основі проведеного дослідження визначено такі тенденції політичного дискурсу демократії, як: закритість формування (влада-знання (володіння та доступ до інформації) приходить на заміну концепту «влада народу»); критичність (відмова від авторитетів теорії та практики демократії); інструментальність застосування (використання лінгвістичних конструкцій для досягнення політичних цілей); контекстуальність (формується та аналізується під контекст, може швидко та радикально змінювати значення); еkleктичність (поєднання різних дискурсів та значень у структурі однієї цілісності); нестабільність (відмова від універсалізму модерну).

Висновки до розділу 4

Здійснено аналіз політики ЄС крізь призму дослідження дискурсивних практик акторів політичного процесу, місця та ролі текстів — конвенцій у

поступі політичної системи ЄС та каналів зворотного зв'язку з досвідом соціальної практики. Визначено тенденції трансформації політичного дискурсу демократії в країнах ЄС.

Окрім цього, було проаналізовано закономірності розгортання «праворадикальних» соціальних рухів, які формують протилежну поширенню «лівої» критики тенденцію кризи європейських демократій. Визначено структурні фактори, які сприяють зростанню «нових правих» у Європі. У першу чергу, актуалізується очевидне зниження рівня демократичності влади й політичних інститутів у результаті граничної централізації виконавчої та законодавчої влади. У дискурсі «нових правих» актуалізується інтерпретація Європейського союзу як глибоко авторитарного політичного інституту, що нехтує думкою виборців і просуває програми жорсткої економії без народного мандата. Окрім цього, поширенню «правого» дискурсу в ЄС сприяло уявлення про те, що національні інтереси були повністю підпорядковані інтересам фінансового капіталу, відповідального за жорстку соціально-економічну політику, яка підриває рівень життя й спустошує місцеву промисловість. «Нові праві» протиставляють «націю» брюссельській Трійці – МВФ, Європейському центральному банку та Європейській комісії. По-третє, «лібералізація» підірвала місцеву промисловість і трудове законодавство. «Праві» засуджують ліберальну імміграційну політику, яка дозволяє здійснювати масштабний приплив дешевих працівників у період депресії та високого безробіття. Криза капіталізму в поєднанні з дешевою працею іммігрантів формує матеріальну основу для зростання популярності «правої» ідеології серед робітників, особливо серед частково зайнятих і безробітних.

На основі проведеного дослідження визначено такі тенденції політичного дискурсу демократії, як: закритість формування (влада-знання (володіння та доступ до інформації) приходять на заміну концепту «влада народу»); критичність (відмова від авторитетів теорії та практики демократії); інструментальність застосування (використання лінгвістичних

конструкцій для досягнення політичних цілей); контекстуальність (формується та аналізується під контекст, може швидко та радикально змінювати значення); еkleктичність (поєднання різних дискурсів та значень у структурі однієї цілісності); нестабільність (відмова від універсалізму модерну).

Результати четвертого розділу дисертації були апробовані у двох наукових статтях у фаховому виданні України та у виданні України, яке включене до міжнародних наукометричних баз:

1. Сичик К.Б. Роль лівих течій політичного знання ХХ ст. у формуванні альтернативного змісту свободи як засадничої категорії теорії демократії / Вісн. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». – Львів, 2016. – Вип.8. – С.31–37.
2. Сичик К.Б. Майбутнє ЄС в епіцентрі критики капіталізму: семіотичний аналіз як метод виявлення ідеологічних проблематик/ Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2016. - Вип. 114 (1). – С. 404 - 408.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження відповідно до поставлених мети та задач зроблено такі висновки:

1. Аналізуючи стан дослідження трансформації демократії в розвинутих ІКТ-суспільствах, дійшли висновку, що ця проблематика досі не стала актуальною для української політичної науки, а аспект «лівого» розвитку критики демократії був витіснений у поле політичної публіцистики внаслідок тотальної дискредитації «лівої» ідеології режимом СРСР. Як свідчить процес розвитку демократії, наявні демократичні моделі роблять акцент або на різних аспектах демократії, або на різних цінностях. Будь-які теорії демократії, що задовольняють сучасні стандарти науки, необхідно формувати комплексними й одночасно гнучкими — рефлексивними. Теорія демократії не може обмежувати себе однією метою (співучасть або ефективність, правова або соціальна держава, захист меншості або влада більшості, автономія або авторитет); навпаки, вона має комбінувати велику кількість тих уявлень про цілі, які викристалізувалися у західній теорії демократії, а також у демократичній практиці й виявилися соціально значущими. Вона потребує комплексних передумов у принципах, що посідають «золоту середину» між образами демократії та дійсністю.

2. На основі застосування принципів дискурс-аналізу, обґрунтованих представниками бірмінгемської школи «культурних досліджень» (Ст. Холл, Е. Томпсон, Р. Вільямс, Р. Хоггарт) встановлено, що дослідження тенденцій розвитку суспільства комунікаційного перенасичення було доповнене постмарксистським трактуванням його якостей як суспільства, що знаходиться в тотальній владі ЗМК, які виробляють ідеологічні смисли в масового споживача інформації. У постмарксистських дослідженнях часто апріорно стверджується, що ЗМК успішно виробляють ідеологічні смисли, однак їхній вплив на аудиторію далеко не однозначний — декодування медіальних повідомлень аудиторією складним чином детермінується

приналежністю до різних субкультур та структурних позицій. Проте, це не підстава відмовлятися від цілісного аналізу ідеологічних практик виробництва смислів з погляду їхніх структурних детермінант, вироблення відповідного концептуального апарату, уточнення конкретних механізмів ідеологічної гегемонії.

З'ясовано, що теоретики бірмінгемської школи «культурних досліджень», визначають смисли процедурних змін у демократичних державах в межах методології якісного аналізу культури та векторів її розвитку, репрезентованих у ЗМК. Тому, окрім аспекту соціокультурного, що робить можливим зміни демократичних інститутів у бік «лівої» політики й дискурсу соціальної справедливості, є ще й аспект процедурний. У суспільстві комунікаційного перенасичення поступ демократичних інститутів і процесів повністю або частково (відповідно до умов) перебуває в залежності від розвитку технологій передачі інформації. Тому сучасне бачення процедурних основ демократії не може ігнорувати технічний розвиток сучасного суспільства та дискурсивний вплив ЗМК на нього. Поява й наростання ролі електронних систем у структурі масових комунікацій неминуче мало результатом втілення в життя ідеї «кіберократії». У цьому випадку наявність традиційних для демократії процедур нерозривно пов'язується з рівнем технічної оснащеності влади та цивільних структур систем інтерактивної взаємодії під час виборів, референдумів, плебісцитів і т.д. Ця віртуалізація політики ставить нові завдання в галузі забезпечення інтеграції суспільства, налагодження відносин із новими спільнотами громадян (які мають або не мають такі технічні засоби), зміни форм контролю влади над громадськістю й, навпаки, зняття низки обмежень на політичну участь, оцінки кваліфікованості масової думки, способів її обліку й т.д.

3. Соціокультурними передумовами трансформації дискурсу демократії в розвинутих капіталістичних країнах ЄС інформаційної епохи в контексті предмету нашого дослідження було визначено: рівень ієрархії (або дистанція

влади) – ступінь нерівності людей, що визнається прийнятним для населення країни; прагнення уникнути невизначеності – той рівень, якому люди надають перевагу структурно організованим ситуаціям перед структурно неорганізованим; індивідуалізм – показник, якою мірою люди надають перевагу діяльності окремої особистості, не як члена групи; ступінь «мужності» – той рівень, у який «чоловічі цінності» (успіх, конкуренція, конкретний результат) переважають над «жіночими» (якість життя, теплі особисті взаємини, поступливість, турбота про слабших, солідарність).

4. Розглянуто та реконструйовано методологію соціально-політичного аналізу демократичних свобод, її альтернативні обґрунтування та доповнення. Шляхом включення аспектів дослідження соціокультурних трансформацій у розробку методологічної рамки аналізу демократичних свобод, сформовано основу для якісного соціально-політичного дослідження в площині оцінок демократичності політичних змін у країнах відмінної політичної культури та цінностей.

Доведено, що в контексті дослідження динаміки суспільно-політичного розвитку ознаки інформаційного суспільства необхідно адаптувати до особливостей соціокультурної організації політичної системи. А розвиток демократичних форм політичної організації детермінований безпосередньою залежністю від рівня інформаційного розвитку держави. Основи інформаційного суспільства (соціокультурна детермінація) досліджені за допомогою таких індикаторів: наявність електронного уряду; наявність інформатизованих систем надання адміністративних послуг; наявність віртуальних сервісів контролю за діяльністю інститутів влади; наявність ефективних каналів е-комунікації політичної еліти та громадянського суспільства (інтернет-ресурси органів влади, соціальні мережі тощо); наявність механізмів залежності влади від політичної активності громадян в інтернет-мережах та ін.

Обґрунтовано, що поширення й доступність ІКТ є необхідною умовою демократизації суспільства, розвитку громадянських ініціатив,

самоорганізації людей. Будучи найважливішим засобом комунікації, ІКТ використовуються для інформування громадян із широкого спектру питань різних видів життєдіяльності, для обговорення законопроектів та інших правових актів у процесі їхньої підготовки й виробленні політичних рішень.

Інтернет-технології, що забезпечують інформаційну взаємодію органів влади з населенням та інститутами громадянського суспільства, отримали в сучасній літературі назву «електронного уряду». Вітчизняні дослідники вважають, що правильним було б говорити про електронну інфраструктуру державного та муніципального управління, яка б об'єднувала в собі технології інформаційної взаємодії між органами влади та громадянами, органами влади та інститутами громадянського суспільства, включаючи бізнес-структури та громадські об'єднання, а також між різними державними і муніципальними установами.

Розвиток електронної інфраструктури державного і муніципального управління передбачає не тільки створення системи сайтів органів влади та інших установ. З точки зору політичної теорії, мова повинна йти про серйозну трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадянського суспільства, коли громадянин з об'єкта владно-управлінського впливу перетворюється на компетентного споживача послуг, що надаються корпусом державних і муніципальних службовців, і одночасно стає повноправним учасником процесу прийняття політичних рішень як на місцевому, регіональному, так і на загальнонаціональному рівні.

Поступ ІКТ та їх вплив на розвиток політичної системи досліджено не лише з позицій перспективності е-демократій та нових технологій політичної участі, але й з позиції росту всепроникності інформації та інтернет-ЗМІ.

Згідно з неомарксистськими поглядами, що склалися в руслі ідей структурального марксизму і концепції гегемонії, панівний в економіці клас в сучасному капіталістичному суспільстві не здійснює безпосередньо державну політику. Держава володіє відносною автономією. Автономна вона в силу того, що є сферою, незалежною від впливу безпосередніх інтересів

окремих фракцій панівного класу, що забезпечується крім іншого правилами гри ліберальної демократії. Це створює видимість нейтральності держава, яка нібито представляє «загальний інтерес» та «націю». Відносна ця автономія тому, що держава сприяє реалізації довгострокових стратегічних інтересів панівного класу. ЗМК, хоча й діють незалежно від вузьких інтересів політичних партій, все ж не можуть вийти за межі офіційного консенсусу, що формується в рамках парламентської демократії – в сфері держави і офіційної політики, яка представляє «загальнонаціональний інтерес». Самі критерії об'єктивності, неупередженості, незацікавленості, які роблять діяльність ЗМК легітимною в очах громадськості, орієнтують працівників ЗМК на ідеологічні репрезентації владних груп, які стали гегемоном і складають в даний момент зміст «загального інтересу», легітимізуючи через вибори так звану «громадську думку». Діяльність ЗМК в сучасному капіталістичному суспільстві включена в своєрідну діалектику конструювання консенсусу: ЗМК одночасно відображають консенсус і активно беруть участь в його конструюванні. Довготривалий ідеологічний ефект діяльності ЗМК складається у відтворенні самої ідеї «нації» та «загального інтересу», складовою ідеологічної умови існування сучасної капіталістичної держави. Отже, ідеологічні практики ЗМК визначаються складною системою структурних детермінант, що включають вплив домінуючої ідеології на самих працівників ЗМК та їх професійну ідеологію, і самі є такими детермінантами стосовно інших практик суспільної формації.

5. Здійснено аналіз політики ЄС крізь призму дослідження дискурсивних практик акторів політичного процесу, текстів конвенцій тощо, їх роль у розвитку політичної системи ЄС та у формуванні каналів зворотного зв'язку з досвідом соціальної практики. Визначено, що наукова інтерпретація текстів і дискурсів сьогодні може надати значно більше емпіричних даних, ніж наймасштабніші польові дослідження. Привнесення ліберальної політики в ранг «найкращих» політичних практик зумовило формування «нових істин» у контексті альтернативної «лівої» теорії.

Закономірно, що об'єктом таких досліджень стала мова (дискурс, ідеологія й т.д.).

Досліджено тенденції розгортання «праворадикальних» соціальних рухів як реакції на «ліву» критику та інституційну кризу європейських демократій. Визначено структурні чинники, які сприяють зростанню «нових правих» у Європі. Передовсім, актуалізується очевидне зниження рівня демократичності влади й політичних інститутів у результаті граничної централізації виконавчої та законодавчої влади. У дискурсі «нових правих» актуалізується інтерпретація Європейського союзу як авторитарного політичного інституту, що нехтує думкою виборців і просуває програми жорсткої економії без народного мандата. Окрім цього, поширенню «правого» дискурсу в ЄС сприяло уявлення про те, що національні інтереси були повністю підпорядковані інтересам фінансового капіталу, відповідального за жорстку соціально-економічну політику, яка підриває рівень життя й спустошує місцеву промисловість. «Нові праві» протиставляють «націю» брюссельській Трійці – Міжнародному валютному фонду, Європейському центральному банку та Європейській комісії. Крім цього, «лібералізація» підірвала місцеву промисловість і трудове законодавство. «Праві» засуджують ліберальну імміграційну політику, яка дозволяє здійснювати масштабний наплив дешевих працівників у період депресії та високого безробіття. Криза капіталізму в поєднанні з дешевою працею іммігрантів формує матеріальну основу для зростання популярності «правої» ідеології серед робітників, особливо серед частково зайнятих і безробітних.

Так актуальним став дискурс небезпеки «демократичного перевантаження» суспільства, яке «нові праві» озуміють як параліч політичної системи під впливом надмірного для неї групового та електорального тиску. При цьому серйозній критиці піддався і солідаризм та інституалізація субсидіарності, так як теоретики «нових правих» – були переконаними прихильниками вільного ринку, та вважали, що економіка

найкраще працює тоді, коли уряд залишає її у спокої. Ідеї соціал-демократів в цьому плані вкрай небезпечні, так як вони прагнуть політично підсилити економічні фракції суспільства, дозволяючи їм пред'являти уряду нескінченні вимоги – збільшити оплату праці, інвестиції в громадський сектор економіки, субсидії і так далі; результатом стає панування тих груп, у яких «є потрібні зв'язки». Все це, згідно з «новими правими», тягне за собою одне – невпинний рух до державного втручання, а отже, і економічного застою.

«Перевантаження управління» можна розглядати і як один з наслідків електорального процесу. Мова йде про те, що в ході електорального процесу політики, борючись за владу, електорату дають все менш і менш здійснимі обіцянки, що може призвести до катастрофічних результатів. Економічні наслідки «неприборканої демократії» – це завжди високий рівень інфляції, спрямований вгору зростанням державних боргів, і все більш важкий податковий тягар, що підриває підприємницьку ініціативу і економічне зростання в цілому. Теоретики «нових правих» тому схильні бачити в демократії не більше ніж засіб захисту від можливого урядового свавілля, але ніяк не засіб для соціальних перетворень.

6. На основі розробленої методології дослідження визначено такі тенденції трансформації політичного дискурсу демократії:

- закритість формування — заміна концепту «влади народу» на концепт «влади знання», виражений у категоріях володіння та доступу до інформації. Виходячи з того, що владний ресурс в ІКТ-суспільстві належить тому, хто володіє знаннями та технологіями (а саме знання й технології, їхнє поширення є основами для формування дискурсу), формати дискурсу демократії як форми політичного режиму будуть визначатись у межах закритих владних груп;

- критичність – відмова від авторитетів теорії та практики демократії, що надає можливість виходу за межі ліберальної парадигми політичної науки;

- інструментальність – використання лінгвістичних конструкцій для досягнення політичних цілей, або засилля популізму та маніпуляцій масовою

свідомістю в інтересах збереження актуального владного розподілу в суспільстві;

– контекстуальність – дискурс формується та аналізується під контекст, може швидко та радикально змінювати значення разом із контекстом. Якщо раніше політичне знання було підпорядковане ідеї пояснення всієї картини світу із застосуванням інструментів політичного прогнозування, то сьогодні актуальним для науки є пояснення одиничних явищ та аналізу роботи одиничних інститутів;

– еkleктизм — можливість поєднання різних дискурсів та їхніх смислів у структурі однієї цілісності (дискурсу). Еkleктизм є однією з якостей формування знання в епоху постмодерну. У контекстах соціальної практики він передбачає зникнення кордонів між «лівим» та «правим» дискурсом, прогрес соціал-демократичних форм, остаточну кризу декларативних демократій колишнього СРСР, містифікацію (у випадку з неофашистськими рухами) та ідеологізацію політичного знання та ін.;

– нестабільність – відмова від універсалізму Модерну та комплексних наукових підходів до прогнозування майбутнього політичних систем різного змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельс Х. Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование [Электронный ресурс] / Х. Абельс // Журнал социологии и социальной антропологии – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/180296.html>
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
3. Адорно Т. Эстетическая теория / Т. Адорно. – М. : Республика, 2001. – 526 с.
4. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины [Электронный ресурс] / Г. Алмонд // Полис : политические исследования. – 1997. – № 6. – Режим доступа : http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=37
5. Альтюссер Л. Ленин и философия / Л. Альтюссер — М. : Ad Marginem, 2005. — 175 с.
6. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – М., 2011. – № 3(77). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>
7. Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт / Ф. Анкерсмит. – М. : Европа, 2007. – 621 с.
8. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К., 1999. – 336 с.
9. Аптер М. Кибернетика и развитие / М. Аптер. – М. : Мир, 1970. – 216 с.
10. Арендт Х. Vita activa или о деятельной жизни / Х. Арендт ; пер. В. В. Библихина. – СПб. : Алетейя, 2000. – 438 с.

11. Аристотель. Афинская полития / Аристотель ; пер. С. И. Радцига. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1936. – 198 с.
12. Аристотель. Сочинения / Аристотель ; ред. и вступ. ст. В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. – 552 с.
13. Аристотель. О памяти и припоминании / Аристотель ; пер. С. В. Месяц // Космос и душа. – М., 2005. – С. 407–419
14. Арманд М. Лекарство от расизма, или власть черно-белой / Арманд М. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
15. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности [Электронный ресурс] / Барбер Б.– Режим доступа : https://sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/barber_soc_mobile.html
16. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989 – 616 с.
17. Башляр Г. Философское отрицание [Электронный ресурс] / Г. Башляр. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/library/bachelard/01/02.html#1>
18. Беркли Ж. Сочинения / Ж. Беркли. – М. : Наука, 1978. – 556 с.
19. Богдановская И.Ю. Электронное государство / Богдановская И.Ю. // Общественные науки и современность. М. : 2004. – №6. – С. 105-111
20. Бодрийяр Ж. Забыть Фуко [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Vodr/zb_fuko.php
21. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медия [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа : <http://www.politizdat.ru/article/50>
22. Бонзак Р. Документальный метод : теория и практика интерпретации с позиций социологии знания / Р. Бонзак // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы

- политической теории. Комментированное введение / сост. Н. Конеген, К. Шуберт. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – С. 180–198
23. Британским чиновникам не нравится электронное правительство [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.cnevvs.rU/newsline/index.shtml72003/11/18/151815>
24. Бурдьё П. О символической власти [Электронный ресурс] / П. Бурдьё // Социология социального пространства. – Режим доступа : http://es-dejavu.net/p-2/Power_Bourdieu.html.
25. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М., 1993. – 330 с.
26. Бэкон Ф. Новый Органон [Электронный ресурс] / Ф. Бэкон. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000451>
27. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер с англ. П. М. Кудюкина ; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб. : Университет. книга, 2001. – 416 с.
28. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн ; пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина, Л. В. Феденко ; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
29. Вальцель Х. Научно-теоретические и методические основы политологии / Х. Вальцель // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / сост. Н. Конеген, К. Шуберт. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – С. 107–132
30. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990. – 628 с.
31. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К., 1998. – С. 173–192
32. Вийегас Хуан С. Кризис накопления в Венесуэле и обнищание рабочего класса [Электронный ресурс] / Вийегас Хуан С. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>

33. Влчек А. Парагвай — это Африка: мозаика кошмара [Электронный ресурс] / Влчек А. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
34. Внедрение электронного правительства как нам оценивать успехи? [Электронный ресурс] / Государство в XXI веке, Электронное правительство: достижения и перспективы развития (выпуск 24). – Режим доступа: <http://www.microsoft.com/Rus/Government/Newsletters/Issue24/03.msp>
35. Висновки Ради щодо нової стратегії проникнення на ринок. Рада «Allgemeine Angelegenheiten». Люксембург, 17-18 червня 2007 р. [Електронний ресурс] – Режим доступа: Http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/de/gena/94750.pdf
36. Габермас Ю. Політичні студії. Залучення іншого / Ю. Габермас. – Львів, 2004. – 416 с.
37. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Ю. Габермас // Демократія: антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 654–681
38. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного [Электронный ресурс] / Г.-Г. Гадамер. – Режим доступа: <http://elenakosilova.narod.ru/studia2/gadamer.htm>
39. Галеано Э. Вскрытые вены Латинской Америки / Галеано Э. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
40. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель ; пер. с англ. З. Замчук, Н. Макарова, Е. Трифонова. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
41. Гарфинкель Г. Исследование привычных оснований повседневных действий / Г. Гарфинкель ; пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2, № 1. – С. 42–70

42. Гарфинкель Г. Что такое этнометодология? / Пер. с англ. А. М. Корбута // Социологическое обозрение. – 2003. Т. 3. – № 4. – С. 3–25
43. Гарфинкель Г. Концепция и экспериментальные исследования «доверия» как условия стабильных согласованных действий / Г. Гарфинкель; пер. с англ. А. М. Корбута // Социологическое обозрение. – 2009. – Т. 8, № 1. – С. 3–25
44. Гаєк Ф. Конституція свободи / Ф. Гаєк. – Львів : Літопис, 2002. – 556 с.
45. Гаєк Ф. Принципи ліберального соціального порядку / Ф. Гаєк // Лібералізм: антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 19–32
46. Гегель Г. Феноменология духа [Электронный ресурс] / Г. Гегель. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/gegel02/index.htm>
47. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступа : <http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt>
48. Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М., 1989. – Т. 1. – 610 с.
49. Гусейнов А. А. Мораль и политика: уроки Аристотеля [Электронный ресурс] / А. А. Гусейнов // Ведомости. Вып. 24 : Политическая этика: социокультурный контекст. – Тюмень : НИИ ПЭ, 2004. – Режим доступа : http://www.guseinov.ru/publ/moral_polit.html
50. Гуссерль Э. Картезианские размышления [Электронный ресурс] / Э. Гуссерль. – Режим доступа : <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/Husserl.htm>
51. Глобальна порівняльна таблиця «Трансперенсі Інтернешнл» [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://ti-ukraine.org/cpi/global-table>
52. Даль Р. О демократии [Электронный ресурс] / Даль Р. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/135113/>
53. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. : пер. с лат. и франц. / Р. Декарт ; сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.

54. Денисенко В. М. Проблемы рационализма та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. М. Денисенко. – Львів, 1997. – 274 с.
55. Денисенко В. М. Аксиологія динаміки політичних процесів / В. М. Денисенко, В. Й. Климончук. – Львів : Простір-М., 2005. – 246 с.
56. Дойч К. Основные изменения в политологии (1952–1977 гг.) / К. Дойч // Политические отношения: прогнозирование и планирование. – М. : Наука, 1979. – С. 70–93
57. Жданко А. В. Эволюция управляемых систем: единая теория общества и истории / А. В. Жданко. – СПб. : Алетейя, 2008. – 810 с.
58. Засідання Європейської Ради від 14 грудня 2007 в Брюсселі, висновки головуючого, 16616/07, с. 10. [Електронний ресурс] – Режим доступа: [Http://register.consilium.europa.eu/pdf/de/07/st16/st16616.de07.pdf](http://register.consilium.europa.eu/pdf/de/07/st16/st16616.de07.pdf)
59. Зейлер Р. Повышение эффективности исследований и разработок / Р. Зейлер. – М. : Прогресс, 1967. – 256 с.
60. Ильин А. Н. Культура, стремящаяся в никуда: критический анализ потребительских тенденций : моногр. / А. Н. Ильин ; науч. ред. Д. М. Федяев. – Омск : ОмГПУ, 2012. – 266 с.
61. Информационное общество для всех. Шведская ИТ-политика [Електронний ресурс] / REGERINGSKANSLIET, SE-103 33 Stockholm, 2002. – Режим доступа до ресурсу: www.industry.ministry.se
62. Использование ИКТ в государственном управлении [Электронный ресурс] / Учебный модуль. – Режим доступа: <http://modulc.ddi.uz/chapter2.html>
63. Йонас Х., Кнебль В. Социальная теория. 20 вводных лекций / Х. Йонас, В. Кнебль ; пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. – СПб. : Алетейя, 2011. – 840 с.
64. Казарян С. О. Античное моделирование и Платон / С. О. Казарян. – Ереван : Айастан, 1987. – 270 с.

65. Кампанелла Т. Город Солнца [Электронный ресурс] / Т. Кампанелла. – Режим доступа : <http://lib.ru/INOOLD/KAMPANELLA/suntown.txt>
66. Кант И. К вечному миру. Философский проект / И. Кант // Сочинения : в 8 т. / И. Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 7.
67. Кант И. Критика практического разума [Электронный ресурс] / И. Кант. – Режим доступа : http://allbooks.com.ua/read_book.php?file_path=books/2/book00715.gz&page=0
68. Карнап Р. Эмпиризм, семантика и онтология [Электронный ресурс] / Р. Карнап. – Режим доступа : http://sprach-insel.com/index.php?option=com_content&task=view&id=125&Itemid=61
69. Кастлер Г. Место теории информации в биологии / Г. Кастлер // Теория информации в биологии. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – С. 183–192.
70. Карабущенко П. Элитология Платона: (Античные аспекты философии избранности) / П. Карабущенко. – М. ; Астрахань : Изд-во МОСУ, 1998. – 214 с.
71. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории [Электронный ресурс] / Р. Дж. Коллингвуд. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kollin/index.php
72. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1933. – № 2. – С. 95–102
73. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы [Электронный ресурс] / Лейпхарт А. – Режим доступа : <http://yuriyshveda.com.ua/de/learningprocess/materials/lernmaterialien/politologia/493-leiphart.html>
74. Локк Дж. Два трактата про врядування / Дж. Локк. – К. : Основи, 2001. – 264 с.
75. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985. – Т. 2. – 560 с.

- 76.Лосев А. Диалектика мифа [Электронный ресурс] / А. Лосев. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/losew03>
- 77.Луман Н. Власть / Н. Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновская. – М. : Праксин, 2001. – С. 76–93
- 78.Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории / Н. Луман // Западная теоретическая социология 80-х годов: реферативный сб. – М., 1989. – С. 41–64
- 79.Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман ; пер. с нем. Д. В. Озирченко // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114–125
- 80.Луман Н. Мировое время и история систем / Н. Луман ; пер. В. Бакусева // Логос. – 2004. – № 5. – С. 131–168.
- 81.Липман У. Публичная философия / У. Липман. – М. : Идея-Пресс, 2004. – 160 с.
- 82.Макинтаир А. После добродетели: исследования теории морали / А. Макинтаир. – М. : Акад. проект, 2000. – 384 с.
- 83.Мамардашвили М. Анализ сознания в работах Маркса / М. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1968. – № 6. – С. 14–25
- 84.Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию. – М., 1992. – С. 107–121
- 85.Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М. : Юристъ, 1994. – 704 с.
- 86.Манхейм К. Идеология и утопия [Электронный ресурс] / К. Манхейм. – Режим доступа : http://genderland.ru/modules/Static_Docs/data/book_407/index.html
- 87.Маркс К. Класова боротьба у Франції 1848–1850 / К. Маркс ; пер. з нім. П. Бензя. – Х. : Партвидав «Пролетар», 1932. – 116 с.
- 88.Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд-во полит. лит., 1970. – Т. 1. – 640 с.

- 89.Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 4. – 639 с.
- 90.Маркс К. Немецкая идеология [Электронный ресурс] / К. Маркс. – Режим доступа : https://www.marxists.org/russkij/marx/1845/german_ideology/index.htm
- 91.Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества [Электронный ресурс] / Г. Маркузе. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php
- 92.Маркузе Г. Разум и революция / Г. Маркузе. – СПб. : Владимир Даль, 2000. – 538 с.
- 93.Мертон Р., Блум Л. Общетеоретические проблемы социологии / Р. Мертон, Л. Блум // Социология сегодня: проблемы и перспективы. – М. : Прогресс, 1965. – С. 25–67
- 94.Милль Дж. О свободе [Электронный ресурс] / Дж. Милль. – Режим доступа : <http://humanities.edu.ru/db/msg/41201>
- 95.Монтень М. Опыты [Электронный ресурс] / М. Монтень. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/monte01/index.htm>
- 96.Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье ; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
- 97.Мор Т. Утопия [Электронный ресурс] / Т Мор. – Режим доступа : <http://lib.ru/INOOLD/MOR/utopia.txt>
- 98.Мюлебах А. Как уничтожить демос: борьба за воду в Италии / Мюлебах А. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
- 99.Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Р. Нозик. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
100. Нозик Р. Почему интеллектуалам не нравится капитализм? [Электронный ресурс] / Р. Нозик. – Режим доступа : <http://inliberty.ru/library/study/3503>

101. Норт Д. Кинг Д. 1943–2016: Революционный социалист, художник и защитник исторической правды / Норт Д. Кинг Д. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
102. Окинавская Хартия глобального информационного общества от 07.2000 [Электронный ресурс] / e-Europe 2005: Information Society for all, 06.2002. – Режим доступа: www.europe.eu.int
103. Оуэн Р. Избранные сочинения : в 2 т. / Р. Оуэн. – М. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – 768 с.
104. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Электронный ресурс] / Т. Парсонс. – Режим доступа : http://socioworld.narod.ru/text/history/par_strf.html
105. Платон. Менон [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа : <http://grani.roerich.com/plato/txt/meno.htm>.
106. Платон. Держава / Платон. – К. : Основы, 2000. – 352 с.
107. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс. – СПб. : Лаборат. метафизических исслед. филос. фак. СпбГУ ; Алетейя, 2000. – 318 с.
108. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер ; пер. з англ. В. Лісовий. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.
109. Пятигорский А. Что такое политическая философия / А. Пятигорский. – М. : Европа, 2007. – 152 с.
110. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-Жак Руссо. – М. : КАНОН-Пресс, 1998. – 416 с.
111. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – Киев : Ника-Центр, 1998. – 512 с.
112. Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер. – К. : Дух і Літера, 2005. – 386 с.
113. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К. : Дух і Літера, 2002. – 218 с.

114. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью) [Электронный ресурс] / П. Рикер. – Режим доступа : <http://www.ihtik.lib.ru>
115. Рокмор Т. Маркс после марксизма: философия Карла Маркса / Т. Рокмор. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 400 с.
116. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Роулз. – К. : Основи, 2000. – 382 с.
117. Роулз Дж. Идеи блага и приоритет права / Дж. Роулз // Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. – М., 1998. – С. 104–105
118. Рорти Р. Историография философии: четыре жанра / Р. Рорти // Джохадзе И. Д. Неопрагматизм Ричарда Рорти / И. Д. Джохадзе. – М. : УРСС, 2001. – 256 с.
119. Рорти Р. Постмодернистский буржуазный либерализм / Р. Рорти ; пер. и примеч. И. Джохадзе // Логос. – 1999. – № 9. – С. 96–104
120. Семёнов Ю. Формы общественной воли в доклассовом обществе: табуитет, мораль и обычное право / Семёнов Ю. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://sceptsis.net/library/politics/page1/>
121. Слотердаjk П. Критика цинического разума [Электронный ресурс] / П. Слотердаjk. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/sloterdayk_kritika/07.aspx
122. Сморгунов Л. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии [Электронный ресурс] / Сморгунов Л. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/245977/>
123. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Соссюр Ф. — М.: Прогресс, 1977. — 696, [2] с.
124. Спиноза Б. Избранные произведения / Б. Спиноза. – М., 1957. – Т. 1. – 522 с.

125. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М., 1991. – 736 с.
126. Тоффлер О. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. М.: АСТ, 2005. – 412 с.
127. Филлипс Л., Йоргенсен М. Дискурс анализ: теория и метод [Электронный ресурс] / Филлипс Л., Йоргенсен М. – Режим доступа : <http://bit.ly/21M34CT>
128. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд ; сост. Д. И. Донской, В. Ф. Круглянский. – Мн. : Поппури, 2010. – 608 с.
129. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / З. Фрейд ; пер. М. В. Вульф, А. А. Спектор. – М. : АСТ, 2006. – 400 с.
130. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд ; под общ. ред. Е. С. Калмыковой, М. Б. Аграчевой, А. М. Боковикова. – М. : Фирма СТД, 2005. – 680 с.
131. Фромм Э. Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или быть? / Э. Фромм. – Киев : Ника-Центр, 1998. – 400 с.
132. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : АСТ, 2007. – 384 с.
133. Фромм Э. Марксова концепция человека / Э. Фромм // Душа человека. – М. : «Республика, 1992. – С. 375–414
134. Фуко М. Наглядати і карати / М. Фуко. – К. : Основи, 1998. – 406 с.
135. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. – К. : Основи, 2004. – 265 с.
136. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 476 с.
137. Хабермас Ю. Философия как места блюститель и интерпретатор / Ю. Хабермас // Новый круг. – 1993. – № 3 – С. 56-67
138. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 416 с.

139. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 406 с.
140. Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985. – 424 с.
141. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 604 с.
142. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123
143. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика Просвещения: философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно. – М. : Медиум, 1997. – 310 с.
144. Шелер М. Человек и история / М. Шелер // Человек: образ и сущность: (Гуманитарные аспекты) : ежегодник. – М., 1991. – С. 133–159
145. Шелер М. Формы знания и образование / М. Шелер // Человек. – М., 1992. – Вып. 4. – С. 85–96
146. Шпенглер О. Закат Европы: очерк морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М., 1993. – 664 с.
147. Шумпетер Й. Часть вторая. Может ли капитализм выжить? Пролог // Капитализм, социализм и демократия / Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. — М.: Экономика, 1995. — 540 с.
148. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций [Электронный ресурс] / Эйзенштадт, Ш. – Режим доступа : <http://abuss.narod.ru/Biblio/eizenshtadt1.htm>
149. Эко У. Структура и отсутствие [Электронный ресурс] / У. Эко. – Режим доступа : <http://filosfak.ru/biblio/умберто-эко-структура-и-отсутствие>.
150. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2007. – 502 с.

151. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс. – Л. : Гос. изд-во полит. лит., 1950. – 374 с.
152. Юм Д. Исследования, касающиеся человеческого познания [Электронный ресурс] / Д. Юм. – Режим доступа : <http://sokolwlad.narod.ru/english/texts/philosophy/hume00.html>
153. Юсим М. Этика макиавелли / М. Юсим. – М. : Наука, 1990. – 158 с.
154. Яблонский А. Модели и методы исследования науки / А. Яблонский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 400 с.
155. Ясинский О., Гевара К. Нужно просветить рентгеном советский опыт [Электронный ресурс] / Ясинский О., Гевара К. // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа: <http://scepsis.net/library/politics/page1/>
156. Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
157. Barker C. Cultural Studies: Theory and Practice [Electronic resource] / Barker C. – Modes of access : <http://tocs.ulb.tu-darmstadt.de/93290039.pdf>
158. Bennett T. Making Culture, Changing Society [Electronic resource] / Bennett T. – Modes of access : <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17530350.2014.890638?journalCode=rjce20>
159. Beck Ulrich, Risk Society: Towards a New Modernity [Electronic resource] / Beck Ulrich, Risk Society. – Modes of access: <http://www.twirpx.com/file/648192/>
160. Cassirer E. An Essay on Man [Electronic resource] / E. Cassirer. – Modes of access : <http://sspa.boisestate.edu/anthropology/files/2010/08/CASSIRER-Science.pdf>
161. Dutton W. Digital democracy: electronic access to politics and services [Electronic resource] // Society on the Line. Information Politics in

- the Digital Age; eds. Dutton W. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – Modes of access: <http://bit.ly/1NBiduf>
162. Isaak C. Scope and methods of political science / C. Isaak. – IL : Dorsey Press, 1975. – P. 19–20
163. Freedom House. Freedom in the World 2015 [Electronic resource] – Modes of access : <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world#.VUH0nyHtmko>
164. Goffman W. A general theory of communication / W. Goffman // Introduction to information science. – N. Y. ; L., 1970. – P. 727–747
165. Hall S. Cultural Studies and its Theoretical Legacies [Electronic resource] / Hall S. – Modes of access : <https://msuweb.montclair.edu/~furr/pursuits/hallcultstuds.html>
166. Hofstede G. Culture's Consequences (1980) [Electronic resource] / Hofstede Geert. – Modes of access: <http://www.geerthofstede.nl/geert.aspx>
167. Laclau E. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics [Electronic resource] / Laclau E. – Modes of access : <https://philpapers.org/rec/LACHAS>
168. Lefort Claude. Democracy and Political Theory / Lefort Claude. [Electronic resource] – Modes of access: <http://ua.booksee.org/book/827294>
169. Murru M.E. E-Government: from Real to Virtual Democracy [Electronic resource] / Brussels: Boston University, 2003. – Modes of access: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNPAN/UNPAN011094.pdf>
170. Sharpe, Matthew Slavoj Žižek (1949) // Jon Simon (ed.) From Agamben to Zizek: Contemporary Critical Theorists. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010. — P. 243—257
171. Thompson E. P. The Making of the English Working Class [Electronic resource] / Thompson E. P. – Modes of access : <http://libcom.org/library/making-english-working-class-ep-thompson>

172. The State of Broadband 2016: Broadband Catalyzing Sustainable Development [Electronic resource] – Modes of access :
<http://www.broadbandcommission.org/Documents/reports/bb-annualreport2016.pdf>
173. UK online [Electronic resource] – Modes of access :
<http://www.ukonline.gov.uk/online/ukonline/home>
174. Podemos Ganar Madrid [Recursos electrónicos] – Modos de acceso :
http://www.eldiario.es/zonacritica/Podemos-Ganar-Madrid_6_354924523.html